

Методологія як сфера мислєдїяльностї

Уперше українською мовою всїм представникам національної інтелектуальної еліти пропонується одна з основоположних методологічних праць відомого самобутнього психолога Лева Семеновича Виготського (1896-1934) «Історичне значення психологічної кризи» (1927). Цим перекладом редакція журналу прагне вирішити кілька важливих завдань, що гостро постали сьогодні на історичному шляху розвитку як наукової психології, так і соціогуманітаристики в цілому. Передусім мовиться про потребу долучити українських дослідників до тієї проблемно-комунікаційної ситуації становлення «наукової методології на історичних засадах» узагалї та методології психології зокрема, що склалася на початку ХХ столїття у світовому масштабі. По-друге, ретроспективно осягнувши тогочасне полемічне поле методологічних пошуків виходу психологічної думки із кризи, мотивувати всїх спроможних рефлексивно мислити до критичного й водночас конструктивного перегляду і загального маршруту раніше фахово здійсненого методологування, і доречності застосування його форм, методів та засобів до розв'язання низки актуальних проблем розвитку науки, конкретно, психології. По-третє, відштовхуючись од фундаментальних історичних джерел відкриття структури і закономірностей функціонування раціонального знання та дисциплїнарних напрямків утвердження психології як науки, максимально задїяти якомога ширше коло самоїдентифікованих українських достойників до програмної розробки методологічно вивіреної траєкторії самобутнього розвитку українського сегмента світової психології у глобальному контексті добування і використання новїтнього соціогуманітарного знання. По-четверте, у продуктивному підсумку тут викладене покликане збагатити національну культуру як в ідейно-змістовому, світоглядному вимїрі її животрепетної буттєвості, так і знаково-семантичному, поняттєво-термінологічному. Все це вказує на унагальнення системного надзавдання, що виходить за рамки цього перекладу: в найближчому майбутньому потрібно здійснити методологічну реконструкцію психологічної кризи початку ХХ столїття, зважаючи, з одного боку, на новї цивілізаційні, геополітичні і культурно-історичні реалії суспільного повсякдення та духовного життя українства, з другого – на незаперечні вагомї досягнення теперїшньої філософської методології. Інакше кажучи, професійний загал учених-психологів підїшов до вчинку рефлексивного методологування донинї небаченої складностї, який для свого уреальнення вимагає злагодженостї дїй, компетентностї когніції, смїливостї кроків і мудростї висновків.

Головний редактор

Лев ВИГОТСЬКИЙ

ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ КРИЗИ

Методологічне дослідження

Lev VYGOTSKY

THE HISTORICAL MEANING OF THE PSYCHOLOGICAL CRISIS

Methodological research

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2023.01.102>

УДК: 159.966 : 167/168

Камїнь, яким знехтували будївельники, став нарїжним ...

1

Останнім часом усе частїше лунають голоси, які ставлять *проблему загальної психології* як найважливішу. Думка ця, що найпримїтніше, виходить не від філософів, для яких узагальнення є професійної звичкою, і навіть не від теоретиків-психологів, але від психологів-практиків, котрі розробляють спеціальні ділянки прикладної психології, від психїатрів і психотехніків, представників найбільш точної і конкретної частини нашої науки. Очевидно, окремі психологічні дисциплїни у розвитку

Лев Семенович ВИГОТСЬКИЙ
(1896 – 1934)

Copyright © ВИГОТСЬКИЙ Лев Семенович, 1927; 1982; 2023.

Copyright © ФУРМАН Анатолїй Васильович (переклад та анотація), 2023.

дослідження, в накопиченні фактичного матеріалу, систематизації знання й у формулюванні основних положень і законів дійшли до деякого поворотного пункту. Подальше просування прямою лінією, просте продовження всієї ж роботи, поступове накопичення матеріалу виявляються вже безплідними, або навіть неможливими. Щоб рухатися далі, треба окреслити шлях.

З такої *методологічної кризи*, з усвідомленої потреби окремих дисциплін у керівництві, з нагальності – на відомому щаблі знання – критично узгодити різнорідні дані, привести у систему розрізнені закони, осмислити і перевірити результати, прочистити методи і засадничі поняття, закласти фундаментальні принципи, одним словом, звести початки і кінцеві наслідки знання, – з усього цього й постає загальна наука.

Поняття загальної психології тому зовсім не збігається із поняттям основної, центральної для низки окремих фахових дисциплін, *теоретичної психології*. Цю останню, сутнісно психологію дорослої нормальної людини, слід було б розглядати як одну із спеціальних дисциплін, поряд із зоопсихологією і психопатологією. Те, що вона відігравала і донині частково продовжує відігравати роль якогось узагальнювального чинника, що формує до певної міри лад і систему спецдисциплін, постає їх базовими поняттями, приводить їх у відповідність із власною структурою, пояснюється *історією розвитку науки*, але не логічною обґрунтованістю. Так насправді було, почасти є і зараз, хоча так зовсім не повинно бути і не буде, тому що це не впливає із самої природи науки, а зумовлено зовнішніми, сторонніми обставинами; варто їм змінитися, як психологія нормальної людини втратить керівну роль. Перед нашими очима це починає окремішньо збуватися. У психологічних системах, котрі культивують поняття несвідомого, роль такої керівної дисципліни, засадничі поняття якої слугують вихідними пунктами для суміжних наук, відіграє *пато психологія*. Такі, до прикладу, системи З. Фрейда, А. Адлера та Е. Кречмера.

В останнього ця визначальна роль пато психології пов'язана вже не з центральним поняттям *несвідомого*, як у Фрейда та Адлера, тобто не із фактичним пріоритетом даної дисципліни у сенсі розробки основної ідеї, а з принципово методологічним поглядом, згідно з яким сутність і природа досліджуваних психологією

явищ розкриваються в найбільш чистому вигляді у їх крайніх, патологічних формах. Отож, *треба рухатися від патології до норми, із патології пояснювати і розуміти нормальну людину*, а не навпаки, як це робилося досі. Ключ до психології – у патології; не тому тільки, що остання намацала і вивчила раніше інших к о р і н ь психіки, але тому, що така внутрішня природа речей: спричинена нею природа наукового знання про ці речі. Якщо для традиційної психології всякий психопат – це водночас і предмет вивчення більш-менш, звісно, різною мірою, і нормальна людина, тому має визначатися відносно до останньої, то для нових систем будь-яка нормальна особа є почасти божевільна і повинна психологічно розумітися саме як варіант того чи іншого патологічного типу. Простіше кажучи, в одних системах нормальна людина розглядається як тип, а патологічна особистість – як різновид чи варіант основного типу; в інших, навпаки, патологічне явище береться за тип, а нормальне – за той чи інший його різновид. І хто може передбачити, як вирішить цю суперечку майбутня загальна психологія?

З таких же подвійних – наполовину фактичних, наполовину принципових – мотивів визначальна роль у третіх системах відводиться *зоопсихології*. Такі, скажімо, здебільшого американські курси психології поведінки і російські курси рефлексології, які розвивають всю систему із *поняття умовного рефлексу* і групують навколо нього весь матеріал. Крім фактичного пріоритету в розробці базових понять п о в е д і н к и, зоопсихологія послідовно аргументується групою авторів як загальна дисципліна, з якою мають бути співвіднесені інші дисципліни. Те, що вона є логічним початком науки про поведінку, відправною точкою для будь-якого генетичного розгляду і пояснення психіки, й те, що вона являє собою чисто біологічну науку, зобов'язує саме її виробити фундаментальні поняття науки і забезпечити ними сусідні дисципліни.

Такий, наприклад, погляд І.П. Павлова. Те, що реалізують психологи, на його думку, не може віддзеркалитися на зоопсихології, однак те, що здійснюють зоопсихологи, вельми істотно визначає роботу психологів; ті майструють надбудову, а тут закладається фундамент (1950). І насправді джерелом, звідки ми черпаємо тепер усі ключові категорії для дослідження та опису поведінки, інстанцією, з якою звіряємо наші результати, зразком, за

яким вирівнюємо наші методи, є зоопсихологія. Відтак справа знову набула зворотного порядку порівняно з традиційною психологією. В ній відправною точкою була людина; ми виходили з особи, щоб скласти собі уявлення про психіку тварини, і за аналогією із собою тлумачили прояви її душі. При цьому все аж ніяк не завжди зводилося до грубого антропоморфізму; часто серйозні *методологічні засновки* диктували такий хід дослідження: *суб'єктивна психологія* загалом не могла бути іншою. Вона у психології людини бачила ключ до психології тварин, у вищих формах – ключ до розуміння нижчих. Адже не завжди дослідник повинен іти тим же шляхом, яким прямувала природа, часто вигідніше шлях зворотний.

Так, К. Маркс указував на цей *методологічний принцип* «зворотного» методу, коли стверджував, що «анатомія людини – ключ до анатомії мавпи». Зокрема, він писав таке: «Натяки ж на більш високе в нижчих видів тварин можуть бути зрозумілі тільки у тому разі, якщо саме це більш високе вже відомо. Буржуазна економіка дає нам, таким чином, ключ до античної і т. ін. Однак зовсім не в тому сенсі, як це розуміють економісти, які завуальовують усі історичні відмінності й у всіх формах суспільства бачать форми буржуазні. Можна зрозуміти оброк, десятину тощо, якщо відома земельна рента, проте не можна їх ототожнювати з останньою» (К. Маркс, Ф. Енгельс. Соч. Т. 46, ч. 1, с. 42).

Зрозуміти оброк, виходячи з ренти, феодалську форму з буржуазної – це і є той самий *методологічний прийом*, за допомогою якого ми осягаємо і визначаємо мислення і початки мови у тварин, виходячи з розвиненого мислення та мовлення людини. Зрозуміти до кінця якийсь етап у процесі розвитку і сам цей процес можна, тільки знаючи завершення процесу, результат, напрямок, куди і в що розвивалася дана форма. При цьому мовиться, звичайно, тільки про *методологічне перенесення* базових категорій і понять від вищого до нижчого, й аж ніяк не про перенесення фактичних спостережень та узагальнень. До прикладу, поняття про соціальну категорію класу і про класову боротьбу відкриваються в найчистішій формі при аналізі капіталістичного ладу, але ці ж поняття є ключем до всіх докапіталістичних формацій суспільного устрою, хоча ми зустрічаємося там усякий раз з іншими класами, з іншою формою боротьби,

з особливою стадією розвитку цієї категорії. Проте всі ці особливості, відрізняючи від капіталістичних форм історичну своєрідність окремих епох, не тільки не стираються, але, навпаки, вперше стають доступними вивченню тільки тоді, коли підходимо до них з категоріями і поняттями, отриманими з аналізу іншої, вищої формації.

«Буржуазне суспільство, – пояснює К. Маркс, – є найбільш розвинена і найбільш різноманітна історична організація виробництва. Тому категорії, що виражають його відношення, розуміння його структури, водночас уможливають зазирнути у структуру і виробничі відносини всіх тих загиблих форм суспільства, з уламків та елементів яких воно було побудоване. Деякі ще не подолані залишки цих уламків та елементів продовжують скніти всередині буржуазного суспільства, а те, що в колишніх формах соціуму було лише у вигляді натяку, розвинулося тут до повного значення і т. д.» (Там само). Маючи кінець шляху, можна найлегше зрозуміти і весь шлях у цілому, і зміст окремих етапів.

Таким є один з можливих *методологічних маршрутів*, котрий досить виправдав себе в цілому сонмі наук. Чи прийнятний він для психології? Але І. Павлов саме з *методологічної точки зору* заперечує шлях від людини до тварини; не фактична відмінність у явищах, а пізнавальна безплідність і непридатність психологічних категорій і понять є причиною того, що він захищає зворотний «зворотному», себто прямий курс дослідження, що повторює шлях, яким рухалась природа. За його словами, «не можна з психологічними поняттями, які сутнісно непросторові, проникнути в механізм поведінки тварин, у механіку цих відношень».

Справа, отже, не у фактах, а в поняттях, тобто у *способі мислити ці факти*. «Наші факти мисляться у формі простору і часу; відтак у нас це абсолютно природничі факти; психологічні ж факти мисляться тільки у формі часу», – говорить цей відомий фізіолог. Що мовиться саме про відмінність у поняттях, а не в явищах, і що І. Павлов хоче не тільки відвоювати незалежність для своєї галузі дослідження, а й поширити її вплив і керівництво на всі сфери психологічного знання, видно з його прямих указівок на те, що полеміка відбувається не лише стосовно емансипації від влади психологічних понять, але й відносно розробки психології з допомогою нових просторових понять.

Наука, на його думку, перенесе рано чи пізно об'єктивні дані на психіку людини, «керуючись подобою або тотожністю зовнішніх проявів», й [у такий спосіб] пояснить природу і механізм свідомості. Його шлях – від простого до складного, від тварини до людини. «Просте, елементарне, – каже він, – зрозуміло без складного, тоді як складне без елементарного усвідомити неможливо». З цих підстав утвориться «основний фундамент психологічного знання». І в передмові до книги, що викладає 20-річний досвід вивчення поведінки тварин, І. Павлов заявляє, що він «глибоко, безповоротно і невикорінно переконаний, що тут, найголовнішим чином на цьому шляху», вдасться «пізнати механізм і закони людської натури».

Ось нова контроверза між вивченням тварин і психологією людини. Положення, на ділі, дуже схоже на суперечність між патопсихологією і психологією нормальної людини. Якій дисципліні головувати, об'єднувати, виробляти ключові поняття, принципи та методи, зв'язати і систематизувати дані всіх інших галузей? Якщо раніше традиційна психологія розглядала тварину як більш-менш віддаленого предка людини, то тепер рефлексологія схильна розглядати людину як «тварину двоного, без пір'я», за Платоном. Раніше психіка тварини визначалася й описувалася у поняттях і термінах, здобутих у дослідженні людини, нині ж поведінка тварин дає «ключ до розуміння поведінки людини», а те, що ми називаємо «людською» поведінкою, розуміється лише як похідна від ходячої у випрямленому положенні й тому живоголосі та наділеної руками з розвиненим великим пальцем тварини.

І знову ми можемо запитати: хто, крім майбутньої загальної психології, вирішить цю контроверзу між тваринами і людиною у психології, контроверзу, від здолання якої залежить ні багато ні мало: вся майбутня доля цієї науки?

2

Уже з аналізу трьох типів психологічних систем, розглянутих вище, видно, якою мірою назріла потреба у загальній психології, а почасти намітилися кордони і приблизний зміст цього поняття. Такий буде весь час шлях нашого дослідження: ми будемо виходити з аналізу фактів, хоча би фактів надзвичайно загального порядку й абстрактного характеру, як та чи інша психологічна система та її тип, тенденції і майбутнє різних теорій, ті чи інші

пізнавальні прийоми, наукові класифікації та схеми і т. ін. При цьому ми піддаємо їх розгляду не з абстрактно-логічного, суто філософського ракурсу, а як певні факти в історії науки, як конкретні, живі історичні події у їх тенденції, протиборстві, у їх реальному зумовленні, звісно, і в їх пізнавально-теоретичній сутності, себто з точки зору їх відповідності тій дійсності, для пізнання якої вони призначені. Не шляхом абстрактних міркувань, але *методом аналізу* наукової дійсності хочемо прийти до ясного уявлення про сутність індивідуальної і соціальної психології як двох аспектів однієї науки і про їх історичну долю. Звідси виводиться, так само як політиком з аналізу подій, правило для дії, для організації наукового пошуку, *методологічне дослідження*, яке користується історичним розглядом конкретних форм науки і теоретичним аналізом цих форм, щоб прийти до узагальнених, перевірених і придатних для керівництва принципів, – таке, на нашу думку, зерно тієї загальної психології, поняття про яку ми намагаємося висвітлити у цьому розділі.

Перше, що дізнаємося з аналізу, – це *розмежування між загальною психологією і теоретичною психологією нормальної людини*. Ми бачили, що остання – не обов'язково загальна психологія, що у низці систем вона сама перетворюється в одну із спеціальних, визначених іншою знанневою галуззю, дисциплін; що в ролі загальної психології можуть виступати і виступають і патопсихологія, і вчення про поведінку тварин. А.І. Введенський уважав, що загальну психологію «набагато вірніше було б називати основною психологією, тому що саме ця частина перебуває у засновку всієї психології» (1917). Г. Геффінг, який переконаний, що психологією «можна займатися багатьма способами і методами», що «існує не одна, а багато психологій» й тому немає потреби в єдності, все ж схильний бачити в *суб'єктивній психології* «осердя, навколо якого, мов навколо центру, повинні бути зібрані багатства інших джерел пізнання» (1908). Говорити про основну, або центральну, психологію було б справді в даному разі доречніше, ніж про загальну, хоча потрібно чимало шкільного догматизму і наївної самовпевненості, щоб не бачити, як народжуються системи з абсолютно іншими фундаментом і центром і як у таких системах відходить до периферії те, що професори вважали першоосновою за самою природою речей. Суб'єк-

тивна психологія була ядерною, стрижневою, або центральною, у цілій низці систем, і треба усвідомити собі зміст цього; вона тепер втрачає своє значення, і знову варто усвідомити сенс цього. Термінологічно було би всього правильніше говорити в даній ситуації про теоретичну психологію, на відміну від прикладної, як це робить Х. Мюнстерберг (1922). Стосовно дорослої нормальної особи вона була би спеціальною гілкою поряд з дитячою, зоо- і пато-психологією.

Теоретична психологія, зауважує Л. Бінсвангер, – це ні загальна психологія, ані частина її, але сама є об'єкт чи предмет загальної психології. Остання задається питаннями, як узагалі можлива теоретична психологія, які структура і придатність її понять? Теоретична психологія вже тому не може бути ідентифікована із загальною, що якраз питання про створення теорій у психології є основне питання загальної психології (1922).

Друге, що ми можемо дізнатися з нашого аналізу із достовірністю, то це самий факт того, що теоретична психологія, а опісля й інші дисципліни, постали у ролі загальної науки, спричинений, з одного боку, відсутністю загальної психології, а з іншого – сильною потребою в ній і необхідністю тимчасово виконувати її функції, щоб уможливити наукове дослідження. *Психологія вагітна загальною дисципліною, але ще не народила її.*

Третє, що можемо вичитати з нашого аналізу, – це розрізнення двох фаз у розвитку будь-якої загальної науки, будь-якої загальної дисципліни, як показує *історія науки і методологія*. У першій фазі розвитку загальна дисципліна відрізняється від спеціальної суто кількісною ознакою. Така відмінність, як вірно говорить Л. Бінсвангер, властива більшості наук. Так, ми розмежовуємо загальну і спеціальну ботаніку, зоологію, біологію, фізіологію, патологію, психіатрію й т. ін. Загальна дисципліна обґрунтовує предмет свого вивчення те загальне, що притаманне всім об'єктам даної науки. Спеціальна – те, що властиво окремим групам, або навіть окремим зразкам із того ж набору об'єктів. У цьому сенсі привласнювали ім'я спеціальної тій дисципліні, яку ми називаємо тепер *диференціальною*; в такому ж значенні називали цю галузь індивідуальною психологією. Загальна частина ботаніки чи зоології вивчає те, що є спільного в усіх рослин або тварин, психології – те, що притаманне всім людям; для цього з реального

багатоманіття даних явищ абстрагувалося поняття тієї чи іншої загальної ознаки, властивої їм усім чи, принаймні, більшості з них, і саме в абстрактному від реального різноманіття конкретних ознак вигляді воно ставало предметом вивчення загальної дисципліни. Тому прикмету і завдання такої дисципліни вбачали у тому, щоб науково уявити факти, які спільні найбільшому числу окремих явищ даної сфери (Бінсвангер, 1922).

Дану стадію пошуків і спроби застосування загального для всіх психологічних дисциплін *абстрактного поняття*, яке становить сукупний предмет і визначає, що треба виділяти в хаосі окремих явищ і що має для психології пізнавальну цінність у явищі, – цю стадію бачимо яскраво вираженою в нашому аналізі й можемо висновувати, яке значення ці пошуки і шукане *поняття предмета психології*, шукана відповідь на питання, що вивчає психологія, можуть мати для нашої науки в даній історичний момент її розвитку.

Будь-яке конкретне явище абсолютно невичерпне і нескінченне за своїми окремими ознаками; треба завжди шукати в ньому те, що перетворює його на *науковий факт*. Саме це відрізняє спостереження сонячного затемнення астрономом від спостереження цього ж явища просто зацікавленою особою. Перший виокремлює у явищі те, що робить його астрономічним фактом, другий спостерігає випадкові, потрапляювані в поле його уваги, ознаки.

Що ж найбільш загального в усіх явищ, які вивчаються психологією, як виникають психологічні факти з найрізноманітніших явищ – від виділення слини у собаки і до насолоди трагедією, і що є спільного в маренні божевільного і в найсуворіших викладках математика? Традиційна психологія відповідає: *загальне – те, що все це суть психологічні явища*, непросторові і доступні тільки сприйманню самого схвильованого суб'єкта. Рефлексологія відповідає так: загальне – те, що всі ці явища суть факти поведінки, співвідносної діяльності, рефлексів, відповідні дії організму. [Натомість] психоаналітики кажуть: загальне у всіх цих фактів, найпервинніше, що їх об'єднує, – це *не свідоме*, яке перебуває у їх підґрунті. Три відповіді належно означають для загальної психології, що вона є наука: 1) про психічне і його властивості, або 2) про поведінку, або 3) про несвідоме.

Звідси очевидно значення такого *загального поняття* для всієї майбутньої перспективи

науки. Будь-який факт, виражений у поняттях кожної з цих трьох систем почергово, набуде трьох абсолютно різних форм; вірніше, це будуть три різні аспекти одного факту; ще вірніше, це будуть три різних факти. І по ходу просування науки, шляхом накопичення фактів, ми отримуємо послідовно три різних узагальнення, три різних закони, три різні класифікації, три різні системи [й у підсумку] – *три окремі науки*, які будуть тим далі від загального, їх поєднувального факту, й, тим більше, далекі і різні одна від одної, чим успішніше вони будуть розвиватися. Скоро після виникнення вони будуть змушені підбирати різні факти, і вже сам цей вибір фактів у подальшому визначить майбутнє науки. К. Коффка був перший, хто висловив думку, що інтроспективна психологія і психологія поведінки розвинуться, якщо справа піде далі так, у дві [самостійні] науки. Шляхи обох наук так далекі один від одного, що «ніяк не можна сказати з упевненістю, чи приведуть вони дійсно до однієї мети» (Коффка, 1926).

По суті, і Павлов, і Бехтерев дотримуються того ж уявлення; для них прийнятна думка про паралельне існування двох наук – *психології і рефлексології*, які вивчають одне й те ж, але з різних сторін. «Я не заперечую психології як пізнання внутрішнього світу людини», – каже І. Павлов з цього приводу (1950). Для В. Бехтерева рефлексологія не протиставляється суб'єктивній психології і нітрохи не виключає останню, хоча й відмежовує особливу сферу дослідження, тобто створює нову паралельну науку. Він же говорить про тісні взаємовідношення тієї й тієї наукової дисципліни, або навіть про суб'єктивну рефлексологію, яка неминуче виникне в майбутньому (1923). Втім, треба сказати, що і Павлов, і Бехтерев насправді заперечують психологію та цілком сподіваються охопити *об'єктивним методом* усю галузь знання про людину, себто бачать можливість тільки однієї науки, хоча на словах визнають обидві. *Так загальне поняття визначає зміст науки.*

Уже нині психоаналіз, бігевіоризм і суб'єктивна психологія оперують не тільки різними поняттями, а й різними фактами. Такі безсумнівні, найреальніші, загальні для всіх факти, як Едіпів комплекс психоаналітиків, просто не існують для інших психологів, для багатьох це найбільш дика фантазія. Для В. Штерна, котрий загалом прихильно ставиться до цієї наукової течії, психоаналітичні тлумачення,

настільки ж звичайні у школі З. Фрейда і настільки ж безсумнівні, як вимірювання температури в госпіталі, а відтак і факти, існування яких вони стверджують, нагадують хіромантию та астрологію XVI ст. Для І. Павлова положення, що собака згадала їжу при дзвінку, є теж не більше, ніж фантазія. Так само для інтроспективіста не існує факту м'язових рухів в акті мислення, як то стверджує бігевіорист.

Але *основоположне поняття*, так би мовити, первинна абстракція, що узагальнює науку, не тільки визначає зміст, а й зумовлює характер єдності окремих дисциплін, і через це – *с п о с і б* пояснення фактів, головний *пояснювальний принцип* науки.

Ми розуміємо, що загальна наука, як і тенденція окремих дисциплін перетворитися в загальну науку і поширити вплив на сусідні царини знання, виникає з потреби в об'єднанні різнорідних галузей знання. Коли прийнятні дисципліни нагромаджують досить обсяжний матеріал у порівняно віддалених одна від одної сферах, виникає нагальність звести весь різнорідний матеріал у єдність, установити і визначити відношення між окремими силовими полями та між кожним таким полем і цілим наукового знання. Як пов'язати матеріал патології, зоопсихології, соціальної психології? Ми висновуємо, що *субстратом єдності є перш за все первинна абстракція*. Але об'єднання різнорідного матеріалу проводиться не сумарно, не через союз «і», як кажуть гештальтпсихологи, не шляхом простого приєднання чи складання частин, так що кожна з них зберігає рівновагу і самостійність, входячи до складу нового цілого. Єдність досягається через підпорядкування, панування, завдяки відмові окремих дисциплін від суверенітету на користь однієї загальної науки. В середині нового цілого утворюється не співіснування окремих дисциплін, але їх *ієрархічна система*, що має головний і вторинні центри, як Сонячна система. Отож, ця єдність визначає роль, зміст, значення кожної окремої сфери, тобто задає не тільки зміст, а й *с п о с і б* пояснення, найголовніше узагальнення, яке у розвитку науки стане згодом пояснювальним принципом.

Прийняти за первинне поняття психіку, несвідоме, поведінку означає не тільки збирати три різні категорії фактів, а й давати три різні способи пояснення цих фактів.

Усвідомлюємо, що *тенденція до узагальнення та поєднання знання переходить, пере-*

ростає в тенденцію до його пояснення. Єдність узагальнювального поняття перетворюється у єдність пояснювального принципу, тому що пояснювати – це передусім встановлювати зв'язок між одним фактом чи групою фактів та іншою групою, посилатися на інший шерег явищ, тому пояснювати для науки означає з'ясувати причинно. Поки об'єднання проводиться всередині однієї дисципліни, таке пояснення встановлюється шляхом причинного зв'язку явищ, що перебувають усередині однієї сфери. Але як тільки ми переходимо до узагальнення окремих дисциплін, до зведення у єдність різного набору фактів, до узагальнення другого порядку, так відразу ж повинні шукати і пояснення більш високого гатунку, себто зв'язку всіх гілок даного знання з фактами, що існують поза ними. Так пошуки пояснювального принципу виводять нас за межі даної науки і змушують знаходити місце цьому плетиві явищ у більш широкому колі явищ.

Цю другу тенденцію, що узагальнює постановку загальної науки, – тенденцію до єдності пояснювального принципу і до виходу за межі даної науки в пошуках місця *категорії буття* у вселенському універсумі буття й саме цієї науки в основній системі знання – ми виявляємо вже в суперництві окремих дисциплін за верховенство. *Будь-яке узагальнювальне поняття вже містить у собі тенденцію до пояснювальних принципів*, а оскільки протистояння дисциплін є боротьба за узагальнювальне поняття, то неминуче тут повинна з'явитися і друга тенденція. І справді, рефлексологія обґрунтовує не тільки поняття поведінки, а й принцип умовного рефлексу, тобто подає пояснення поведінки із зовнішнього досвіду тварини. І важко сказати, яка з цих двох ідей більш важлива для даного напрямку. Відкиньте принцип – і ви отримаєте поведінку, себто систему зовнішніх рухів і вчинень, що пояснюються зі свідомості й давно існують всередині суб'єктивної психології в дисциплінарному оприявненні. Відкиньте поняття і збережіть принцип – і ви отримаєте сенсуалістичну асоціативну психологію. І про ту, і про іншу говоритимемо нижче. Тут же актуально наголосити, що узагальнювальне поняття і пояснювальний принцип тільки у поєднанні одного з одним, тільки те й інше разом визначають загальну науку. Так само точно і психопатологія не тільки обґрунтовує узагальнювальне поняття несвідомого, а й розшифровує це поняття пояснювально – з допомогою прин-

ципу сексуальності. Узагальнити психологічні дисципліни та об'єднати їх на засадах поняття несвідомого означає для психоаналізу пояснити весь світ, що вивчається психологією, із [природи] сексуальності.

Однак тут ще обидві тенденції – до об'єднання і до узагальнення – злиті, часто важко розрізнявані; друга тенденція недостатньо чітко виражена; її може іноді й не бути зовсім. Збіг її із першою пояснюється знову-таки історичною, а не логічною, потребою. У боротьбі окремих дисциплін за панування ця тенденція, зазвичай, проявляється, і ми знайшли її в нашому аналізі; але вона може не виявитися, а головне – вона здатна оприявнюватися й у самотній, незмішаній, роздільній від першої тенденції формі та в іншому шерегу фактів. В обох цих випадках маємо кожен тенденцію у чистому вигляді.

Так, у традиційній психології *поняття психічного* може поєднуватися з багатьма, щоправда не з будь-якими, поясненнями: асоціанізм, актуалістична концепція Ф. Brentano, теорія здібностей і т. ін. Вочевидь тут зв'язок між узагальненням та об'єднанням тісний, але не однозначний. Одне поняття мириться з низкою пояснень, і навпаки. Далі, у системах психології несвідомого це основне поняття розшифровується, причому не обов'язково як сексуальність. В А. Адлера і К. Юнга у підґрунтя пояснення покладені інші принципи. Таким чином, у боротьбі дисциплін логічно значуще виражена перша тенденція знання – до об'єднання; і логічно не потрібна, а тільки історично спричинена, звісно, по-різному виражена – друга. Тому легше і зручніше за все спостерігати другу тенденцію у її чистому вигляді – в боротьбі принципів і шкіл усередині однієї і тієї ж дисципліни.

3

Слушно стверджувати, що будь-яке скільки-небудь значне в і д к р и т т я у якійсь галузі, що виходить за межі цієї окремої сфери, має тенденцією перетворитися в *пояснювальний принцип* усіх психологічних явищ і вивести психологію за її власні горизонти – в більш широкі сферні організованості знання. Ця тенденція виявляється в останні десятиліття з такою дивовижною закономірністю, постійністю, з такою правильною одноманітністю у самих різних царинах [пізнання], що позитивно допускає передбачення про хід-перебіг розвитку того чи іншого поняття чи відкриття,

тієї чи іншої ідеї. Воднораз ця правильна повторюваність у розвитку найрізноманітніших ідей ясно засвідчує з очевидністю, яку рідко доводиться констатувати *історик науку і методологу*, про об'єктивну необхідність, що перебуває у витоках розвитку науки, про обов'язковість, яку можна виявити, якщо до фактів науки підійти теж з наукової точки зору. Це вказує на те, що *можлива наукова методологія на історичних засадах*.

Закономірність у зміні і розвитку ідей, виникнення і загибель понять, навіть зміна класифікацій тощо – все це може бути науково пояснено на ґрунті зв'язку даної науки: 1) із загальним соціально-культурним підґрунтям епохи, 2) із загальними умовами і законами наукового пізнання, 3) з тими об'єктивними вимогами, які виставляє до наукового пізнання природа досліджуваних явищ на даній стадії їх вивчення, тобто в кінцевому підсумку – вимогами об'єктивної дійсності, що досягається даною наукою; адже наукове пізнання має пристосовуватися, застосовуватися до особливостей досліджуваних фактів, повинно вибудовуватися відповідно до їх положень. І тому в зміні наукового факту завжди можна розкрити участь об'єктивних фактів, що вивчаються цією наукою. Всі ці три точки зору постарімося мати на увазі в нашому дослідженні.

Загальна доля і лінії розвитку таких *пояснювальних ідей* можуть бути виражені схематично. Спочатку виникає яке-небудь фактичне відкриття більш-менш великого значення, що перебудовує звичне уявлення про всю ту сферу явищ, до якої воно відноситься, і навіть виходить за межі даної окремої групи явищ, де воно спостерігалось і було сформульоване.

Потім уреальнюється стадія поширення впливу тих же ідей на сусідні силові поля, так би мовити, відбувається розтягування ідеї на більш великий матеріал, ніж той, який вона охоплює. При цьому змінюється і сама ідея (або її застосування), з'являється більш абстрактне її формулювання; зв'язок із її породжувальним матеріалом більш-менш слабшає, і він тільки продовжує жити потугу достовірності нової ідеї, тому що свій завоювальний хід ідея здійснює як науково перевірене, достовірне відкриття; і це вкрай важливо.

На третій стадії розвитку ідея, що вже опанувала певною мірою усією даною дисципліною, у якій вона вперше виникла, що частково змінена цим і почасти сама змінила свій лад та обсяг, що відокремлена від породжувальних

чинників і що унааявлена у формі більш-менш абстрактно сформульованого принципу, потрапляє у сферу боротьби дисциплін за панування, себто в орбіту дії тенденції до об'єднання. Відбувається це зазвичай тому, що ідея як пояснювальний принцип встигла оволодіти цілою дисципліною, тобто пристосувалася сама, а окремішньо пристосувала до себе засадниче дисциплінарне поняття, і тепер виступає з ним заодно. Таку змішану стадію існування ідеї, коли обидві тенденції допомагають одна одній, ми й виявили в нашому аналізі. Продовжуючи розширюватися на хребті тенденції до об'єднання, ідея легко переноситься в сусідні дисципліни, не припиняючи видозмінюватися сама, розбухаючи від нового і важливого матеріалу, водночас видозмінює й ті області, куди проникає. У цій ситуації планида ідеї цілком пов'язана із майбутнім унааявлюваної її дисципліни, яка бореться за панування.

На четвертій стадії ідея знову відділяється від ключового поняття, тому що сам факт завоювання – хоча б у вигляді проекту, що захищається окремою школою, всієї сфери психологічного знання, усіх дисциплін, – самий цей факт штовхає ідею в розвитку далі. Вона залишається пояснювальним принципом доти, доки виходить за межі засадничого поняття; адже пояснити, як ми бачили, це й означає виходити за власні горизонти у пошуках зовнішньої причини. Як тільки *ідея цілком збігається із першопоняттям*, вона перестає що-небудь пояснювати. Однак ключове поняття логічно не може розвиватися далі, інакше воно стало б заперечувати само себе; адже його зміст [полягає] в тому, щоб визначити сферу психологічного знання; та й вийти за його межі воно не може за самою суттю. Отож, знову має відбутися роз'єднання поняття і пояснення. До того ж саме поєднання логічно передбачає, як показано вище, встановлення зв'язку з більш широкою сферою знання, вихід за власні межі. Саме це й уможливорює ідея, яка відокремилася від поняття. Тепер вона пов'язує психологію з великими контекстами, що перебувають поза нею, з біологією, фізико-хімією, механікою, у той час як засадниче поняття виділяє її з цих текстів. Функції цих тимчасово працюючих разом союзників знову змінилися. *Ідея тепер відкрито долучається до тієї чи іншої філософської системи*, поширюється, змінюючись і змінюючи, на найвіддаленіші сфери буття, на весь світ, і форму-

люється як *універсальний принцип* чи навіть як цілий світ огляд.

Це відкриття, розпросторене до світогляду, мов жаба, що роздулася у вола, цей міщанин-шляхтич, потрапляє в саму найнебезпечнішу, п'яту стадію розвитку: воно легко лопається як мильна бульбашка; принаймні воно вступає у стадію боротьби і заперечення, які відтепер зустрічає з усіх сторін. Щоправда боротьба велася проти ідеї і раніше, на попередніх стадіях. Але то була нормальна протидія руху-поступу ідеї, опір кожної окремої сфери її завойовницьким тенденціям. Первісна породжувальна сила відкриття оберігала її від справжньої боротьби за існування, як мати оберігає дитинча. Тільки тепер, будучи зовсім відокремленою від утворюваних її фактів, розвинувшись до логічних меж, аргументована до вирішальних висновків, узагальнена наскільки це можливо, і де я, нарешті, виявляє те, що вона дійсно існує, показує своє справжню суть. Як це не дивно, але саме доведена до філософської форми, здавалося б, затуманена багатьма нашаруваннями та дуже далека від безпосередніх коренів й утворюваних її соціальних причин, ідея насправді тільки тепер відкриває, чого вона хоче, що вона є, з яких ковітальних тенденцій вона виникла, яким класовим інтересам служить. Тільки розвинувшись у світогляд чи набувши зв'язку з ним, *окрема ідея з наукового факту знову стає фактом суспільного життя*, тобто повертається у те лоно, з якого виникла. Тільки ставши знову частиною людського повсякдення, вона виявляє свою соціальну природу, яка весь час, зазвичай, перебувала в ній, але була прихована під маскою пізнавального факту, в ролі якого вона фігурувала.

І ось на цій стадії боротьби проти ідеї майбутнє її визначається приблизно так. Новій ідеї, як новому дворянину, вказують на її міщанське, себто дійсне, походження. Її обмежують тими сферами, звідки вона прийшла; *її змушують пройти назад свій розвиток*; її визнають як окреме відкриття, але відкидають як світогляд; і тепер пропонуються нові способи осмислити її як самобутнє відкриття і пов'язані з нею факти. Інакше кажучи, інші світоглядні системи, обстоюючи власні соціальні тенденції і сили, відвойовують в ідеї навіть її первісну царину впливу, виробляють свій погляд на неї – і тоді ідея або відмирає, або продовжує існувати, будучи більш-менш щільно долученою до певного світогляду серед

спектру інших світоглядів, поділяючи їх долю і виконуючи їх функції, але як революційноуюча наука ідея перестає існувати; це вже ідея, яка вийшла у відставку та отримала за своїм відомством генеральський чин.

Чому ідея перестає існувати як така? Тому що у сфері світогляду діє закон, відкритий Ф. Енгельсом, *закон згущення ідей навколо двох полюсів* – ідеалізму і матеріалізму, що відповідають двом полюсам соціального життя, двом протиборчим основним класам. Ідея як факт філософський набагато легше виявляє свою соціальну природу, аніж як факт науковий; і на цьому завершується її роль – прихованого, переодягненого в науковий факт ідеологічного агента; вона викрита і починає брати участь як доповнення у загальній відкритій класовій боротьбі ідей; але саме тут, як маленький складник у величезній сумі, вона потопає, мов крапля дощу в океані, і перестає існувати сама по собі.

4

Такий шлях проходить будь-яке відкриття у психології, що має тенденцію перетворитися в *пояснювальний принцип*. Саме виникнення таких ідей пояснюється наявністю об'єктивної наукової потреби, яка вкорінена у підсумку в природі досліджуваних явищ, як вона виявляється на даній стадії пізнання, інакше кажучи, організмом науки й, отже, *природою психологічної дійсності*, яку вивчає ця наука. Але історія науки може пояснити тільки те, чому на даній стадії її розвитку виникла потреба в ідеях, чому це було неможливо сто років тому, і не більше. Які саме відкриття розвиваються у світогляд, а які ні; які ідеї обґрунтовуються, який шлях вони проходять, яке майбутнє спіткає їх – це все залежить від чинників, що перебувають поза історією науки і що визначають саму цю історію.

Окреслене можна порівняти з ученням Г.В. Плеханова про м и с т е ц т в о. Природа заклала в людині естетичну потребу, вона уможливує те, щоб у неї були естетичні ідеї, смаки, переживання. Але які саме смаки, ідеї та переживання будуть у конкретної суспільної особи в дану історичну епоху – цього не можна вивести з її природи, і відповідь на це дає тільки матеріалістичне розуміння історії (Плеханов, 1922). Сутнісно це міркування не становить навіть порівняння; воно не метафоричне, але очевидно належить до того ж загального закону, окремішнє послугоування

яким здійснено цим філософом до питань мистецтва. Справді, наукове пізнання є один із різновидів діяльності усупільненої людини в сукупності інших діяльностей. Відтак наукове пізнання, розглядуване з погляду пізнання природи, а не як ідеологія, є відомий вид праці, і, як усяка праця, це перш за все той процес між людиною і природою, у якому та сама протистоїть останній як її ж сила, або першочергово процес, зумовлений властивостями окультурюваної природи і властивостями оздобної сили природи, тобто в даному випадку – п р и р о д о ю психологічних явищ і пізнавальних умов людини (Плеханов, 1922). Саме як природні (незмінні) ці властивості не можуть пояснити розвитку, руху, зміни історії науки. Це належить до масиву загальновідомих істин. Проте на будь-якій стадії розвитку науки ми можемо виокремити, віддиференціювати, абстрагувати вимоги, що ставляться самою природою досліджуваних явищ на цьому шаблі їхнього пізнання, себто на ступені, яка визначається, зазвичай, не природою явищ, але *історією людини*. Саме тому, що природні властивості психічних явищ на сьогочасному ступені пізнання є чисто історична категорія, тому що ці властивості змінюються у процесі пізнання, і сума відомих властивостей є суто історична величина, їх можна розглядати як причину чи як одну з причин історичного розвитку науки.

Ми розглянемо як приклад до щойно описаної схеми розвитку загальних ідей у психології прийде *чотирьох* впливових в останні десятиліття і д е й. При цьому нас цікавить тільки факт, що уможливило виникнення цих ідей, а не ці ідеї самі собою, тобто факт, що корениться в історії науки, а не поза нею. Ми не будемо досліджувати, чому саме ці ідеї, саме історія цих ідей важлива як симптом, як вказівка на той стан, котрий переживає історія науки. Нас цікавить зараз не історичне, а *методологічне питання*: якою мірою розкриті і пізнані нині психологічні факти і яких змін у теперішньому ладі науки вони вимагають, щоб розширити горизонти пізнання на засновках уже пізнаного? Генеза чотирьох ідей повинна свідчити про потребу науки в даний момент – про зміст і формат цієї потреби. Історія науки для нас важлива остільки, оскільки вона визначає ступінь пізнаності психологічних фактів.

Чотири ідеї – це уявлення-погляди психоаналізу, рефлексології, гештальтпсихології і персоналізму.

Ідеї *психоаналізу* виникли з окремих відкриттів у царині неврозів; був з переконливістю встановлений *факт підсвідомого* визначення низки психічних явищ і факт прихованої сексуальності у серії діяльностей і форм, які до того не відносилися до сфери еротичних. Поступово це вихідне відкриття, підтвержене успіхом терапевтичного впливу, обґрунтованого таким розумінням справи, отримало санкцію істинності обстоюваної практики та було перенесено на суміжні напрямки – на психопатологію повсякденного життя, на дитячу психологію, опанувало всім силовим полем учення про неврози. У боротьбі дисциплін ця ідея підпорядкувала собі найвіддаленіші гілки психології; було показано, що з цією ідеєю в руках можна розробляти психологію мистецтва, етнічну психологію. Але разом з цим *психоаналіз вийшов за межі психології*: сексуальність перетворилася в метафізичний принцип у плетиві інших метафізичних ідей, психоаналіз – у світогляд, психологія – в *метапсихологію*. У психоаналізу є своя теорія пізнання і своя метафізика, своя соціологія і своя математика. Комунізм і тотем, церква і творчість Ф. Достоевського, окультизм і реклама, міф і винаходи Леонардо да Вінчі – все це переодягнена стаття та замаскований секс, і нічого більше.

Такий само шлях здолала *ідея умовного рефлексу*. Всі знають, що вона виникла із вивчення психічного слиновиділення у собаки. Але вона поширилася і на низку інших явищ; ось вона завоювала зоопсихологію; ось у системі В.М. Бехтерева вона тільки те й робить, що прикладається, приміряється до всіх сфер психології та підпорядковує їх собі; все – і сон, і думка, і робота, і творчість – виявляється *р е ф л е к с о м*. Ось, нарешті, вона підпорядкувала собі всі психологічні дисципліни – колективну психологію мистецтва, психотехніку і педологію, психопатологію і навіть суб'єктивну психологію. І тепер рефлексологія вже знається тільки з універсальними принципами, зі світовими законами, з першоосновами механіки. Як психоаналіз переріс у метапсихологію через біологію, так *рефлексологія* через біологію переростає в енергетичний світогляд. Зміст курсу рефлексології – це універсальний каталог світових законів. І знову, як із психоаналізом, з'ясувалося, що все у світі – рефлекс. Анна Кареніна і kleptomанія, класова боротьба і пейзаж, мова і сновидіння – також рефлекс (Бехтерев, 1921, 1923).

Гештальтпсихологія теж виникла спочатку з конкретних психологічних досліджень про-

цесів сприймання форми; тут вона отримала практичне хрещення; витримала пробу на істину. Але, так як вона народилася в один час, що й психоаналіз і рефлексологія, то пройшла їх шлях з дивною одноманітністю. Вона охопила зоопсихологію – і з'ясувалося, що мислення у мавп теж гештальтпроцес; психологію мистецтва та етнічну, – де виявилось, що первісне світоуявлення і створення мистецтва також гештальт; дитячу психологію і психопатологію – і під гештальт підійшли і розвиток дитини, і психічна хвороба. Нарешті, перетворившись у світогляд, гештальтпсихологія відкрила гештальт у фізиці і хімії, в фізіології і біології, і гештальт, висохлий до логічної формули, виявився в засновках світу; створюючи світ, Бог сказав: нехай буде гештальт – і став всюди гештальт (М. Вертгеймер, 1925; В. Келер, 1917, 1920; К. Коффка, 1925).

Врешті-решт *персоналізм* виник спочатку із досліджень з диференціальної психології. Надзвичайно цінний принцип особистості у вченні про психологічні виміри, у вченні про придатність і т. ін. перекочував спершу в психологію у всьому її обсязі, а потім і переступив за її межі. У вигляді *критичного персоналізму* він долучив до поняття особистості не тільки людину, але тварин і рослини. Ще один крок, знайомий нам з історії психоаналізу, рефлексології, – і все у світі виявилось *особистістю*. Філософія, яка почала з протиставлення особи і речі, із вивільнення особистості з-під влади речей, закінчила тим, що всі речі визнала особистостями. Речей не стало зовсім. Річ – це тільки частина особистості: все одно це нога людини чи ніжка столу; але оскільки ця частина знову утворюється з частин і так до нескінченності, то вона – нога або ніжка – знову постає особистістю стосовно до своїх частин і частиною тільки відносно до цілого. Сонячна система і мураха, вагонопровідник і Гінденбург, стіл і пантера – однаково особистості (В. Штерн, 1924).

Ці планиди схожі, як чотири краплі одного і того ж дощу, тягнуть ідеї одним і тим же шляхом. *Обсяг поняття зростає і прямує до нескінченності*, за відомим логічним законом *зміст його настільки ж стрімко падає до нуля*. Кожна з цих чотирьох ідей на своєму місці надзвичайно змістовна, сповнена значення і сенсу, повноцінна і плідна. Але зведені у ранг світових законів, вони варті одна одної, вони абсолютно рівні між собою, як круглі і

порожні нулі; особистість Штерна за Бехтеревим є комплекс рефлексів, за Вертгеймером – гештальт, за Фройдом – сексуальність.

І на п'ятій стадії розвитку ці ідеї зустрічають абсолютно однакову *к р и т и к у*, яку можна звести до однієї формули. Психоаналізу кажуть: для пояснення істеричних неврозів принцип підсвідомої сексуальності незамінний, але він нічого не пояснює ні в побудові світу, ані в пліні історії. Рефлексологи стверджують: не можна робити логічну помилку, рефлекс – це тільки окремих розділ психології, але не психологія в цілому і вже, звісно, не світ як ціле (Вагнер, 1923; Виготський, 1925). Гештальтпсихологи висновують: ви віднайшли вкрай цінний принцип у своїй сфері, але якщо мислення не містить нічого, крім моментів єдності і цілісності, тобто гештальтформули, а ця сама формула виражає сутність будь-якого органічного і навіть фізичного процесу, то тоді, зазвичай, постає картина світу вражаючої завершеності і простоти – електрика, у якій сила тяжіння і людське мислення підводяться під спільний знаменник. Не можна кидати і мислення, і відношення в один горщик структур: нехай нам спочатку доведуть, що його місце в одному горщику зі структурними функціями. Новий фактор керує великою, але все-таки обмеженою, ділянкою впливу. Однак він не витримує критики як універсальний принцип. Нехай мисленню сміливих теоретиків притаманний закон прагнути до «всього або нічого» у спробах пояснення; обережним же дослідникам у вигляді мудрої противаги доводиться брати до уваги заповзятість фактів. *Адже прагнути пояснити все й означає одне: не пояснити нічого*.

Чи не показує ця тенденція будь-якої нової ідеї у психології до перетворення її у світовий закон, що психологія дійсно повинна спертися саме на світові закони, що всі ці ідеї чекають ідею-господаря, яка прийде і поставить на місце і вкаже значення кожної окремої, локальної ідеї. Закономірність того шляху, який з дивовижною постійністю проробляють самі різні ідеї, звичайно, свідчить про те, що шлях цей зумовлений *об'єктивною потребою у пояснювальному принципі*, і саме тому, що такий принцип потрібен і що його немає, то окремі побічні принципи займають його місце.

Психологія усвідомила, що для неї питання життя і смерті – відшукати спільний пояснювальний принцип, і вона хапається за будь-яку ідею, хоча б і недостовірну.

Б. Спіноза у «Трактаті про очищення інтелекту» описує такий стан пізнання. «Так хворий, котрий страждає смертельною хворобою і передбачає свою неминучу смерть, якщо він не прийме засоби проти неї, змушений шукати цього засобу напруженням усіх своїх сил, хоча б воно було і недостовірним, тому що саме в ньому зосереджена вся його надія».

5

На прикладі розвитку окремих відкриттів у загальні принципи в чистому вигляді ми простежили *тенденцію до пояснення*, яка намітилася вже у боротьбі дисциплін за верховенство. Але разом з цим ми перейшли вже в другу фазу розвитку загальної науки, про яку говорили побіжно вище. У першій фазі, яка визначається тенденцією до узагальнення, загальна наука відрізняється від спеціальних, на ділі, кількісною ознакою; у другій має місце панування тенденції до пояснення: загальна наука вже якісно відрізняється за внутрішньою побудовою від спеціальних дисциплін. Не всі науки, як побачимо, проходять у власному розвитку обидві фази; більшість виокремлює загальну дисципліну тільки у її першій фазі. Причина цього стане для нас зрозуміла, як тільки сформулюємо точно якісну відмінність другої фази.

Очевидно, що пояснювальний принцип виводить нас за межі даної науки і повинен осмислити всю об'єднану сферу знання як особливу к а т е г о р і ю чи ступінь буття у низці інших категорій, себто має справу з останніми, найбільш узагальненими, по суті філософськими, п р и н ц и п а м и. В цьому сенсі *загальна наука є філософія спеціальних дисциплін*.

У цьому контексті Л. Бінсвангер каже, що загальна наука розробляє основи і проблеми цілої орбіти буття, як, до прикладу, загальна біологія. Цікаво, що перша книга, яка стала початком загальної біології, називалася «Філософія зоології» (Ж.Б. Ламарк). Чим далі проникає загальне дослідження, продовжує Бінсвангер, чим більше силове поле воно охоплює, тим абстрактніше і далі від безпосередньо сприйманої дійсності стає його предмет пошукування. Замість живих рослин, тварин, людей предметом науки постають прояви життя і, нарешті, саме життя, як у фізиці – замість тіл та їх змін – сила і матерія. Для будь-якої науки раніше чи пізніше настає момент, коли вона *повинна усвідомити себе*

саму як ціле, осмислити свої методи і перенести увагу з фактів і явищ на ті поняття, якими вона користується. Але з цього моменту загальна наука відрізняється від спеціальної не тим, що вона ширша за форматом осягнення, за обсягом, але тим, що вона якісно по-інакшому організована. Вона не вивчає більше ті ж самі об'єкти, що спеціальна наука, *але досліджує поняття цієї науки*; вона перетворюється в критичне дослідження у тому сенсі, в якому І. Кант вживав цей вислів. Критичне дослідження вже зовсім не біологічне або фізичне дослідження, воно спрямоване на п о н я т т я біології та фізики. Відтак загальна психологія визначається Л. Бінсвангером (1922) як критичне осмислення основних понять психології, коротко – як «критика психології». Тут вона є *гілка загальної методології*, тобто тієї частини логіки, яка має завданням вивчати різні застосування логічних форм і норм в окремих науках відповідно до формальної і речової дійсної природи їх предмета, їх способу пізнання, їх проблеми. Однак це міркування, здійснене на засадах формально-логічних передумов, вірне тільки наполовину. Правильно, що загальна наука є вчення про останні основи, загальні принципи і проблеми даної галузі знання і що, отже, її предмет, *метод вивчення*, критерії, завдання і н ш і, ніж у спеціальних дисциплін. Але невірно, ніби вона є тільки частина логіки, лише логічна дисципліна, що, скажімо, загальна біологія – вже не біологічна дисципліна, а логічна, що загальна психологія перестає бути психологією, а стає логікою; що вона є тільки критика в кантівському сенсі, що вона вивчає тільки поняття. Це невірно насамперед історично, а потім і по суті справи, за внутрішньою природою наукового знання.

Невірно це історично, тому що не відповідає фактичному стану речей ні в одній науці. Не існує жодної спільної науки в тій формі, яку описує Л. Бінсвангер. Навіть загальна біологія в тому вигляді, у якому вона існує на ділі, та біологія, основи якої закладені працями Ламарка і Дарвіна, та біологія, яка дотепер становить збірку реального знання про живу матерію, є, звичайно, не частина логіки, а природнича наука, хоча і вищої формації. Вона має справу, звісно, не з живими, конкретними об'єктами – рослинами, тваринами, а з такими а б с т р а к ц і я м и, як організм, еволюція видів, природний відбір, життя, але все ж при всьому тому за допомогою цих абстракцій

вивчає в кінцевому підсумку ту дійсність, що і зоологія з ботанікою. Було б помилкою сказати, що вона вивчає поняття, а не відображену в цих поняттях дійсність, як було б помилкою висловитися про інженера, який розбирає креслення машини, що він вивчає креслення, а не машину, або про анатома, котрий осягає розумом атлас, що він вивчає малюнки, а не скелет людини. Адже п о н я т т я – *суть тільки креслення, знімки, схеми реальності*, і, вивчаючи їх, ми вивчаємо *моделі дійсності*, як за планом чи географічною картою досліджуємо чужу країну, або чуже місто.

Що стосується таких розвинених наук, як фізика і хімія, то і сам Л. Бісвангер змушений визнати, що там утворилося широке поле досліджень між критичним та емпіричним полюсами, що цю сферу називають *теоретичною*, або загальною фізикою, хімією тощо. Так само, зауважує він, діє і *природничо-теоретична психологія*, яка принципово хоче бути рівною фізиці. Як би абстрактно не формулювала теоретична фізика свій предмет вивчення, до прикладу «вчення про причинні залежності між явищами природи», все ж вона вивчає реальні факти; загальна фізика досліджує саме поняття фізичного явища, фізичного причинного зв'язку, але не окремі закони і теорії, на підґрунті яких реальні явища могли б бути пояснені як фізично причинні; скоріше, саме фізичне пояснення становить предмет дослідження загальної фізики (Бісвангер, 1922).

Вочевидь сам Л. Бісвангер визнає, що його концепція загальної науки розходить з реальною концепцією, як тільки її здійснено в сукупності наук, саме в одному пункті. Їх розділяє не більша чи менша ступінь абстрактності понять, що може бути далі від реальних, емпіричних речей, ніж причинна залежність як предмет цілої науки, їх розмежовує кінцева спрямованість: загальна фізика, врешті-решт, спрямована на реальні факти, які вона хоче пояснити з допомогою абстрактних понять; загальна наука в ідеї зорієнтована не на реальні факти, але на самі поняття, тому з реальними фактами ніякого відношення не має.

Вірно й те, що там, де виникає суперечка між теорією та історією, де є розбіжність між ідеєю і фактом, як в даному випадку, там вона завжди вирішується на користь історії, або факту. Самий аргумент від фактів у сфері фундаментальних досліджень іноді недоречний. Тут з повним правом і здоровим глуздом можна відповісти на закид у невідповідності

ідеї і фактів, й тим гірше для фактів. У нашій ситуації – тим гірше для наук, якщо вони знаходяться у тій фазі розвитку, коли ще просто не доросли до загальної науки. Якщо загальної науки у цьому сенсі ще немає, то звідси не випливає, що її і не буде, що її не повинно бути, що не можна і не треба покласти їй початок. Тому треба розглядати проблему по суті, у її логічних засновках, а тоді можна буде усвідомити собі і значення історичного відхилення загальної науки від її абстрактної ідеї.

Сутнісно важливо обґрунтувати дві тези.

1. У всякому природничо-науковому понятті, як би не була висока ступінь його абстрагованості від емпіричного факту, завжди міститься згусток, осад конкретно уреальненої дійсності, з наукового пізнання якої він виник, хоча б і в дуже слабкому розчині. А це означає, що кожному, навіть самому гранично абстрактному, останньому поняттю відповідає якась риса-ознака дійсності, що присутня у понятті в абстрактному, ізольованому вигляді; навіть чисто фіктивні, не природничо-наукові, а *математичні поняття* врешті-решт містять у собі певний відгомін, відображення реальних відношень між речами і між реальними процесами, хоча вони виникли не з досвідного, емпіричного знання, а суто апіорним, дедуктивним способом логічних умоглядних операцій. Навіть таке абстрактне поняття, як *числовий ряд*, навіть така явна фікція, як *нуль*, тобто ідея відсутності будь-якої величини, як показав Ф. Енгельс, сповнені якісних, у кінцевому вимірі реальних, відповідних у вкрай віддаленій і зміненій формі, дійсних відношень властивостей. Реальність існує навіть усередині уявних абстракцій математики. «16 є не тільки підсумовування 16 одиниць, воно також квадрат від 4 і бікватрат від 2... Лише парні числа діляться на два... Для поділу на 3 ми маємо правило про суму цифр... Для 7 особливий закон» (Ф. Енгельс) І далі: «Нуль знищує будь-яке інше число, на яке його множать; якщо його зробити дільником або діленим відносно до будь-якого іншого числа, то це число перетворюється у першому випадку в нескінченно велике, а в другому – в нескінченно мале...». Про всі поняття математики можна було б сказати те, що Енгельс говорить про нулі зі слів Гегеля: «Ніщо від деякого щось є якесь *певне* ніщо», себто у підсумку реальне ніщо. Але, може бути, ці якості, властивості, *визначеності* понять як таких загалом ніякого відношення до дійсності не мають?

Ф. Енгельс чітко говорить як про помилку про ту думку, ніби в математиці мають справу з чистими вільними творіннями і сотворіннями людського духу, для яких немає нічого відповідного в об'єктивному світі. [Натомість] справедливо якраз протилежне. Ми зустрічаємо для всіх цих надуманих величин прообрази у природі. Молекула має стосовно відповідної маси абсолютно ті ж самі властивості, якими володіє математичний диференціал відносно до своєї змінної. «Природа оперує цими диференціалами, молекулами, точно таким самим чином і за точно такими ж законами, як і математика оперує своїми абстрактними диференціалами» (Енгельс). В математиці ми забуваємо всі ці аналогії, і тому її абстракції перетворюються на щось таємниче. Ми завжди можемо віднайти дійсні відношення, у форматі яких узаданено математичне відношення, тому часто натрапляємо на наявні в природі аналоги того математичного прийому, за допомогою якого це відношення виявляється в дії. Прообрази математичного нескінченного та інших понять перебувають у реальному світі. «Математичне нескінченне запозичене з дійсності, хоча і несвідомим чином, і тому воно може бути пояснено тільки із достеменності, а не із самого себе, не з математичної абстракції» (Енгельс).

Якщо це вірно щодо математичної абстракції, тобто до максимально можливої, то наскільки це очевидніше під час докладання до абстракцій реальних природничих наук; їх уже, зазвичай, треба пояснювати тільки з дійсності, з якої вони запозичені, а не з них самих, не з абстракції.

2. Друга теза, яку потрібно довести, щоб дати послідовний аналіз проблеми загальної науки, зворотна до першої. Якщо перша теза стверджувала, що в *найвищій науковій абстракції є елемент дійсності*, то друга, як зворотна теорема, припускає таке: у всякому безпосередньому, найбільш емпіричному, самому незрілому, одиничному природничо-науковому факті вже закладена первинна абстракція. Факт реальний і факт науковий тим і відрізняються один від одного, що науковий факт – це упізнаний у відомій системі знання реальний факт, себто певна абстракція деяких прикмет з невичерпної суми ознак природного факту. Матеріальним у змістовленні науки є не сирий, але логічно оброблений, обґрунтований за відомою ознакою природний матеріал. Фізичне тіло, рух, речовина – це

все абстракції. Сама назва факту словом є накладення поняття на факт, вирізнення у факті його однієї сторони, становить акт осмислення факту за допомогою приєднання його до раніше впізнаної в досвіді категорії явищ. *Будь-яке слово є вже теорія*, як давно помітили лінгвісти і як чудово показав О.О. Потєбня.

Все, що описується як факт, – вже теорія, згадує гетевський вислів Х. Мюнстерберг, обґрунтовуючи *важливість методології* (1922). Сказавши, зустрівши те, що ми називаємо коровою: «Це – корова», так до акту сприймання ми приєднуємо акт мислення, підведення даного сприйняття під загальне поняття; дитина, називаючи вперше речі, здійснює справжні відкриття. Я не бачу, що це є корова, та цього й не можна бачити. Я бачу щось велике, чорне, що рухається, мукає тощо, проте розумію, що це є корова, і цей акт – акт класифікації, віднесення одиничного явища до класу подібних явищ, систематизація досвіду і т. ін. Таким чином у самій мові закладені засновки і можливості наукового пізнання факту. *Слово і є зародок науки*, і в цьому сенсі слушно сказати, що на початку науки було слово.

Хто бачив, хто сприймав такі емпіричні факти, як прихована теплота пароутворення? У жодному реальному процесі її сприйняти безпосередньо не можна, хоча ми спроможні за потреби висновувати про цей факт, але *висновувати й означає оперувати поняттями*.

Хороший приклад наявності у всякому науковому факті абстракцій та участі мислення знаходимо у Ф. Енгельса. У мурах інші очі, ніж у нас; вони бачать хімічні промені, невидимі для нас. Ось факт. Як він установлений? Як можемо ми знати, що «мурахи бачать речі, які для нас невидимі»? Зазвичай, ми формуємо це на сприйманнях нашого ока, але до нього приєднуються не тільки інші почуття, а й діяльність мислення. Таким чином, встановлення наукового факту є вже справа мислення, тобто [формування] понять. «Зрозуміло, ми ніколи не дізнаємося того, у якому вигляді сприймаються мураками хімічні промені. Кого це засмучує, тому вже нічим не можна допомогти» (Енгельс).

Ось, власне, найкращий приклад розбіжності реального та наукового фактів. Тут цю розбіжність подано в особливо яскравому вигляді, яка існує тією чи іншою мірою у всякому факті. Ми ніколи не бачили хімічних

променів і не сприймали відчуттів мурах, себто як реальний факт безпосереднього досвіду бачення хімічних променів мураками не існує для нас, але для колективного досвіду людства це існує як *факт науковий*. Що тоді сказати про факт обертання Землі навколо Сонця? Адже тут факт реальний, щоб стати фактом науковим, повинен був у мисленні людини перетворитися у власну протилежність, хоча те, що Земля обертається навколо Сонця, встановлено шляхом спостережень обертання Сонця навколо Землі.

Тепер ми озброєні для вирішення проблеми всім потрібним і можемо йти прямо до мети. Якщо у підґрунті будь-якого наукового поняття перебуває факт, і навпаки: у засновках кожного наукового факту перебуває поняття, то звідси неминуче випливає, що відмінність між загальними та емпіричними науками у визначенні об'єкта дослідження чисто кількісна, а не принципова, ця розбіжність ступеня, а не інакшійсть природи явища. *Загальні науки мають справу не з реальними предметами, а з абстракціями; вони вивчають не рослини і тварин, а життя; їх об'єкт – наукові поняття.* Але і життя є частина дійсності, тому ці поняття мають прообрази в дійсності. Окремі науки упредметнюють реальні факти дійсності, вони вивчають не життя взагалі, а очевидні класи і групи рослин і тварин. Проте і рослина, і тварина, і навіть береза й тигр, і навіть *ця береза і цей тигр* – суть уже *п о н я т т я*, та й наукові факти, хоча найпервинніші. Факт і поняття тільки по-різному, в різній пропорції утворюють *о б ' є к т* і тих, й інших дисциплін. Відтак загальна фізика не перестає бути фізичною дисципліною і не стає частиною логіки того, що вона має справу із самими абстрактними фізичними поняттями; навіть у них пізнається в кінцевому підсумку якийсь зріз дійсності.

Але, ймовірно, природа об'єктів загальної та окремої дисциплін справді одна і та ж, скажімо, вони відрізняються лише пропорцією відношення поняття і факту, а засаднича відмінність, що дозволяє відносити одну до логіки, а іншу до фізики, полягає у спрямованості мети, в точці відліку обох дослідницьких стратегій, так би мовити, у різній ролі, яку одні й ті ж елементи відіграють в обох випадках. Чи не можна сказати так: і поняття, і факт беруть участь в утворенні об'єкта тієї й іншої науки, але в одному випадку – в разі емпіричної науки – ми користуємося понят-

тями, щоб пізнати факти, а в другому – в загальній науці – користуємося фактами, щоб пізнати самі поняття? У першому аспекті поняття не становить предмет, мету, завдання пізнання, вони є його знаряддя, засоби, допоміжні прийоми, але метою, предметом тут постають факти; в результаті пізнання збільшується кількість відомих нам фактів, а не число понять; *п о н я т т я* ж, навпаки, *як будь-яке знаряддя праці, зношуються від вживання, стираються, потребують перегляду, часто – заміни.* У другому аспекті, навпаки, ми вивчаємо самі поняття як такі, де їх відповідність з фактами є лише засіб, спосіб, прийом, перевірка їх придатності. У результаті цього ми не виявляємо нових фактів, але набуваємо або нові поняття, або нові знання про поняття. Можна ж двічі розглядати краплю води під мікроскопом, і це будуть два абсолютно різних процеси, хоча і крапля, і мікроскоп будуть ті самі обидва рази: першого разу за допомогою мікроскопа ми вивчаємо склад краплі води; вдруге шляхом розглядання краплі води перевіряємо придатність самого мікроскопа – хіба не так?

Але вся складність проблеми у цьому якраз і полягає, що це не так. Вірно, що в окремій науці ми користуємося *поняттями як знаряддями пізнання фактів*, проте таке використання – це водночас їх перевірка, вивчення та оволодіння ними, відкидання непридатних, виправлення, створення нових. Уже на першій стадії наукової обробки емпіричного матеріалу *о п е р у в а н н я* поняттям становить критику певного поняття фактами, зіставлення різних понять, їх видозміна. Візьмемо як приклад два наведених вище наукових факти, які, безумовно, не належать до загальної науки: Земля обертається навколо Сонця і бачення мурах. Скільки критичної роботи над нашими сприйняттями і, отже, пов'язаними з ними поняттями, скільки прямого дослідження понять – видимості – невидимості, удаваного руху – скільки створення нових понять, скільки нових зв'язків між поняттями, скільки видозміни самих понять бачення, світла, руху та іншого знадобилося для встановлення цих фактів! Нарешті, сам вибір потрібних для пізнання даних фактів понять хіба не вимагає, крім аналізу фактичного матеріалу, ще й аналізу понять? Адже якби поняття, як знаряддя, були заздалегідь призначені для певних фактів досвіду, то вся наука була б зайвою: тоді тисяча-інша чиновників-реєстраторів, або ста-

тистиків-лічильників, рознесли б весь Всесвіт за картками, графами, рубриками. *Наукове пізнання від реєстрації факту відрізняється актом вибору потрібного поняття, тобто аналізом факту та аналізом поняття.*

Будь-яке слово є теорія; назва предмета – доповнення до нього поняття. Щоправда, ми за допомогою слова хочемо осмислити предмети. Але ж кожне називання, кожне застосування слова, цього ембріона науки, є критика самого слова, стирання його образу, розширення значення. Лінгвісти показали досить ясно, як змінюються слова від вживання; адже інакше мова ніколи не оновлювалася б, слова б не вмирили, не народжувалися, не старіли.

Нарешті, будь-яке відкриття в науці, всякий крок уперед в емпіричній царині науки є завжди одночасно й *акт критики поняття*. І.П. Павлов відкрив факт умовних рефлексів; але хіба він не створив разом з тим нове поняття; хіба колись називали рефлексом видресирований, вивчений рух? Та інакше і бути не може: якби наука тільки відкривала факти, не розширюючи тим самим обсягових рамок понять, то вона не відкривала б нічого нового; вона б тупцювалась на місці, знаходячи все нові і нові дублікати тих же понять. Будь-яка нова крихта факту є вже розширення [обсягу] поняття. Будь-яке знову відкрите відношення між двома фактами тут же вимагає критики двох відповідних понять і встановлення між ними нового відношення. Умовний рефлекс – це відкриття нового факту за допомогою старого поняття. Ми дізналися, що психічне слиновиділення виникає безпосередньо з рефлексу, вірніше, що воно є той же самий рефлекс, хоча й діючий за інших умов. Але водночас це є і відкриття нового поняття з допомогою старого факту, причому всім добре відомого факту: «слинка тече при вигляді їжі»; тут ми отримали абсолютно нове *поняття рефлексу*, тому наше уявлення про нього діаметрально змінилося; спершу рефлекс був синонімом допсихічного, несвідомого, незмінного факту, нині до рефлексів зводять всю психіку, рефлекс виявився досить гнучким механізмом і т. ін. Як це було б можливо, якби І. Павлов вивчав тільки факт слиновиділення, а не поняття рефлексу? По суті, це одне і те ж, але виражене двояким чином, адже у *всякому науковому відкритті пізнання факту і є тією ж мірою пізнання поняття*. Наукове дослідження фактів тим і відрізняється від реєстрації, що воно становить накопичення

понять, циркуляція понять і фактів із приростом понять.

На додаток, важливо, що в окремих науках створюються всі ті поняття, які вивчає загальна наука. Адже не з логіки беруть свій початок природничі науки, не вона постачає їх заздалегідь готовими поняттями. Так невже слушно допустити, що *робота зі створення понять*, усе більше і більше абстрактних, відбувається абсолютно несвідомо? Як можуть без критики понять існувати теорії, закони, ворогуючі гіпотези? Як узагалі можна створити теорію, або висунути гіпотезу, тобто щось таке, що виходить за межі фактів, без роботи над поняттями?

Але тоді, можливо, дослідження понять в окремих науках відбувається попутно, між іншим, шляхом вивчення фактів, тоді як загальна наука вивчає тільки поняття? І це було б невірно. Ми продемонстрували, що абстрактні поняття, якими оперує загальна наука, містять у собі реальне осереддя. Запитується: як учиняє із цим осереддям наука – відволікає від нього, забуває про нього, ховається в неприступну твердиню абстракції як чиста математика, й ані в процесі дослідження, ні у його результаті не вдається до цього ядерного осереддя, немов би воно не існує зовсім? Варто тільки розглянути спосіб дослідження у загальній науці і його кінцевий результат, щоб побачити, що це не так. Хіба дослідження понять здійснюється *методом чистої дедукції*, шляхом знаходження логічних відношень між поняттями, а не через нові акти індукції, новий аналіз, встановлення досі небачених відношень, – одним словом, завдяки роботі над реальними змістами цих понять? Адже ми не розвиваємо нашу думку з окремих передумов, як у математиці, але ми індукуємо – узагальнюємо великі групи фактів, зіставляємо їх, аналізуємо, створюємо нові абстракції. Так учиняє загальна біологія, загальна фізика. Й інакше не може діяти жодна загальна наука, раз логічна формула «А є В» замінена в ній визначенням, себто реальними А і В: масою, рухом, тілом, організмом. І в результаті дослідження загальної науки ми отримуємо не нові форми взаємовідношень понять, як у логіці, а нові факти: ми дізнаємося про еволюцію, про спадковість, про інерцію. Як же дізнаємося, яким шляхом доходимо до поняття еволюції? Передусім зіставляємо такі факти, як дані порівняльної анатомії і фізіології, ботаніки та зоології, ембріології і фото-

та зоотехніки і т. ін., тобто чинимо так само, як діють в окремій науці з одиничними фактами, і на підґрунті нового вивчення розроблених відокремленими науками фактів устанавлюємо нові факти, отож весь час у процесі дослідження і в його результаті о п е р у є м о фактами.

Таким чином, відмінність у меті, напрямку, обробці понять і фактів загальної та окремої науки знову виявляється тільки кількісною, розбіжністю в ступені [оприявлення] одного і того ж явища, а не у природі однієї й іншої науки, [відтак інакшістю] не абсолютною, не принциповою.

Перейдемо, нарешті, до позитивного визначення загальної науки. Може здатися, що якщо відмінність між загальною та окремою наукою у предметі, методі і меті дослідження становить лише відносне, а не абсолютне, кількісне, а не принципове, то ми втрачаємо будь-який ґрунт для теоретичного розмежування наук, може видатися, що ніякої загальної науки на відміну від окремих зовсім немає. Але це, звісно, не так. Кількість тут переходить у якість і започатковує доконче відмінну науку, проте не вириває її із цієї родини наук і не переносить її в царину логіки. Якщо у засновках будь-якого наукового поняття перебуває факт, то це ще не означає, що у всякому науковому понятті факт віддзеркалений однаковою мірою. У математичному понятті нескінченного дійсності оприявлена зовсім іншим способом, ніж у понятті умовного рефлексу. В поняттях вищого порядку, з якими має справу загальна наука, дійсність зображена по-іншому, аніж у поняттях емпіричної науки. І ці способи, характер, форма подання дійсності у різних науках щоразу визначають структуру кожної дисципліни.

Однак і цю відмінність у способі подання дійсності, тобто у *структурі понять*, теж не слід розуміти як щось абсолютне. Є багато перехідних шаблів між емпіричною наукою і загальною: жодна наука, яка заслуговує на це ім'я, каже Л. Бінсангер, не може «залишатися на етапі простого накопичення понять, вона прагне швидше систематично перетворити будь-яке поняття у правило, правила – в закони, закони – у теорії» (1922). Упродовж усього накопичення наукового знання всередині самої науки весь час, не припиняючись ні на хвилину, відбувається розробка понять, методів, теорій, себто здійснюється перехід від одного полюса до іншого – від факту до по-

няття, – і цим стирається логічна прірва, непрохідна межа між загальною та окремою наукою, але [водночас] створюється фактична самостійність і значущість загальної науки. Так само, як сама локальна дисципліна всередині себе виконує всю цю роботу вирви фактів через правила в закони і законів через теорії в гіпотези; так загальна наука реалізує ту ж роботу, тим самим способом, з тими ж цілями для низки окремих своєрідних наук.

Це абсолютно схоже з міркуванням Б. Спінози про м е т о д.

Вчення про методи – це, звісно, продукування засобів виробництва, якщо взяти для порівняння галузь промисловості. Але там створення засобів не становить якесь особливе відпочаткове випродукування, а є частина загального процесу виробництва і саме залежить від задіяння тих способів і знарядь, що і все інше виробництво.

[Із цього приводу Спіноза розмірковує так:] «Перш за все потрібно відзначити, що тут не буде мати місця дослідження до нескінченності; іншими словами, для того щоб був віднайдений кращий спосіб для досягнення істини, не треба іншого методу, щоб ним досліджувати метод осягнення істини і, щоб вивчити другий метод, не треба деякого третього методу і т. п. до вічного тривання; так як таким шляхом ніколи не вдалося б прийти до пізнання істини, та й узагалі ні до якого поняття. З методом пізнання справа ведеться так само, як із природними знаряддями праці, де було б слушним подібне міркування: дійсно, щоб викувати залізо, потрібен молот; щоб мати молот, треба, щоб він був виготовлений; для цього знову необхідно мати молот та інші знаряддя; щоб мати ці знаряддя, знову-таки знадобилися б ще інші знаряддя, і т. ін. до нескінченності; на цій підставі хто-небудь міг би безплідно намагатися доводити, що люди не мали ніякої можливості викувати залізо. Однак так само, як люди спочатку, за допомогою вроджених їм знарядь, зуміли створити щось дуже легке, хоча з великими труднощами і мало досконалим чином, а, виконавши це, здійснили наступне, важче, вже з меншою витратою праці і з великою досконалістю, і так, переходячи поступово від найпримітивніших творінь до знарядь праці, і від знарядь до наступних творінь і більш досконалих знарядь, досягли того, щоб виконувати досить багато і надзвичайно складні [завдання] з незначною витратою праці, точно так само й інтелект шля-

хом притаманної йому сили створює собі інтелектуальні знаряддя, з допомогою яких набуває оновленої здатності до продукування розумових творінь, а шляхом цих останніх – і нові знаряддя та можливість до подальших пошукувань, і таким чином поступово просувається вперед, поки не досягне найвищої точки мудрості» (1914).

На ділі, і та течія в методології, представником якої є Л. Бінсвангер, не може не визнати, що створення знарядь і творінь – це не два окремих процеси в науці, а дві сторони одного і того ж процесу, які протікають пліч-о-пліч. Слідом за Г. Рікертом він визначає будь-яку науку як обробку матеріалу, й тому відносно кожної науки для нього виникають дві проблеми – матеріалу та його обробки; проте не можна чітко розмежувати те й інше, тому що у понятті предмета емпіричної науки міститься лєвова частка оброблювання. До того ж він уводить розрізнення між сирим матеріалом, дійсним предметом і науковим предметом; останній створюється наукою шляхом [здійняння] понять з реального предмета (Бінсвангер, 1922). Якщо обґрунтувати третє коло проблем – у цьому разі між матеріалом та обробкою, тобто між предметом і методом науки, то і тут суперечка може вестися тільки про те, що визначено чим: предмет методом чи навпаки. Одні, як К. Штумпф, вважають, що будь-які відмінності в методах ґрунтовані у розходженні між предметами. Інші, як Рікерт, дотримуються тієї думки, що різні предмети, як фізичні, так і психічні, вимагають одного і того ж методу. Але, вочевидь, і тут немає підґрунтя для розмежування між загальною та окремою наукою.

Все це вказує лише на те, що неможливо дати поняттю загальної науки абсолютне визначення, таке визначення можна подати тільки щодо окремих наук. З цієї останньої її не поділяє ні предмет, ні метод, ні мета, ні результат дослідження. Але вона опрацьовує для низки конкретних наук, які вивчають суміжні сфери дійсності з однієї точки зору, ту саму роботу і тим самим способом і з тією ж самою метою, що кожна із відокремлених наук здійснює всередині себе над своїм матеріалом. Ми засвідчили, що ніяка наука не обмежується простим нагромадженням матеріалу, але що вона піддає його різноманітній і багатоступеневій переробці, що вона групує, узагальнює цей матеріал, створює теорії, гіпотези, які допомагають ширше осмис-

лити дійсність, що вона освітлена окремими, розрізненими фактами. Загальна наука продовжує справу окремих наук. Коли матеріал їх доведений до вищого ступеня узагальнення, можливого в даній науці, тоді подальше узагальнення виявляється реальним тільки за її межами й у зіставленні з матеріалом інших сусідніх наук. Саме це удіальне загальна наука. Її єдина відмінність від поодиноких наук [полягає] тільки в тому, що вона здійснює роботу відносно низки наук; якби вона діяла щодо однієї науки, то ніколи б не змогла виокремитися у самостійну дисципліну, а залишилася б частиною всередині тієї самої науки. Загальну науку тому слушно визначити як таку, котра одержує матеріал із сукупності окремих наук й уможливує подальшу обробку та узагальнення матеріалу, недосяжні всередині кожної окремої дисципліни.

Загальна наука тому так відноситься до окремої, як теорія цієї останньої – до групи її окремих законів, тобто за ступенем узагальнення досліджуваних явищ. Вона виникає з потреби продовжувати справу поодиноких наук там, де кожна із цих наук закінчується. Тому загальна наука відноситься до теорій, законів, гіпотез, методів окремих наук так, як цього рівня наука відноситься до фактів дійсності, які вона вивчає. Біологія отримує матеріал різних наук та опрацьовує його так, як кожна спеціальна наука організує свій матеріал. Вся відмінність полягає у тому, що біологія починається там, де завершується ембріологія, зоологія, анатомія і т. ін., що вона зводить у єдність матеріал різних наук, як наука поєднує у цілісність різний матеріал усередині себе.

Вказаний погляд цілком пояснює і логічну структуру загальної науки, і її фактичну, історичну роль. Якщо ж прийняти протилежну думку про те, що загальна наука є частина логіки, то стане абсолютно незрозуміло, поперше, чому її вирізняють високорозвинені науки, які встигли створити і розробити до тонкощів свої методи, основні поняття, теорії. Здавалося б, що нові, молоді, зароджувані дисципліни повинні більше потребувати запозичень понять і методів з іншої наукової сфери. По-друге, чому тільки група суміжних дисциплін конструює загальну, а не кожна наука окремо – тільки ботаніка, зоологія, антропологія – виокремлює біологію? Хіба не можна скласти логіку зоології окремо, логіку ботаніки окремо, як, до слова, є логіка

алгебри? І справді, такі окремі дисципліни можуть існувати й існують, але від того вони не стають загальними науками, як методологія ботаніки не стає біологією.

Л. Бінсвангер виходить, як і весь напрямок, з ідеалістичної концепції наукового знання, себто з ідеалістичних передумов гносеологічного характеру, і з формально-логічної конструкції системи наук. Для нього поняття і реальні об'єкти розділені непрохідною прірвою, знання має свої закони, свою природу, своє апріорі, які й привносить у пізнану дійсність. Тому для цього дослідника можливо вивчати ці апріорі, закони, знання відірвано, ізольовано від пізнаваного в них, для нього виправдана критика наукового розуму в біології, психології, фізиці, як для І. Канта була можлива критика чистого розуму. Бінсвангер готовий допустити, що метод пізнання визначає дійсність, як у Канта розум диктував закони природи. Відношення між науками для нього спричинюються не історичним розвитком наук і навіть не вимогами наукового досвіду, тобто врешті-решт вимогами самої пізнаваної в науці дійсності, а формально-логічною структурою понять.

На іншому філософському підґрунті така концепція немислима: якщо відмовитися від цих гносеологічних і формально-логічних передумов, так тут же руйнується і ця концепція загальної науки. Варто тільки встати на реалістично об'єктивну, власне матеріалістичну, точку зору в гносеології і на діалектичну позицію в логіці, у теорії наукового знання, як подібна теорія виявиться неможливою. Разом з новим поглядом відразу ж доводиться визнати, що дійсність визначає наш досвід, предмет науки, її метод і що абсолютно нездійсненно вивчати поняття будь-якої науки безвідносно до уявлених в них реальностей.

Ф. Енгельс безліч разів указував на те, що для діалектичної логіки методологія науки є відображенням методології дійсності. «Класифікація наук, – пише він, – із яких кожна аналізує окрему форму руху чи низку пов'язаних між собою і перехідних одна в одну форм руху, є водночас класифікацією, розташуванням, згідно із внутрішньо властивою їм наступністю, самих цих форм руху, і саме в цьому й полягає її значення». Чи можна сказати ясніше? Класифікуючи науки, ми встановлюємо ієрархію самої дійсності. «Так звана об'єктивна діалектика панує в усій природі, а так звана суб'єктивна діалектика,

діалектичне мислення, є тільки віддзеркалення панівного в усій природі руху шляхом [осмислення] протилежностей...». Тут уже чітко аргументується вимога врахування об'єктивної діалектики природи при дослідженні суб'єктивної діалектики, тобто діалектичного мислення у тій чи іншій науці. Звичайно, це аж ніяк не означає, що ми закриваємо очі на суб'єктивні умови перебігу цього мислення. Той же Енгельс, який узгодив відношення між буттям і мисленням в математиці, зауважує, що «всі числові закони залежать від покладеної у засновок системи і визначаються нею. У двоїстої і троїстої системи $2 \times 2 \neq 4$, $a = 100$ чи 11 ». Розширивши це, доречно повідати, що суб'єктивні припущення, які перетворюються у знання, завжди позначаються на способі вираження законів природи і на співвідношенні між окремими поняттями, тому їх треба врахувати, але весь час як відображення об'єктивної діалектики.

Отже, гносеологічній критиці і формальній логіці як основоположенням загальної психології повинна бути протиставлена діалектика, що «розглядається як наука про найбільш загальні закони *всього* руху. Це означає, що її закони повинні мати силу як для руху в природі і людській історії, так і для руху мислення» (Енгельс). Це означає, що *діалектика психології* – так ми тепер коротко можемо позначити загальну психологію проти визначення Л. Бінсвангера «критика психології» – є наука про найбільш загальні форми руху (в формі поведінки і пізнання цього руху), себто *діалектика психології* є водночас і *діалектика людини як предмета психології*, як діалектика природознавства є водночас і діалектика природи.

Навіть чисто логічну класифікацію суджень у Гегеля Ф. Енгельс розглядає як обґрунтовану не тільки мисленням, а й законами природи. Саме у цьому бачить він відмінну прикмету діалектичної логіки. «...Те, що у Гегеля є розвитком розумової форми судження як такого, постає тут перед нами як розвиток наших, узasadнених на *емпіричному підґрунті*, теоретичних знань про природу руху взагалі. А це вкотре показує, що закони мислення і закони природи необхідно узгоджуються між собою, якщо тільки вони належним чином пізнані». У цих словах – *ключ до загальної психології як частини діалектики*: це узгодження мислення і буття в науці є одночасно і предмет, і вищий критерій, і навіть метод, тобто ключовий принцип загальної психології.

6

Загальна психологія відноситься до окремих дисциплін так само, як алгебра до арифметики. Арифметика оперує з певними, конкретними кількостями; алгебра вивчає всілякі загальні форми відношень між якостями; отож, кожна арифметична операція може бути розглянута як окремий випадок алгебраїчної формули. Звідси очевидно слідує, що для кожної самодостатньої дисципліни і для кожного закону в ній далеко не байдуже, окремим випадком якої загальної формули вони є. Принципово визначальна і немовби верховна роль загальної науки виникає не з того, що вона вивищується над науками, не зверху – з логіки, себто з останніх засновків наукового знання, а знизу – із самих наук, які делегують свою санкцію істини в загальну науку. Відтак остання виникає з особливого становища, яке вона займає відносно до окремої [дисципліни]: вона підсумовує їх суверенітети, є їх носієм. Якщо уявити собі систему знання, охопленого всіма психологічними дисциплінами, графічно у вигляді кола, то загальна наука буде відповідати центру кола.

Тепер припустимо, що ми маємо кілька різних центрів, як у ситуації полеміки окремих дисциплін, що претендують на те, щоб бути центром, або в разі домагання різних ідей на значення центрального пояснювального принципу. Абсолютно зрозуміло, що їм будуть відповідати і різні кола; при цьому кожен новий центр є водночас периферійною точкою колишнього обводу; тому отримуємо кілька кіл, що взаємно перетинаються. Ось це нове розташування будь-якого обводу буде графічно уявлявати в нашому прикладі особливу сферу знання, що охоплюються психологією залежно від центру, тобто від загальної дисципліни.

Хто стане на точку відліку загальної дисципліни й відтак підійде до фактів окремих дисциплін не як рівний до рівних, а як до *наукового матеріалу*, як самі ці дисципліни підходять до фактів дійсності, той одразу *змінить позицію критики на точку зору дослідження*. Критика перебуває у тій же площині, що і критикований; вона джерелить цілком усередині даної дисципліни; її мета – виключно осудна, а не позитивна; вона хоче дізнатися тільки, вірна чи невірна, і якою мірою та чи інша теорія; вона оцінює і засуджує, але не досліджує. *A* критикує *B*, але обидва

вони займають одну і ту ж позицію щодо фактів. Справа змінюється, коли *A* починає ставитися до *B* так, як *B* сам відноситься до фактів, себто починає не критикувати, а досліджувати *B*. Саме дослідження вже належить загальній науці; його завдання не критичні, а позитивні; воно хоче не оцінити те чи інше вчення, але дізнатися щось нове про певні факти, реально наявні у вченні. Якщо наука користується критикою як засобом, то і хід-перебіг [дослідження], і результат його процесного плину все ж принципово відрізняються від критичного обговорення. Критика врешті-решт формулює думку про думку, хоча б і дуже вагомо і солідно обґрунтована думка; [тоді як] *загальне дослідження* встановлює, зрештою, об'єктивні закони і факти.

Тільки той, хто піднімає свій аналіз із площини критичного обговорення тієї чи іншої системи поглядів на висоту фундаментального дослідження з а с о б а м и загальної науки, тільки той розбереться в об'єктивному значенні актуалізованої у психології кризи; для нього відкриється закономірність того, що відбувається зіткнення ідей і думок, яке зумовлене самим розвитком науки і природою досліджуваної дійсності на даному ступені її пізнання. Замість хаосу різнорідних думок, строкатого різноголосся суб'єктивних висловлювань для нього розгортається чітке креслення засадничих задумів розвитку науки, система об'єктивних тенденцій, причинно закладених в історичних завданнях, що поставлені перебігом розвою науки і діючих за спиною окремих дослідників і теоретиків із силою сталевий пружини. Замість критичного обговорення та оцінки того чи іншого автора, замість викриття його в непослідовності та суперечностях він займається позитивним дослідженням того, чого вимагають об'єктивні тенденції науки; і замість думки про думку він отримує у результаті накресленого *скелет загальної науки як системи основоположних законів, принципів і фактів*.

Тільки такий дослідник опанує справжнім і вірним змістом уявленої катастрофи і сформує собі чітке уявлення про роль, місце і значення кожної окремої теорії чи школи в цілому. Замість неминучого у всякій критиці імпресіонізму і суб'єктивності він буде керуватися науковою достовірністю та істинністю. Для нього зникнуть (і це буде перший результат нової точки зору) індивідуальні відмінності – він зрозуміє роль особистості в історії; осягне, що пояснювати претензії рефлексології на уні-

версалізм так само не можна особистими помилками, думками, особливостями, незнанням її творців, як французьку революцію – зісутістю королів, двору. Він побачить, що і скільки залежить у розвитку науки від доброї і злої волі її діячів, що можна з цієї волі пояснити і що, навпаки, у самій цій волі повинно бути висвітлено з об'єктивних тенденцій, які діють за спиною цих діячів. Звісно, особливості особистої творчості і всього багажу наукового досвіду визначили ту форму універсалізму, яку ідея рефлексології отримала у Бехтерева; але й у Павлова, особиста організація і науковий досвід якого зовсім відмінні, рефлексологія – «остання наука», «всемогутнє природознавство», яке принесе «справжнє, повне і міцне людське щастя» (1950). І в різній формі той самий шлях долають і бігевіоризм, і гештальттеорія. Очевидно, що замість мозаїки добрих і злих зусиль учених треба вивчати єдність процесів переродження наукової тканини у психології, яке й обумовлює волю всіх дослідників.

7

Що саме означає залежність кожної психологічної операції від загальної формули, можна продемонструвати на прикладі будь-якої проблеми, що розпросторюється за рамки окремої дисципліни, котра її запропонувала.

Коли Т. Ліпс говорить про підсвідоме, що це не стільки психологічне питання, скільки питання самої психології, він має на увазі, що підсвідоме є проблема загальної психології (1914). Він хотів цим сказати, вочевидь, не що інше, як те, що це питання буде вирішене не у результаті тих чи інших окремих досліджень, а у підсумку [здійснення] фундаментального дослідження засобами загальної науки, тобто шляхом зіставлення обширу даних найрізноманітніших галузей науки; через співвіднесення даної проблеми з деякими базовими передумовами наукового знання, з одного боку, і з певними найбільш узагальненими результатами всіх наук – з іншого; у спосіб знаходження місця цього поняття у системі ключових понять психології; методом фундаментального діалектичного аналізу природи цього поняття і йому відповідної, абстрагованої в ньому ж, прикмети буття. Це дослідження передуює логічно всякому конкретному пошукуванню окремих питань підсвідомого життя і визначає постановку самого питання у таких пошукуваннях.

Як прекрасно сказав Х. Мюнстерберг, захищаючи вагомість такого дослідження для іншого кола проблем: «Урешті-решт, краще отримати приблизно точну попередню відповідь на правильно поставлене питання, ніж відповідати на помилково поставлене запитання з точністю до останнього десяткового знаку» (1922). Правильна постановка питання становить не менш важливу справу наукової творчості та дослідження, ніж правильна відповідь, що є діло набагато більш відповідальне. Переважна більшість сучасних психологічних досліджень з найбільшою дбайливістю і точністю випишує останній десятковий знак у відповіді на питання, яке докорінно помилково поставлене.

Чи приймемо ми разом із Х. Мюнстербергом, що підсвідоме є просто фізіологічне, а не психологічне, або погодимося з іншими говорити як про підсвідомі про ті явища, що тимчасово відсутні у свідомості, як про весь масив потенційно свідомих спогадів, знань, навичок; чи назвемо ми підсвідомими явища, котрі не досягають порогу свідомості, або ж мінімально свідомі, периферійні у полі свідомості, автоматичні й неусвідомлювані; чи знайдемося у засновках підсвідомого витіснення поривання сексуального гатунку разом із З. Фройдом, або наше друге Я, особливу особистість; нарешті, чи назвемо ці явища без-, під- або надсвідомими, або ж приймемо всі три назви, як В. Штерн, – від усього цього істотно зміняться і характер, і коло, і склад, і природа, і властивості того матеріалу, який будемо вивчати. Питання почасти визначає відповідь.

Ось цього почуття системи, відчуття стилю, розуміння зв'язку і зумовленості кожного окремого положення центральною ідеєю всієї побудови, до якої воно належить, позбавлені всі ті, сутнісно еkleктичні, спроби поєднання різномірних і різноприродних за науковим походженням і складом частин двох чи більше систем. Такі, до прикладу, синтези бігевіоризму і фройдизму в американській літературі; фройдизм без Фройда у системах А. Адлера і К. Юнга; рефлексологічний фройдизм В.М. Бехтерева і А.Б. Залкінда; нарешті, спроби поєднання фройдизму і марксизму (А.Р. Лурія, 1925; Б.Д. Фрідман, 1925). Стільки прикладів тільки із проблемної царини підсвідомого! У всіх цих спробах береться хвіст від однієї системи і приставляється до голови іншої, в проміжок вставляється тулуб від третьої. Не

те, щоб вони були невірні, ці жахливі комбінації, вони вірні до останнього десяткового знака, проте питання, на яке вони прагнуть відповісти, поставлене помилково. Можна кількість жителів Парагваю помножити на число верст від Землі до Сонця й отриманий добуток поділити на середню тривалість життя слона і бездоганно провести всю операцію, без помилки в жодній цифрі; і все ж отримане число може ввести в оману того, хто захоче дізнатися, який національний прибуток цієї країни. Те, що роблять еkleктики, означає давати на питання, поставлене марксистською філософією, відповідь, що підказана фрейдистською метапсихологією.

Щоб підтвердити *методологічну незаконність подібних спроб*, зупинимося на трьох типах зведення воєдино чужого питання із чужою відповіддю, не думаючи зовсім вичерпати цими трьома типами все різноманіття таких спроб.

Перший спосіб асиміляції якою-небудь школою наукових продуктів іншої галузі полягає у прямому перенесенні законів, фактів, теорій, ідей і т. ін., у захопленні більш-менш великої сфери, зайнятої іншими дослідниками, в а н е к с і ї чужої території. Такою політикою прямого захоплення живе зазвичай будь-яка нова наукова система, яка поширює вплив на сусідні дисципліни і претендує на керівну роль загальної науки. Свого матеріалу виявляється занадто мало, і така система вбирає у себе, підпорядковує собі з невеликою критичною переробкою чужорідні тіла, заповнюючи чим-небудь порожнечу широко розвинених кордонів. Здебільшого виходить конгломерат наукових теорій, фактів тощо, із жахливою довільністю втиснутий у рамки об'єднувальної ідеї.

Такою є *система рефлексології* В.М. Бехтерева. Для нього придатне все: навіть теорія А.І. Введенського про непізнаваність чужого Я, себто крайнє вираження соліпсизму та ідеалізму в психології, аби ця теорія найближчим чином підтверджувала його окремі положення про необхідність *об'єктивного методу*. Те, що у загальному сенсі всієї системи вона пробиває сяючий пролом, підриваючи засади реалістичного підходу до особистості, [на жаль,] до цього автору немає діла (зауважимо, до речі, що Введенський також підкріплює себе і свою теорію посиланням на роботи... І. Павлова, не розуміючи, що, звертаючись за допомогою до системи об'єктивної психології, він простягає руку своєму могильнику). Але для *методолога* глибоко прикметно, що такі анти-

поди, як Введенський – Павлов і Бехтерев – Введенський, не тільки заперечують один одного, але конечно припускають існування один одного і вбачають у збігу своїх висновків свідчення їх надійності. Для цього третього [тобто для методолога] зрозуміло, що це є не суголосся у висновках, отриманих цілком незалежно один від одного представниками різних спеціальностей, скажімо філософом Введенським і фізіологом Павловим, а узгодження у вихідних, відправних точках зору, в філософських передумовах дуалістичного ідеалізму. Це «узгодження» визначено із самого початку: Бехтерев передбачає Введенського, і якщо правий один, то правий і інший.

Принцип відносності А. Ейнштейна і принципи Ньютонової механіки, несумісні самі по собі, [проте] відмінно уживаються в еkleктичній системі. У «Коллективної рефлексології» В. Бехтерева позитивно зібраний каталог світових законів. При цьому для *методології системи* характерний той розгін чи розбіг думки, та засаднича інерція ідеї, яка прямим сполученням, минаючи всі проміжні інстанції, приводить нас від закону пропорційного співвідношення швидкості руху з рушійною силою, встановленого в механіці, до факту залучення Північноамериканських Сполучених Штатів у велику європейську війну і назад – від досвіду деякого д-ра Шварцмана про межі частоти електрошкірних подразнень, які допускають утворення асоціативного рефлексу, до «загального закону відносності, що виявляється в усіх усядах і що отримав остаточне завершення щодо небесних світил і планет у блискучих дослідженнях Ейнштейна» (Бехтерев, 1923).

Годі й казати, що анексія психологічних територій здійснюється так само безапеляційно і мужньо. Дослідження вюрцбургської школи вищих мислительних процесів, як і результати пошукувань інших представників *суб'єктивної психології*, «можуть бути узгоджені зі схемою мозкових або поєднувальних рефлексів» (Бехтерев). Дарма, що однією цією фразою закреслюються всі принципові передумови своєї системи: адже якщо все можна узгодити зі схемою рефлексу і все «перебуває у повній відповідності» з рефлексологією – навіть те, що відкрито суб'єктивною психологією, то навіть напосядатися на неї? Відкриття, здійснені у Вюрцбурзі, зреалізовані за методом, який, згідно із Бехтеревим, не веде до істини; проте самі відкриття вповні відповідають об'єктивній істині. Як же так?

Так само безтурботно анексується і територія психоаналізу. Для цього достатньо заявити, що «у вченні про комплекси К. Юнга ми знаходимо повну відповідність із даними рефлексології»; хоча рядком вище зазначено, що це вчення засноване на суб'єктивному аналізі, який відкидається Бехтеревим. Нічого: ми [перебуваємо] у світі наперед встановленої гармонії, чудесної відповідності, дивного збігу вчень, заснованих на помилкових аналізах і даних точних наук, вірніше – ми у світі «термінологічних революцій», за словами П.П. Блонського (1925).

Вся наша еkleктична епоха сповнена таких же збігів. До прикладу, А.Б. Залкіндом ті ж володіння психоаналізу і вчення про комплекси анексуються в ім'я головування. Виявляється, що психоаналітична школа, тільки «в наших висловлюваннях та іншим методом», розвивала ті самі поняття про доміную – абсолютно незалежно від рефлексологічної школи. «Комплексна спрямованість» психоаналітиків, «стратегічне настановлення» наступників Адлера – це ті ж доміную, але не в загальнофізіологічних, а в клінічних, загальнотерапевтичних формулюваннях. А не к с і я – механічне перенесення шматків чужої системи у свою – в цьому разі, як і завжди, здається майже чудесною і свідчить про істину. Подібне, «майже чудесне», теоретичне і ділове співпадіння двох учень, які працюють над доконче відмінним матеріалом і достеменно різними методами, є переконливим підтвердженням правильності того основного шляху, яким рухається сучасна рефлексологія. Ми пам'ятаємо, що А. Введенський у своєму суголоссі з І. Павловим бачив теж свідчення істини своїх положень. І ще: суголосся це засвідчує, як неодноразово підтверджує В. Бехтерев, про те, що вповні різними методами можна прийти до точно повторюваної істини. По суті ця повторюваність вказує тільки на *методологічну безпринципність та еkleктизм системи*, середина якої така збіжність встановлюється. «Хто бере чужу хустку, бере й чужий запах», – говорить східне прислів'я; хто бере у психоаналітиків – учення про комплекси Юнга, катарсис Фрейда, стратегічне настановлення Адлера, – той бере і добру частку запаху цих систем, тобто філософського духу авторів.

Якщо перший спосіб перенесення чужих ідей з однієї школи в іншу нагадує анексію чужої території, то другий – *прирівнювання чужорідних ідей* – схожий на союзний договір

двох країн, за якого обидві не втрачають самостійності, але домовляються діяти спільно, виходячи із спільності інтересів. Цей спосіб застосовується зазвичай для поєднання марксизму і фрейдизму. Автор користується при цьому методом, який, за аналогією з геометрією, слушно було б назвати *методом логічного накладення понять*. Система марксизму визначається як моністична, матеріалістична, діалектична тощо. Потім встановлюється монізм, матеріалізм і т. ін. системи З. Фрейда; поняття при накладенні збігаються, і системи оголошуються зрощеними. Дуже грубі, різкі, різкі суперечності усуваються досить елементарним шляхом: вони просто вилучаються із системи, пояснюються перебільшенням. Так, десексуалізується фрейдизм, тому що пансексуалізм явно не в'яжеться з філософією К. Маркса. Що ж, кажуть нам, приймемо фрейдизм без учення про сексуальність. Але саме це вчення становить нерв, душу, центр усієї системи. Чи можна прийняти систему без її центру? Адже фрейдизм без учення про *сексуальну природу не-свідомого* – все одно, що християнство без Христа, або буддизм з Аллахом.

Було б, звісно, історичним дивом, якби на Заході, на зовсім інших філософських джерелах, в абсолютно іншому культурному оточенні, виникла і склалася готова *система марксистської психології*. Це означало б, що філософія зовсім не спричиняє розвиток науки. Бачите ж: виходили від А. Шопенгауера, а створили марксистську психологію. Але це водночас означало б повну безплідність самої спроби зрощування фрейдизму і марксизму, як успіх бехтерівського узгодження означав би банкрутство об'єктивного методу: якщо дані суб'єктивного аналізу збігаються цілком з даними об'єктивного, то чим, запитується, суб'єктивний аналіз гірше? Якщо З. Фрейд, сам того не знаючи, думаючи про інші філософські системи і свідомо приєднуючись до них, створив усе ж таки марксистське вчення про психіку, то в ім'я чого, запитується знову, порушувати цю плідну оману: адже змінювати, на думку цих авторів, нічого у Фрейда не потрібно, для чого ж тоді сточувати психоаналіз з марксизмом? При цьому виникає і таке цікаве запитання: як це система, наскрізь точно повторювана з марксизмом, логічно розвиваючись, поставила на чільне місце ідею сексуальності, явно непримиренну з марксизмом? Невже м е т о д ані найменше не відповідальний за отримані з його допомогою

висновки, і яким чином *істинний метод*, який створив справжню систему, засновану на справжніх передумовах, привів його авторів до хибної теорії, до помилкової центральної ідеї? Треба володіти *великою методологічною безтурботністю*, щоб не бачити цих проблем, які виникають неминуче при будь-якій механічній спробі перемістити центр будь-якої наукової системи – в даному разі з учення А. Шопенгауера про волю як першооснову світу в учення К. Маркса про діалектичний розвиток матерії.

Але найгірше чекає нас ще попереду. При таких спробах доводиться просто закривати очі на суперечливі факти, залишати без уваги величезні масиви, засадничі принципи і вносити жахливі спотворення в обидві зведені в єдину системи. При цьому проробляються у цих системах такі перетворення, якими оперує алгебра, щоб довести тотожність двох виразів. Однак таке перетворення вигляду зведених систем, оперуючи з величинами, абсолютно несхожими з алгебраїчними, на ділі зводиться завжди до спотворення суті цих систем.

До прикладу, у статті А.Р. Лурії психоаналіз розкривається як «система моністичної психології», методологія якої «збігається з методологією» марксизму (1925). Для того щоб довести це, здійснюється сукупність явно наївних перетворень обох систем, у результаті яких вони «збігаються». Розглянемо коротко ці перетворення. Щонайперше марксизм вмонтовується у *загальну методологію доби* поряд з Дарвіном, Кантом, Павловим, Ейнштейном, які всі разом створюють загальний *методологічний фундамент епохи*. Роль і значення кожного із цих авторів, звичайно, глибоко і принципово різні, абсолютно відмінна від них роль діалектичного матеріалізму за самою своєю природою; не помічати цього – означає взагалі механічно виводити методологію з усього обсягу «великих наукових досягнень». Привести до єдиного знаменника всі ці імена і марксизм – й уже неважко поєднати з марксизмом будь-яке «велике наукове досягнення», тому що така ж сама передумова: саме в ній, а не у висновку міститься шукане «співпадання». «Основна методологія доби» складається із суми відкриттів Павлова, Ейнштейна та ін.; марксизм є одне з таких відкриттів, що входить до «групи обов'язкових для всіх суміжних наук принципів», – на цьому, себто на першій сторінці, можна було б усе міркування і завершити, варто тільки поруч з Ейнштейном назвати і Фрейда – адже

і він [становить] «велике наукове досягнення», відтак є учасник «загального методологічного фундаменту епохи». Але скільки потрібно некритичної довіри до наукових імен, щоб із набору гучних прізвищ виводити методологію доби!

Єдиної основної методології доби немає, а насправді є система захоплених боротьбою, глибоко ворожих методологічних принципів, що виключають один одного, і в кожній теорії – Павлова, Ейнштейна – існує *своя методологічна цінність*, тому виносити за дужки загальну методологію епохи, тому розчиняти в ній марксизм – це значить перетворювати не тільки вигляд, а й сутність марксизму.

Проте таким же перетворенням неминуче піддається і фрейдизм. Сам З. Фрейд був би вельми здивований, дізнавшись, що психоаналіз – система моністичної психології і що він «методологічно продовжує... історичний матеріалізм» (Фрідман, 1925). Жоден психоаналітичний журнал, звісно, не надрукував би статей Лурії і Фрідмана. Це вкрай важливо. Адже виходить дуже дивна ситуація: Фрейд і його школа ніде не заявляють себе ні моністами, ні матеріалістами, ні діалектиками, ні продовжувачами історичного матеріалізму. А їм заявляють: ви – і те, й інше, і третє; ви самі не знаєте, хто ви. Зазвичай, такий стан можна собі уявити, в ньому немає нічого неможливого, але він вимагає чіткого з'ясування *методологічних засад* цього вчення, як вони уявляються його авторам і як ними розвинені, а потім доказового спростування цих засад і вказівки на те, яким саме дивом, з яких засновків розвинув психоаналіз систему чужої його авторам методології. Замість цього без єдиного аналізу ключових понять Фрейда, без критичного зважування і просвічування його передумов і вихідних точок, без критичного упрозорення генезису його ідей, навіть без простої довідки про те, як він сам обстоює філософські основи своєї системи, – шляхом не складного формально-логічного накладення ознак утверджується тотожність двох систем.

Але, ймовірно, ця формально-логічна характеристика двох систем вірна? Ми констатували вже те, як вилучається з марксизму його частка у *загальній методології доби*, у якій усе приблизно й наївно приведено до єдиного знаменника: раз і Ейнштейн, і Павлов, і Маркс – наука, значить у них існує спільний фундамент. Проте ще більших спотворень зазнає при цьому фрейдизм. Я не кажу вже про позбав-

лення його механічним способом центральної ідеї, як то робить А.Б. Залкінд (1924); у його статті вона обходиться мовчанням, що теж показово. Але ось монізм психоаналізу – Фройд став би із цим сперечатися. Де він, у яких словах, у зв'язку з чим перейшов на ґрунт філософського монізму, про який мовиться у статті? Хіба всяке зведення певної групи фактів до емпіричного єдності є монізм? Навпаки, Фройд усюди стоїть на підґрунті визнання психічного – несвідомого – як особливої сили, що не зводиться ні до чого іншого. Далі, чому цей монізм матеріалістичний у філософському сенсі? Адже медичний матеріалізм, який визнає вплив окремих органів і т. п. на психічні утворення, ще дуже далекий від філософського. Поняття його у філософії марксизму має певний, перш за все гносеологічний, сенс; а саме гносеологічно Фройд дотримується засновків ідеалістичної філософії. Адже це факт не тільки не спростований, але і не розглянутий авторами вказаного «співпадіння», що вчення Фройда про первинну роль сліпих потягів, несвідомого, котре віддзеркалюється у спотвореному вигляді у свідомості, сходять безпосередньо до ідеалістичної метафізики волі та уявлення А. Шопенгауера. В остаточних своїх висновках сам Фройд зазначає, що він у гавані Шопенгауера; але і в основних передумовах, як і у визначальних лініях системи, він пов'язаний із філософією великого песиміста, як може підтвердити найпростіший аналіз.

І в «ділових» своїх роботах психоаналіз виявляє глибоко статичні, а не динамічні, консервативні, антидіалектичні й антиісторичні тенденції. Він зводить вищі психічні процеси – індивідуальні і колективні – до примітивних, первісних, сутнісно доісторичного, долюдського закоріння безпосередньо, не залишаючи місця для історії. Творчість Ф.М. Достоевського розкривається тим же ключем, що й тотем і табу первісних племен; християнська церква, комунізм, первісна орда – все у психоаналізі виводиться з одного джерела. Що саме такі тенденції закладені в психоаналізі, свідчать усі роботи цієї школи, що трактують проблеми культури, соціології, історії. Очевидно, що тут він не продовжує, а *заперечує методологію марксизму*. Але й про це ні слова.

Нарешті, третє. Вся психологічна система ключових понять З. Фройда сходять до Т. Ліпса. Поняття несвідомого, психічної енергії, пов'язаної з певними уявленнями, прагнень як засновку психіки, боротьби прагнень і витіс-

нення, афективної природи свідомості тощо. Інакше кажучи, психологічне коріння Фройда сягає спіритуалістичних пластів психології Ліпса. Як же можна, кажучи про *методологію Фройда*, анітрохи не зважити на це?

Отже, звідки постає Фройд і куди зростає його система, ми бачимо: від Шопенгауера і Ліпса до Кольнаї та психології мас. Але потрібен жахливий перебіг, щоб, докладаючи систему психоаналізу, промовчати про *метапсихологію*, про соціальну психологію, про теорію сексуальності Фройда. В результаті людина, яка не знає Фройда, отримала б вкрай неправильне уявлення про нього з такого викладу системи. Сам Фройд протестував би перш за все проти назви системи. На його думку, одне з найбільших досягнень психоаналізу і його автора – те, що він свідомо уникає системи (1925). [До того ж] сам Фройд відхиляє «монізм» психоаналізу: він не наполягає на визнанні винятковості і навіть першорядності за відкритими ним факторами; він не прагне зовсім «дати вичерпну теорію душевного життя людини», але вимагає тільки, щоб застосовували його положення для доповнення та коректури нашого знання, набутого в інший спосіб. В іншому місці він зауважує, що психоаналіз характеризує його техніку, а не предмет, у третьому – про тимчасовість психологічної теорії і заміні її органічною.

Все це може легко ввести в оману: може здатися, що психоаналіз дійсно не має системи і його дані слушно вносити для коректури і доповнення в будь-яку систему знання, набутого будь-яким шляхом. Але це глибоко помилково. Психоаналіз не має апріорної, свідомої теорії-системи; як і Павлов, Фройд дуже багато відкрив, щоб *створити абстрактну систему*. Але як герой Мольєра, сам того не підозрюючи, все життя розмовляв прозою, так і Фройд-дослідник створював систему: вводячи нове слово, узгоджуючи один термін з іншим, описуючи новий факт, по-новому висновуючи, – він усюди попутно, крок за кроком, створював систему. Це означає тільки, що структура його системи глибоко своєрідна, темна і складна, у якій конче важко розібратися. Набагато легше орієнтуватися у свідомих, виразних, вивільнених від суперечностей, тих, що усвідомлюють своїх учителів, приведених до єдності та логічної стрункості *методологічних систем*; набагато важче правильно оцінити і виявити справжню природу *несвідомих методологій*, що складаються стихійно, супереч-

ливо, під різними впливами, а саме до таких належить психоаналіз. Тому психоаналіз вимагає суто ретельного і критичного *методологічного аналізу*, а не наївного накладення ознак двох різних систем.

«Людині, не досвідченій у науково-методологічних питаннях, – каже В.М. Івановський, – метод усіх наук уявляється одним і тим же» (1923). Найбільше страждала від такого нерозуміння справи психологія. Її завжди приписували то до біології, то до соціології, але рідко хто підходив до оцінки психологічних законів, теорій і т. ін. з критерієм саме *психологічної методології*, тобто з інтересом до психологічної наукової думки як такої, до її теорії, її методології, її джерел, форм та узасаднень. І тому в нашій критиці чужих систем, в оцінці їх істинності ми позбавлені найголовнішого: адже правильна оцінка знання щодо його доведеності і безсумнівності може витікати лише з розуміння його *методологічної обґрунтованості* (Івановський). І тому правило сумніватися в усьому, нічого не приймати на віру, запитувати у всякого положення про його засновки і витоки знання є перше правило і *методологія науки*. Воно застраховує нас від ще більшої помилки – не тільки вважати метод усіх наук однаковим, але і склад кожної науки уявляти собі як однорідний.

«Кожна окрема наука уявляється недосвідченій думці, так би мовити, в одному плані: раз наука є достовірне, безперечне знання, то все в ній повинно бути достовірно; весь її зміст має здобуватися та доводитися одним і тим же *методом*, що дає надійне знання. Тим часом насправді це зовсім не так: у будь-якій науці є з переконливістю констатовані окремі факти (і групи подібних фактів), незаперечно встановлені загальні положення і закони, але є і припущення, гіпотези, які іноді мають тимчасовий, провізорний характер, або які іноді фіксують останні межі нашого знання (в дану епоху принаймні); є то більш, то менш безперечні висновки з непорушно обґрунтованих положень; є побудови, котрі то розширюють горизонти нашого знання, то мають значення свідомо заданих «фікцій»; а є аналогії, приблизні узагальнення і т. д., і т. ін. Наука різноскладова, і розуміння цього факту має найсуттєвіше значення для наукової культури особи. Кожне окреме наукове положення має свою власну, тільки йому притаманну і залежну від способу та ступеня його *методологічної обґрунтованості*, достовірність, і на-

ука – в *методологічному висвітленні* – являє собою не одну суцільну однорідну поверхню, а мозаїку положень різних шаблів достовірності» (Івановський, 1923).

Ось: 1) змішання *методу* всіх наук (А. Ейнштейн, І.Павлов, О. Конт, К.Маркс), 2) зведення всього різнорідного кладу наукової системи в одну площину, «в одну суцільну однорідну поверхню» і становлять головні помилки другого способу зрощування систем. Зведення особистості до грошей, порядності, упертості і ще 1000 різноманітних речей, до анальної еротики (А. Лурія, 1925) ще не є монізм; а за природою і ступенем достовірності змішувати це положення з принципами матеріалізму – найбільша помилка. *П р и н ц и п*, який випливає із цього положення, загальна ідея, що перебуває за ним, *методологічне його значення*, метод дослідження, що запропонований ним, глибоко консервативні: як каторжник до тачки, характер у психоаналізі прикутий до дитячої еротики, людське життя в найістотнішому спричинене дитячими конфліктами, воно все є ліквідація Едіпового комплексу та ін., культура і життя людства знову впритул наближені до примітивного існування. Ось це вміння відокремити найближче видиме значення факту від його істинного значення становить першу необхідну умову аналізу. Я аж ніяк не хочу сказати, що все у психоаналізі суперечить марксизму. Я хочу тільки зазначити, що цим питанням по суті я і не займаюся тут зовсім. Я вказую лише на те, як треба (методологічно) і як не можна (некритично) поєднувати дві системи ідей.

При некритичному підході кожен бачить те, що він хоче бачити, а не те, що є: марксист знаходить у психоаналізі монізм, матеріалізм, діалектику, яких там немає; фізіолог, як О.К. Ленц, вважає, що «психоаналіз – система, що лише за назвою психологічна; насправді ж він об'єктивний, фізіологічний» (1922). А методолог Л. Бінсвангер, здається, єдиний серед психоаналітиків, присвячуючи свою роботу З. Фройдю, зауважує, що саме психологічне у його розумінні, себто антифізіологічне, становить заслугу Фрейда в психіатрії. «Але, – додає він, – це знання не знає ще само себе, тобто воно не володіє розумінням своїх основних понять, свого логосу».

Тому *особливо важко вивчати знання, яке ще не усвідомило себе і свого логосу*. Це, звичайно, аж ніяк не означає, що несвідоме не слід вивчати марксистам, тому що базові кон-

цепції Фрейда суперечать діалектичному матеріалізму, навпаки, саме тому, що опрацьовувана психоаналізом сфера розробляється непридатними засобами, треба її відвоювати для марксизму, потрібно її розробляти *засобами істинної методології*, бо інакше, якби у психоаналізі все узгоджувалося з марксизмом, то в ньому нічого було б змінювати, психологи могли би його розвивати саме як психоаналітики, а не як марксистки. А для розробки варто передусім усвідомити *методологічну природу кожної ідеї*, кожного положення. І тоді за цієї умови самі *метапсихологічні ідеї* можуть бути цікаві й повчальні, до прикладу вчення Фрейда про потяг до смерті.

У передмові, яку я подав до перекладу книги З. Фрейда на цю тему, я намагався показати, що при всій спекулятивній природі цього положення, при малій переконливості його фактичних підкріплень (травматичний невроз і повторення в дитячій грі неприємних переживань), при всій запаморочливій парадоксальності та суперечливості із загальноприйнятими біологічними ідеями, при явному збігу у висновках з філософією нірвани – при всьому тому, незважаючи в цілому на його конструктивне поняття, фіктивна побудова потягу до смерті відповідає потребі сучасної біології в опануванні ідеєю смерті, як математика потребувала свого часу поняття негативного числа. Я обґрунтував тезу, що *поняття життя* в біології доведено до великої ясності, наука ним опанувала, вона знає, як з ним працювати, як досліджувати і розуміти ж и в е, але з *поняттям смерти* вона не впоралася, на місці цього поняття зяє діра, порожнє місце, вона розуміється тільки як суперечлива протилежність життя, як нежиття, одним словом – небуття. Але *с м е р т ь* є факт, який має і свій позитивний сенс, вона – це особливий вид буття, а не тільки небуття; вона – це деяке щось, а не кругле ніщо. І ось цього позитивного змісту смерті біологія не знає. Справді, смерть є загальний закон живого; неможливо собі уявити, щоб це явище не було нічим унааявлено в організмі, тобто у процесах життя. Важко повірити, щоб смерть не мала значення або мала виключно негативний зміст.

Подібну думку висловлює Ф. Енгельс. Він посилається на опінію Гегеля, що науковою є та фізіологія, яка не розглядає смерть як істотний момент життя, і не розуміє, що заперечення життя по суті міститься у самому житті, так що життя завжди мислиться у співвідношенні

зі своїм необхідним результатом, котрий постійно перебуває в ній у зародку, а смертю оголошує те, що діалектичне розуміння життя саме до цього і зводиться. «Жити означає вмирати».

Саме цю думку захищав я у згаданій передмові до книги Фрейда: значущість із принципової точки зору опанувати поняттям смерті в біології і позначити – нехай поки алгебраїчним «х», або парадоксальним «потягом до смерті» – те ще невідоме, що безсумнівно існує, ніж констатувати, як тенденція до смерті оприявлена у процесах організму. При всьому тому віднайдене Фрейдом рішення цього рівняння я не оголосив великим трактатом в науці чи дорогою для всіх, але альпійською стежкою над прірвами для вільних від запаморочення. Я заявив, що науці потрібні і такі книги: котрі не відкривають істин, а покликані навчати пошуку істини, хоча б і не знайденої. Я там же з усією рішучістю заявив, що значення цієї книги не залежить від фактичної перевірки її достовірності: засадниче вона вірно ставить питання. І для постановки таких питань, говорив я, потрібно більше творчості, ніж для чергового спостереження за встановленим образом у будь-якій науці (Виготський, Лурія, 1925).

І глибоким нерозумінням *методологічної проблеми*, закладеної в цій оцінці, повною довірою до зовнішніх ознак ідей, наївним і некритичним страхом перед фізіологією песимізму було судження про цю книгу одного з рецензентів, який прийняв рішення зопалу: раз А. Шопенгауер – значить песимізм. Він не зрозумів, що є проблеми, до яких не можна долетіти, але треба дійти, кульгаючи, і що у цьому разі не гріх кульгати, як відверто говорить З. Фрейд. Але хто побачить у цьому тільки кульгавість, той *методологічно сліпий*. Адже неважко було б нагадати, що Г. Гегель ідеаліст, про це горобці кричать з дахів; потрібна була геніальність, щоб побачити у цій системі ідеалізм, що влаштований на голові матеріалізму, тобто *методологічну правду* (діалектику) відокремити від фактичної брехні, побачити, що Гегель, кульгаючи, йшов до правди.

Такий – на одиничному прикладі – шлях до оволодіння науковими ідеями: треба піднятися над їх фактичним змістом і випробувати їх непохитну природу. Але для цього потрібно мати точку опори поза цих ідей. Стоячи на ґрунті цих же ідей обома ногами, оперуючи здобутими за їх допомогою поняттями,

неможливо стати поза ними. *Щоб критично поставитися до чужої системи, треба перш за все мати власну психологічну систему принципів.* Засуджувати З. Фрейда у світлі принципів, здобутих у самого Фрейда, – значить заздальгідь виправдати його. І ось такий с п о с і б оволодіння чужими ідеями утворює т р е т і й тип поєднання ідей, до якого ми і переходимо.

Знову на одиничному прикладі найлегше розкрити і показати *характер нового методологічного підходу.* У лабораторії І. Павлова було поставлено для експериментального вирішення питання про переведення слідових умовних подразників і слідових умовних гальм у наявні умовні подразники. Для цього треба було «вигнати гальмування», вироблене при слідовому рефлексі. Як це зробити? Для досягнення цієї мети Ю.П. Фролов удався до аналогії з деякими прийомами школи З. Фрейда. При руйнуванні гальмівних стійких комплексів він відтворював саме ту обстановку, в якій ці комплекси були раніше вироблені. І спроба вдалася. *Методологічний прийом*, який перебував у підґрунті цього досвіду, я і вважаю взірцем правильного п і д х о д у до теми Фрейда, і взагалі до чужих положень. Спробуємо описати цей прийом. Передусім, проблема була запропонована в ході власних досліджень природи внутрішнього гальмування; завдання поставлене, сформульоване й усвідомлене в контексті власних принципів; теоретична тема експериментальної роботи та її значення були осмислені у поняттях школи І. Павлова. Що таке слідовий рефлекс – ми знаємо, що таке наявний – теж знаємо; перевести один в інший – означає зліквідувати гальмування й т. ін., себто весь механізм процесу мислимо в доконче певних та одинорідних к а т е г о р і я х. Аналогія з катарсисом мала суто евристичну вагомість: вона скоротила шлях власних пошуків і привела найкоротшою територією до мети. Але вона прийнята тільки як припущення, яке негайно було перевірене досвідом. І після вирішення власного завдання автор формулює третій та остаточний висновок про те, що явища, які описуються З. Фрейдом, допускають експериментальну перевірку на тваринах і чекають подальшої деталізації за методом умовних слинних рефлексів.

Перевірити Фрейда ідеями Павлова – це зовсім не те, що його ж власними ідеями; але і ця можливість установа не методом ана-

лізу, а шляхом експерименту. Найголовніше полягає в тому, що, натрапивши під час проведення власних досліджень на явища, аналогічні описаним школою Фрейда, автор ні на хвилину не перейшов на чуже підґрунтя, не поклався на чужі дані, але просунув, використавши їх, уперед свій пошук. Його відкриття має сенс, свою вартісність, своє місце, своє значення у системі Павлова, а не Фрейда. У точці перетину обох систем, на межі їх зустрічі, обидва кола доторкаються – й одна їхня точка належить відразу обом, але її місце, сенс і значущість визначаються її положенням у першій системі. Цим дослідженням здійснене нове відкриття, здобутий новий факт, вивчена нова ознака-риси – все у вченні про умовні рефлекси, а не у психоаналізі. Так зникло всіляке «майже чудесне» співпадіння!

Варто лише порівняти, як таку ж саму оцінку ідей катарсису для системи рефлексології шляхом відкриття словесного збігу робить В. Бехтерев, щоб побачити всю глибину відмінності цих двох способів. Тут співвідношення двох систем теж насамперед встановлюється на катарсисі – підданому утискам афекті загальмованого міміко-соматичного пориву. Хіба це не розрядження того рефлексу, який, будучи затриманий, обтяжував особистість, «упов'язнював» її, робив хворою, тоді як із іскрою-розрядом у формі рефлексу катарсису відбувається природне розширення хворобливого стану? «Хіба виплакано горе – не розрядка затриманого рефлексу?» (Бехтерев, 1923).

Тут що не слово – то перл. Міміко-соматичний *порив* – що може бути ясніше і точніше? Унікаючи мови суб'єктивної психології, Бехтерев не погребував мовою обивательською, від чого термін Фрейда чи став ясніше. Як це затриманий рефлекс «обтяжував» особистість, упов'язнював її? Чому виплакати горе – розрядка *затриманого* рефлексу; як бути, якщо людина плаче в саму хвилину горя? Нарешті, поруч стверджується, що думка є загальмований рефлекс, що зосередження, пов'язане із затримкою нервового струму, супроводжується свідомими явищами. Про рятівне гальмування! Воно пояснює свідомі явища в одному розділі та несвідомі – в наступному!

Все це однозначно вказує на те, що у проблемі несвідомого *треба розрізняти методологічну та емпіричну проблеми*, себто психологічне питання і питання самої психології – те, із чого ми почали цей розділ. Некритичне поєднання того й іншого призводить до грубого

спотворення всього питання. Симпозіум про несвідоме (1912) показує, що принципове вирішення цього питання виходить за межі емпіричної психології й неодмінно буває спричинене загальними філософськими переконаннями. Прийmemo ми разом з Ф. Brentano, що несвідомого немає, або разом з Х. Мюнстербергом, що воно є просто фізіологічне, або з Р. Шуберт-Золдерном, що воно гносеологічно важлива категорія, або з Фройдом, що воно є сексуальне, – у всіх цих випадках ми переступимо в аргументації та висновках формат емпіричного дослідження.

Із російських авторів Е. Далє відтіняє гносеологічні мотиви, що призвели до утворення *поняття несвідомого*. Саме прагнення відстояти самостійність психології як пояснювальної науки супроти узурпації фізіологічних методів і принципів перебувають, на його думку, у підґрунті цього поняття. Вимога, щоб психічне пояснювалося із психічного, а не з фізіологічного, щоб психологія в аналізі та описі фактів залишалася сама собою, у своїх власних межах, хоча б для цього довелося вступити на шлях широких гіпотез, – ось що породило поняття несвідомого. Цей дослідник зазначає, що психологічні побудови, або *гіпотези*, являють собою тільки уявне продовження опису *однорідних* явищ в одній і тій же самостійній системі дійсності. Завдання психології і теоретико-пізнавальної вимоги наказують їй боротися проти узурпаційних спроб фізіології з допомогою несвідомого. Психічне життя протікає із перервами, воно сповнене прогалін. Що стається зі свідомістю під час сну, зі спогадами, котрі ми зараз не згадуємо, з уявленнями, які у цей момент не усвідомлюємо? Щоб пояснити психічне із психічного, щоб не перейти в іншу сферу явищ – у фізіологію, щоб заповнити перерви, прогаліни, пропуски у житті психічного, ми повинні припустити, що вони продовжують існувати в особливому вигляді – *несвідомо психічного*. Таке розуміння несвідомого як важливого припущення і гіпотетичного продовження і заповнення психічного досвіду й розвиває В. Штерн (1924).

Е. Далє розрізняє у проблемі дві сторони: фактичну і гіпотетичну, або *методологічну*, яка визначає пізнавальну (власне методологічну), цінність к а т е г о р і ї підсвідомого для психології. Завдання її – з'ясувати зміст цього поняття, сферу охоплюваних ним явищ і роль його для психології як пояснювальної науки.

Слідом за В. Єрузалемом для автора це є перш за все категорія, або прийом думки, без якого не можна обійтися у поясненні душевного життя, і потім вже – особлива царина явищ. Він абсолютно правильно формулює [тезу], що несвідоме є поняття, створюване з даних безсумнівного психічного досвіду і на підґрунті потрібного його гіпотетичного заповнення. Звідси дуже складна природа всякого положення, що оперує з цим поняттям: в *кожному* положенні треба розрізняти, що в ньому є від даних безсумнівного психічного досвіду, і що – від гіпотетичного заповнення, і який ступінь достовірності того й іншого. У розглянутих вище критичних роботах те й інше, обидві сторони проблеми змішуються: гіпотеза і факт, принцип та емпіричне спостереження, фікція і закон, побудова та узагальнення – все змішано в одну загальну кашу.

Найважливіше – не розглянуте основне питання: Ленц і Лурія запевняють Фройда, що психоаналіз – фізіологічна система; але ж сам Фройд належить до противників фізіологічної концепції несвідомого. Е. Далє має цілковиту рацію, кажучи, що це питання про психологічну або фізіологічну природу несвідомого є *перша*, найважливіша фаза всієї проблеми. Перш ніж описувати та класифікувати явища підсвідомого в ім'я психологічних завдань, ми повинні знати, чи оперуємо ми при цьому чимось фізіологічним або психічним, потрібно довести, що *несвідоме є взагалі психічна реальність*. Інакше кажучи, перш ніж вирішувати проблему несвідомого як психологічне питання, треба вирішити її як питання самої психології.

8

Ще яскравіше позначається нагальність принципової розробки п о н я т ь у загальній науці – в цій алгебрі окремих наук – і її роль для окремих дисциплін на запозиченнях із області *інших* наук. Тут, з одного боку, ми маємо начебто кращі умови для перенесення результатів однієї науки у систему іншої, тому що ступінь достовірності, ясності, принципової розробленості запозичуваного положення чи закону зазвичай багато вище, ніж в описаних нами випадках. Скажімо, ми вводимо у систему психологічного пояснення закон, встановлений у фізіології, ембріології, біологічний принцип, анатомічну гіпотезу, етнологічний приклад, історичну класифікацію і т. ін. Твердження та конструкції цих широко розвинених, фун-

даментально обґрунтованих наук, звісно, незмірно точніше продумані *методологічно*, ніж положення психологічної школи, розробленої з допомогою новостворених понять, що не зведені в систему, абсолютно нові напрями, до прикладу, школи Фрейда, яка не відчула ще себе [повновагомо]. Ми запозичуємо у цьому разі більш опрацьований продукт, оперуємо з більш визначеними, точними і ясними величинами; небезпека помилки зменшується, ймовірність успіху зростає.

З іншого боку, так як привнесення тут відбувається з інших наук, то матеріал виявляється більш чужорідним, *методологічно різнорідним* та умови освоєння його стають більш скрутними. Це полегшення й утруднення умов порівняно з розглянутими вище і становлять той надважливий прийом варіювання в аналізі, який у теоретичному аналізі замінює реальне оперування в експерименті.

Зупинимося на факті надзвичайно парадоксальному з першого погляду, а тому конче зручному для аналізу. *Рефлексологія*, яка встановлює в усіх галузях настільки чудові збіги своїх даних з даними суб'єктивного аналізу і яка хоче вибудувати свою систему на фундаменті точного природознавства, дивним чином змушена протестувати саме проти перенесення природничо-наукових законів у психологію.

М.М. Щелованов, досліджуючи методи генетичної рефлексології, з безумовною і несподіваною для його школи ґрунтовністю відкидає наслідування природничих наук у формі перенесення в суб'єктивну психологію основних методів, застосування яких у природознавстві дало величезні результати, але малоприслатні для розробки проблем суб'єктивної психології. Й. Гербарт і Г. Фехнер механічно перенесли математичний аналіз, а В. Вундт – фізіологічний експеримент у психологію. В. Прейер обґрунтував проблему психогенезу за аналогією з біологією, а потім С. Холлом та іншими був запозичений у біології принцип Мюллера-Геккеля і безконтрольно застосований не лише як *методологічний*, а й як принцип пояснення «душевного розвитку» дитини. Здавалося б, каже автор, що можна заперечити проти застосування випробуваних і плідних методів? Але використання їх можливо лише у тому разі, якщо проблема поставлена вірно і метод відповідає природі досліджуваного об'єкта. Інакше виходить ілюзія науковості (її характерний приклад – російська рефлексологія). Природничо-наукове покривало, яке,

за висловом І. Петцольда, накидається на саму відсталу метафізику, не врятувало ні Гербарта, ані Вундта; ні математичні формули, ані точна апаратура не врятували неточно поставлену проблему від невдачі.

Згадаймо Х. Мюнстерберга і його зауваження про останній десятиковий знак, що виводиться у відповіді на помилкове питання. Біогенетичний закон, роз'яснює автор, в біології є теоретичним узагальненням маси фактів, а застосування його у психології – це результат поверхневої спекуляції, заснованої виключно на аналогії між різними ділянками фактів. (Чи не так рефлексологія – без власного дослідження – шляхом аналогічної спекуляції бере із живого і мертвого – з Ейнштейна і з Фрейда – готові моделі для своїх побудов?) І потім застосування принципу не у ролі робочої гіпотези, а готової, нібито науково встановленої для даної сукупності фактів теорії як пояснювального принципу, нарощує цю піраміду помилок.

Не будемо входити, як і автор цієї думки, у розгляд питання по суті; він має багату літературу, і російську в тому числі; розглянемо його у формі ілюстрації того, як багато помилково поставлених психологією питань набувають видимість науковості завдяки запозиченням із природничих наук. М. Щелованов у результаті методологічного аналізу висновує, що *генетичний метод принципово неможливий в емпіричній психології і що через це змінюються співвідношення між психологією і біологією*. Але чому в дитячій психології проблема розвитку отримала неправдиву постановку, що привело до колосальної марно витраченої праці? На думку Щелованова, психологія дитинства не може дати нічого, крім того, що вже міститься у загальній психології. Але загальної психології як єдиної системи немає, і ці теоретичні суперечності унеможливають дитячу психологію. Теоретичні передумови у вельми замаскованій формі і непомітно для самого дослідника цілком зумовлюють весь спосіб обробки емпіричних даних, тлумачення одержуваних при спостереженні фактів відповідно до теорії, якої дотримується той чи інший автор. Ось найкраще спростування надуманого емпіризму природничих наук. Завдяки цьому, виявляється, не можна переносити й самі факти з однієї теорії в іншу: здавалося б, що факт є завжди факт, що один і той же об'єкт – дитина – і один і той же метод – *об'єктивне спостереження* – тільки при

різних кінцевих цілях та вихідних передумовах дозволяють запозичення фактів із психології в рефлексологію. Помиляється автор тільки у двох положеннях.

Перша його помилка полягає у тому, що позитивні результати дитяча психологія отримувала тільки при застосуванні загальнобіологічних, але не психологічних, принципів, як [має місце] у розвиненій К. Гроосом теорії гри. Насправді це один з кращих зразків не запозичення, а суто психологічного, порівняльно-об'єктивного вивчення – *методологічно бездоганного і прозорого*, внутрішньо послідовного – від первинного збору та опису фактів до вирішальних теоретичних узагальнень. Гроос дав біології теорію гри, створену психологічним методом, а не взяв її у біології; він не вирішив свою проблему в біологічному світі, тобто ставлячи собі ще й загальнопсихологічні завдання. Справедливо, отож, якраз протилежне: цінних результатів у теорії дитячої психології досягала саме тоді, коли не запозичувала, а рухалася своїм шляхом. Адже проти запозичень говорить весь час автор. С. Холл, запозичивши в Е. Геккеля, дав психології серію курйозів і натягнутих безглузких аналогій, а Гроос, котрий йшов своїм шляхом, дав багато тій же біології, принаймні не менше закону Геккеля. Згадаймо ще теорію мови В. Штерна, теорію дитячого мислення Бюлера і Коффки, теорію ступенів розвитку Бюлера, теорію дрепування Торндайка: все це психологія найчистішого стилю. Звідси і невірний наслідок: роль психології дитинства, зазвичай, не зводиться до накопичення фактичних даних і до їх попередньої класифікації, тобто до підготовчої роботи. Якраз до цього може і повинна неминуче звестися роль логічних принципів, які розвинені Щеловановим спільно з Бехтеревим. Адже в новій дисципліні немає ідеї дитинства, немає концепції розвитку, немає мети дослідження, відтак відсутня проблема дитячої поведінки та особистості, але є тільки *принцип об'єктивного спостереження*, себто хороше технічне правило; однак цією зброєю ніхто не відкрив вагомої істини.

Із цим пов'язана і друга помилка автора: саме нерозуміння позитивного значення психології і недооцінка її ролі впливають з найважливішого *методологічно-дитячого уявлення*, ніби вивчати можна тільки те, що нам дано в особистому досвіді. Вся його «*методологічна*» теорія побудована на одному силогізмі: 1) психологія вивчає свідомість, 2) у

безпосередньому досвіді нам дана свідомість дорослого; «Емпіричне вивчення філогенезу та онтогенетичного розвитку свідомості неможливо», 3) отже, дитяча психологія неможлива.

Однак це найглибша помилка, ніби наука може вивчати тільки те, що дано в безпосередньому досвіді. Як тоді психолог вивчає несвідоме, історик і геолог – минуле, фізик-оптик – невидимі промені, філолог – стародавні мови? Вивченням за слідами, за впливами, методом інтерпретації та реконструкції, методом критики і знаходження значення створено не менше, ніж методом прямого «емпіричного» спостереження. В. Івановський роз'яснив це прекрасно в *методології наук* саме на прикладі психології. Навіть у науках експериментальних безпосередній досвід відіграє все меншу роль. М. Планк каже: об'єднання всієї системи теоретичної фізики досягається завдяки звільненню від антропоморфних елементів, зокрема від специфічних чуттєвих відчуттів. У вченні про світло, зауважує він, і взагалі [знання] про променеву енергію фізика отримує такими методами, що «людське око є при цьому абсолютно виключеним, воно постає лише як випадковий, щоправда, дуже чутливий прилад, оскільки він сприймає промені усередині невеликої ділянки спектра, ледь досягає ширини октави. Для решти спектру замість очей діють інші сприймаючі і вимірювальні прилади, як, наприклад, хвильовий детектор, термоелемент, барометр, радіометр, фотографічна пластинка, іонізаційна камера. Таким чином, відмежування основного фізичного поняття від специфічного чуттєвого відчуття відбулося в оптиці так само, як і в механіці, де поняття сили вже давно втратило свій первісний зв'язок з м'язовими відчуттями» (Планк, 1911).

Отже, фізика вивчає саме невидиме оком; адже, якщо погодитися слідом за автором зі Штерном, ніби дитинство для нас навіки втрачений рай, ніби вникнути цілком і без залишку в особливі властивості і структуру дитячої душі нам, дорослим, вже неможливо, тому що вона не дана нам у конкретному особистому переживанні, то потрібно визнати, що безпосередньо недоступні нашому оку промені теж навіки втрачений рай, іспанська інквізиція – навіки втрачене пекло та ін. й т. ін. Але в тому-то і справа, що наукове пізнання та емпіричне сприймання анітрохи не збігаються. Пережити дитяче враження ми так само не можемо, як побачити французьку революцію,

але ж дитина, котра переживає свій рай з усією щемною безпосередністю, і сучасник, який на власні очі бачив найважливіші епізоди революції, незважаючи на це, [перебувають] далі нас від наукового пізнання цих фактів. Не тільки науки про культуру, а й науки про природу вибудовують свої поняття принципово незалежно від безпосереднього досвіду; тут згадаємо слова Ф. Енгельса про мурах і про обмеження нашого ока.

Як учиняють науки при вивченні того, що не дано нам безпосередньо? Говорячи загально, вони його конструюють, відтворюють предмет вивчення методом тлумачення або інтерпретації його слідів чи впливів, тобто опосередковано. Так, історик тлумачить сліди – документи, мемуари, газети та ін., і все ж історія є наука саме про минуле, що реконструйоване за його ж слідами, але не про сліди минулого, про революцію й, тим паче, не про її документи. Так само і в дитячій психології: хіба дитинство, дитяча душа, недоступна нам, не залишає слідів, не проявляється зовні, не відкривається? Питання [полягає] тільки в тому, як, яким методом витлумачувати ці сліди, – чи можна тлумачити їх за аналогією зі слідами дорослого? І справа, отож, у тому, щоб віднайти правильне розтлумачення, але не в тому, щоб відмовитися від тлумачення зовсім. Адже й історики знають не одну помилкову побудову, засновану на вірних документах, але на помилкових тлумаченнях. Що ж за висновок звідси? Невже той, що історія – «навіки втрачений рай»? Однак та сама логіка, що називає дитячу психологію втраченим раєм, та ж логіка змушує сказати це і про історію. І якби історик, або геолог, або фізик міркували, як [адепти] рефлексології, то вони сказали б: тому що минуле людства і Землі для нас недоступне (дитяча душа) безпосередньо, явно нам дано тільки сьогодення (свідомість дорослого) – багато хто помилково тлумачать минуле за аналогією до цього, або як маленьке теперішнє (дитина – маленький дорослий), – то тоді історія і геологія суб'єктивні, неможливі; можлива тільки історія теперішнього часу (психологія дорослої людини), а історію минулого слушно вивчати лишень як науку про сліди минулого, про документи і т. ін. як такі, але не про минуле як таке (прийомами вивчення рефлексів без всякого їх витлумачення).

Насправді з цим догматом – про безпосередній досвід як про єдине джерело і природні

межі наукового знання – постає і руйнується вся теорія і суб'єктивного, й об'єктивного методів. Введенський і Бехтерев зростають з одного кореня: і той й інший вважають, що вивчати наука може тільки те, що дано у самоспостереженні, тобто в безпосередньому сприйнятті психологічного. Одні, довіряючи цим очам душі, вибудовують усю науку стосовно їх властивостей і горизонтів їх дії; інші, не довіряючи погляду душі, хочуть вивчати тільки те, що можна помацати справжнім оком. Тому я й кажу, що рефлексологія методологічно створена абсолютно за тим же принципом, за яким історію треба було визначити як науку про документи минулого. Рефлексологія, завдяки багатьом плідним принципам природничих наук, виявилася глибоко прогресивною течією у психології, але як *теорія методу* вона глибоко реакційна, тому що повертає нас назад до наївно-сенсуалістського упередження, ніби вивчати можна тільки те й настільки, що і наскільки ми сприймаємо.

Точно так само як фізика звільняється від антропоморфних елементів, себто від специфічних чуттєвих відчуттів, і працює так, що око виявляється абсолютно вилученим, так само психологія повинна діяти з *поняттям психічного*, щоб безпосереднє самоспостереження було видалено, як винесено за дужки м'язове відчуття в механіці і зорове – в оптиці. Суб'єктивісти вважають, що спростували *об'єктивний метод*, коли показали, що у поняттях поведінки генетично містяться зерна самоспостереження, – Г.І. Челпанов (1925), С.В. Кравков (1922), Ю.В. Португалов (1925). Але генетичне походження поняття нічого не говорить про його логічну природу: і поняття сили в механіці сходять генетично до мускульного відчуття.

Питання про самоспостереження – технічне питання, а не принципове: воно є інструмент серед інших інструментів, як око у фізиків. Використовувати його потрібно мірою його корисності, але аж ніяких [для винесення] безкомпромісних вироків над ним – про межі пізнання, або достовірності, або природи знання, визначених ним, – виносити не можна. Ф. Енгельс показав, як мало природна побудова очей визначає діапазон пізнання світлових явищ; М. Планк говорить те ж саме від імені сучасної фізики. Відмежування засадничого психологічного поняття від специфічного чуттєвого відчуття – наступне з а в д а н н я психоло-

гії. При цьому саме це відчуття, саме само-спостереження має бути пояснено (як і око) з постулату, методу і загального принципу психології, воно повинно перетворитися в окрему похідну проблему психології.

Якщо це так, то виникає питання про природу тлумачення, передусім *непрямого методу*. Зазвичай кажуть: історія витлумачує сліди минулого, але фізика спостерігає за допомогою інструментів настільки ж безпосередньо, як і оком, невидиме. Інструменти – суть подовжені органи вченого: мікроскоп, телескоп, телефон та ін. Врешті-решт перетворюють предмет безпосереднього досвіду і роблять видимим невидиме; фізика не тлумачить, а бачить.

Однак ця думка помилкова. *Методологія наукового апарату* давно з'ясувала сутнісно нову роль інструменту, яка не скрізь очевидна. Вже термометр може бути прикладом того докорінно нового, що вносить у метод науки користування інструментом: на термометрі ми читаємо температуру; він не підсилює і не подовжує відчуття теплоти, як мікроскоп посилює дію ока, а незалежне нас зовсім від відчуття при вивченні теплоти; термометром може користуватися й особа, позбавлена цього почуття, натомість сліпий не може послуговуватися мікроскопом. Термометрування є яскравий узірець *непрямого методу*; ми вивчаємо адже не те, що ми бачили (як у мікроскоп), не підйом ртуті, не розширення спирту, а теплоту та її зміни, позначені ртуттю або спиртом; ми тлумачимо показання термометра, реконструюємо досліджуване явище за його слідами, за його впливом на розширення тіла. Так само влаштовані і всі інструменти, про які говорить М. Планк як про засіб вивчення невидимого. Тлумачити, отже, – це означає відтворювати явище за його наслідками і впливами, ґрунтуючись на раніше встановлених закономірностях (у даному випадку – на законі розширення тіл від нагрівання). Жодної принципової відмінності між використанням термометра і тлумаченням в історії, психології і т. д. немає. Те саме можна сказати і стосовно всякої науки: вона незалежна від *чуттєвого сприйняття*.

К. Штумпф говорить про сліпого математика Соудерсоне, який написав підручник геометрії; О.М. Щербина розповідає, що його сліпота не заважала йому пояснювати зрячим оптику (1908). І хіба всі інструменти, що згадуються М. Планком, не можуть бути при-

стосовані для сліпого, як вже існують годинник і термометри та книги для сліпих, так що оптикою міг би займатися і сліпий: це питання техніки, але не принципу.

К.М. Корнілов (1922) прекрасно показав: 1) розбіжність у поглядах на *методичну сторону постановки експерименту* значною мірою сприяє виникненню конфліктів, які спричиняють утворення різних напрямів у психології, так само як різна філософія хроноскопу із питання про те, у якій кімнаті поміщати цей апарат при дослідах, поставила питання про весь метод і про всю систему психології, які розмежували школу В. Вундта від школи О. Кюльпе; 2) *експериментальний метод не вніс нічого нового у психологію*: для Вундта – він коректив (поправка) самоспостереження; для Н.К. Аха – дані самоспостереження можна контролювати тільки іншими його даними, ніби відчуття теплоти під силу контролювати тільки іншими відчуттями; для Дейхлера – у численних оцінках закладена міра правильності інтроспекції, – одним словом, експеримент не розширює межі пізнання, а контролює його. *Психологія* ще не має *методології своєї апаратури* і не поставила ще питання про апарат, який звільнив би нас від інтроспекції, як термометр, а не контролював і посилював би її. Філософія хроноскопу є більш важка справа, ніж його техніка. Але про *непрямий метод* у психології ми ще будемо не раз говорити.

Г.П. Зелений правильно вказує, що під словом «метод» у нас розуміють два різних предмети: 1) методику дослідження, технічний прийом і 2) метод пізнання, що визначає мету дослідницького пошуку, місце науки та її природу. *В психології метод суб'єктивний, хоча методика може бути частково об'єктивна*; у фізіології метод об'єктивний, хоча методика може бути частково суб'єктивна, скажімо у фізіології органів почуттів. *Експеримент, додамо, реформував методику, але не метод*. Звідси за психологічним методом у природознавстві він визнає лише значення діагностичного прийому.

У цьому питанні зав'язаний вузол усіх *методологічних і власних проблем психології*. Виняткова важливість засадниче вийти за межі безпосереднього досвіду є питання життя і смерті для психології. Розмежувати, розділити наукове поняття від специфічного сприйняття можна тільки на ґрунті *непрямого методу*. Заперечення, ніби непрямий метод поступається безпосередньому, глибоко невірно в

науковому сенсі. Саме тому, що він висвітлює НЕ повноту переживання, а лише одну сторону, він здійснює наукову роботу: ізолює, аналізує, виокремлює, абстрагує одну ознаку; адже і в безпосередньому досвіді ми вирізняємо частину, що підлягає спостереженню. Хто замучується тим, що ми не поділяємо з мурахами безпосереднього переживання хімічних променів, тому нічим не можна допомогти, – каже Ф. Енгельс, зате ми краще мурах знаємо природу цих променів. Але не завдання науки – вести до переживання: інакше замість науки достатня була б реєстрація нашого спектру сприймання [світу]. Власна ж проблема психології фундована теж в обмеженості нашого безпосереднього досвіду, тому що *вся психіка організована за типом інструменту, який вибирає, ізолює окремі ознаки явищ*; око, яке бачило б усе, саме тому не бачило би нічого; свідомість, яка розуміла б усе, нічого б не усвідомлювала; і самосвідомість, якби досягала все, то загалом не усвідомлювала б нічого. Наш досвід уміщений між двома порогамі, ми бачимо лише маленький відрізок світу; наші почуття дають нам світ у витримках, вилученнях, важливих для нас. Усередині цих межових порогів вони наново фіксують не все різноманіття застосувань, а переводять їх знову через нові пороги. Свідомість як би стрибками слідує за природою, із пропусками, пробілами. *Психіка вибирає стійкі точки дійсності серед загального руху-поступу. Вона – це острівці безпеки у гераклітовому потоці. Вона є орган відбору, решето, що проціджує світ і змінює його так, щоб можна було діяти.* В цьому її *п о з и т и в н а* роль – не у відображенні (відображає і непсихічне; термометр точніше, ніж відчуття), а в тому, щоб *не завжди вірно відображувати, тобто суб'єктивно спотворювати дійсність на користь організму.*

Якби ми бачили все (без порогів абсолютних) і всі зміни, що не зупиняються ні на хвилину (без порогів відносних), перед нами був би хаос (згадаймо, хоча б, скільки предметів відкриває нам мікроскоп у краплі води). Чим був би тоді стакан води? А річка? Ставок відображає все; камінь, по суті, реагує на все. Причому його реакція рівна подразненню: *causa aequat effectum* (лат. – причина говорить про наслідок). Реакція організму «дорожче» – вона не рівнозначна ефекту, вона витрачає потенційні сили, відбирає стимули. *Психіка – вища форма відбору.* Червоне, синє, гучне,

кисле – це світ, нарізаний на порції. З а в д а н н я психології – з'ясувати, у чому користь того, що око не бачить багато з відомого в оптиці. Від нижчих форм реакції до вищих веде немов би звужувальний отвір воронки.

Було б помилкою думати, ніби ми не бачимо того, що для нас біологічно марно. Хіба марно було б нам бачити мікробів? Органи почуттів явно свідчать про сліди того, що вони першочергово суть органи відбору. Смак очевидно є орган відбору при травленні, нюх – частина дихального процесу: прикордонні митні пункти для випробування вхідних іззовні подразнень. Кожен орган охоплює світ *cum grano salis* (лат. – зерна солі) – зі своїм коефіцієнтом специфікації, про який говорив Г. Гегель, як і показником відношення, коли якість одного предмета визначає інтенсивність і характер кількісного впливу іншої якості. Тому є повна аналогія між відбором ока і подальшим відбором інструменту: і те й інший – суть органи відбору (те, що ми реалізуємо в експерименті). Так що *вихід наукового пізнання за межі сприйняття укорінений у самій психологічній сутності.*

Звідси [випливає] повна непохитна тотожність безпосередньої очевидності та аналогії як методів угледіння наукової істини: і ту й ту потрібно піддати критичному розгляду; і та і та може обдурити і [воднораз] сказати правду. Очевидність обертання Сонця навколо Землі обманює нас; аналогія, на якій побудований спектральний аналіз, веде до істини. На цій підставі деякими справедливо захищалася доречність *а н а л о г і ї* як основного методу зоопсихології. Це цілком припустимо, треба тільки вказати на умови, при дотриманні яких аналогія буде вірна, донині в зоопсихології вона приводила до анекдотів і курйозів, тому що її вбачали там, де її за самою суттю справи не може бути; однак саме аналогія здатна привести і до спектрального аналізу. Тому положення у фізиці й у психології принципово одне і те ж – *методологічно*, відмінність [полягає] у ступені.

Психічна вервечка дана нам як уривок: куди зникають і звідки з'являються всі елементи психічного життя? Ми змушені продовжити відомий нам ланцюг передбачуваним. Саме у цьому сенсі вводить Г. Гейфдінг це поняття, що відповідає поняттю потенційної енергії у фізиці; тому Г.В. Ляйбніц запропонував нескінченно малі елементи свідомості. «Ми змушені продовжити в несвідоме життя сві-

домості, щоб не впасти у безглуздя» (Гефдінг, 1908). І далі: однак «несвідоме є межове поняття науки», на цьому максимумі ми можемо «зважити можливості» шляхом [обґрунтування] гіпотези, але «значне розширення фактичного знання тут неможливо... Духовний світ порівняно із фізичним постає перед нами фрагментом; тільки завдяки гіпотезі є можливість його доповнити».

Але і це шанування межового формату науки видається іншим авторам недостатнім. Про несвідоме дозволено стверджувати тільки те, що воно існує; за самим визначенням воно не становить предмет досвіду; доводити його фактами спостереження, як намагається Гефдінг, незаконно. У цього слова є два смисли, існує два ґатунки несвідомого, які не треба змішувати, – суперечка йде про подвійний об'єкт: про гіпотезу і про факти, які можна спостерігати.

Ще крок в цьому напрямку – і ми повернемося до того, з чого почали: до утруднення, яке змусило нас припустити *несвідоме*.

Виявиться, що психологія тут поставлена у трагікомічне становище: хочу, але не можу. Вона змушена прийняти несвідоме, щоб не впасти у безглуздя; але, приймаючи його, впадає ще в більшу безглуздість і з жахом біжить назад. Так людина, котра втікає від звіра і зустрічає ще більшу небезпеку, біжить назад – до меншої, хоча не все одно, від чого загинути? В. Вундт вбачає у цій теорії відгомін містичної натурфілософії початку XIX ст. За ним М.М. Ланге приймає, що *несвідома психіка* є внутрішньо суперечливе поняття, несвідоме має бути пояснено фізично і хімічно, а не психологічно, інакше ми відкриваємо доступ в науку «містичним агентам», «довільним побудовам, яких ніколи не можна перевірити» (1914).

Отже, ми повернулися до Г. Гефдінга: є ланцюг фізико-хімічний, у деяких уривчастих точках раптом *ex nihilo* (лат. – з нічого) супроводжуваний психічним циклом; будьте ласкаві зрозуміти і науково витлумачити «фрагмент». Що ж означає ця полеміка для методолога? Треба психологічно вийти за межі безпосередньо сприймальної свідомості і продовжити її, але вибудувати продовження цього поняття так, щоб відокремити поняття від відчуття. *Психологія як наука про свідомість засадниче неможлива; вона подвійно неможлива як наука про несвідому психіку*. Здавалося б, немає виходу, немає розв'язки

ця квадратура кола. Однак точно в такому ж становищі перебуває і фізика: щоправда, фізичний спектр простягається далі, ніж психічний, але і він не нескінченний і не без пропусків; сутнісно безперервним і нескінченним його створила наука, а не безпосередній досвід; вона продовжила цей досвід, вилучивши [людське] око. Це ж завдання [покликана вирішити і] психологія.

Таким чином, т л у м а ч е н н я для психології – це не лише гірка необхідність, а й вивільнювальний, послідовно плідний спосіб пізнання, *salto vitale* (італ. – життєвий стрибок), який у поганих стрибунів перетворюється у *salto mortale* (італ. – смертельний стрибок). Потрібно психології скласти свою філософію апаратури, як фізики мають свою філософію термометра. Фактично до тлумачення вдаються обидві сторони у психології: суб'єктивіст має врешті-решт слова випробовуваного, себто поведінка і його психіка є витлумачена поведінка. Об'єктивіст теж неодмінно трактує. У самому *понятті реакції* закладена обов'язковість тлумачення, значення, зв'язку, співвідношення. І справді: *actio i reactio* (фін. – дія і реакція) поняття спочатку механістичні – там треба поспостерігати одне й інше та вивести закон. Але у психології і в фізіології *р е а к ц і я* не дорівнює стимулу, вона має смисл, мету, тобто виконує відому функцію у великому цілому, вона якісно пов'язана зі своїм подразником; і ось цей сенс реакції як функції цілого, якість взаємовідношень не дані в досвіді, а віднаходяться шляхом висновування. Простіше і більш загально: вивчаючи поведінку як систему реакції, ми вивчаємо акти поведінки не самі по собі (за органами), а у їх відношенні до інших актів – до стимулів, а відношення і його якість та зміст ніколи не бувають предметом безпосереднього сприймання, тим більше відношення двох різно-рідних ланцюгів – стимулів і реакцій. Це найглибшим чином важливо: реакція – це завжди відповідь; вивчати відповідь можна тільки за якістю його співвідношення з питанням, а це і становить зміст відповіді, що перебуває не у сприйнятті, а в тлумаченні.

Так всі й учиняють.

В.М. Бехтерев вирізняє творчий рефлекс. Проблема – подразник, творчість – відповідна на нього реакція, або символічний рефлекс. Але ж поняття творчості і символу – суть смислові поняття, а не досвідні: рефлекс творчий, якщо він перебуває у такому відношенні

до стимулу, що створює щось нове; він же символічний, якщо заміщує інший рефлекс, але не можна побачити символічного чи творчого характеру рефлексу.

І.П. Павлов виокремлює рефлекс свободи, мети, харчовий, захисний. Але ж бачити свободу чи мету не можна, не мають вони й органу, як, скажімо, органи харчування; не має і функції; вони утворюються з тих же рухів, що й інші; захист, свобода, мета – суть змісли цих рефлексів.

К.М. Корнілов розрізняє емоційні реакції, реакції вибору, асоціативну, впізнавання тощо. Знову маємо класифікацію за смыслом, себто за витлумаченням на підставі стимулу-відповіді у відношенні між ними.

Дж. Вотсон, допускаючи такі ж розрізнення за змістом, відверто говорить, що психолог поведінки в даний час доходить висновку про існування прихованого процесу мислення, користуючись єдино логікою. Цим він усвідомлює свій метод і блискуче спростовує Е. Тітченера, який обґрунтував тезу, що психолог поведінки саме в цій іпостасі не може допустити наявності процесу мислення, якщо він не в змозі спостерігати його безпосередньо, і стає на шлях інтроспекції, щоб відкрити мислення. Вотсон показав, що він принципово ізолює поняття мислення від його сприйняття в інтроспекції, як термометр емансиує нас від відчуття при розробці поняття теплоти. Тому він підкреслює: «Якщо нам коли-небудь удасться науково вивчити інтимну природу думки..., то цим ми значною мірою будемо зобов'язані науковим приладам» (1926). Однак і сьогодні психолог «знаходиться не у такому вже плачевному становищі: і фізіологи часто задовольняються спостереженням кінцевих результатів і користуються логікою». «Прихильник психології поведінки відчуває, що стосовно мислення він повинен триматися абсолютно такої самої позиції». І значення для Вотсона є експериментальна проблема. [На томість] ми віднаходимо його із того, що нам дано шляхом мислення.

Е. Торндайк розрізняє реакції почуття, виведення, настрою, спритності (1925). Знову тлумачення. І питання лише в тому, як тлумачити – за аналогією зі своєю інтроспекцією, з біологічними функціями та ін. Тому правий К. Коффка, коли стверджує: *об'єктивного критерію свідомості немає*, ми не знаємо, чи є в дії свідомість чи ні, але це анітрохи не засмучує нас. Проте поведінка така, що при-

належна їй свідомість, якщо вона є, повинна мати таку і таку структуру; тому поведінка має бути так пояснена, як і с в і д о м е. Або інакше, висловлюючись парадоксально: якби кожен мав тільки ті реакції, які можуть бути спостережувані усіма, тоді ніхто не міг би нічого спостерігати. Відтак *у підґрунті наукового спостереження перебуває вихід за межі видимого і відшукання його сенсу, який не можна спостерігати*. Він правий і має рацію, коли стверджує, що бігевіоризм приречений на безпліддя, якщо буде вивчати тільки спостережуване, якщо його ідеалом буде знання напрямку і швидкості руху кожного органа, секретії окремої залози у результаті [дії] кожного стимулу. Його ареною тоді були б тільки факти із фізіології м'язів і залоз. Опис «ця тварина тікає від якоїсь небезпеки», яким би недостатнім він не був, все ж у сотню разів більше характеризує поведінку тварини, ніж формула, що дає нам рух усіх його ніг з їх змінювальними швидкостями, криві дихання, пульсу і т. ін. (Коффка, 1926).

В. Келер продемонстрував практично, як можна *довести* наявність мислення без усякої інтроспекції у мавп і навіть вивчити методом тлумачення об'єктивних реакцій перебіг і структуру цього процесу (1917). К. Корнілов показав, як непрямим методом можна виміряти енергетичний «бюджет» різних операцій мислення: динамоскоп використаний ним як термометр (1922). Помилка В. Вундта і була в *механічному* застосуванні апаратури і математичного методу не для розширення, а для контролю і корективи, не для звільнення від інтроспекції, а для обмежування себе нею. Сутнісно інтроспекція в більшості його досліджень виявлялася зайвою: вона потрібна тільки для відкидання невдалих дослідів. Засадниче вона не потрібна зовсім у вченні Корнілова. Але психології ще належить створити свій термометр; дослідження останнього відкриває шлях до цього.

Ми можемо підсумувати наші висновки з дослідження вузькосенсуалістичного догмату вкотре посиленням на слова Ф. Енгельса про діяльність ока, до якого приєднується мислення, котре допомагає нам відкрити, що мурахи бачать невидиме для нас.

Психологія занадто довго прагнула не до знання, а до переживання; в даному прикладі вона хотіла краще розділити з мурахами їх зорове переживання відчуття хімічних променів, ніж науково пізнати їх зір.

Є два типи наукових систем відносно *методологічного хребта*, що підтримує їх. Методологія завжди подібна до кістяка чи скелету в організмі тварини. Найпростіші тварини, як равлик і черепаха, носять свій скелет зовні, та їх, як устриць, можна відокремити від кістяка, вони залишаються малодиференційовані м'якоттю; вищі тварини мають скелет усередині і роблять його внутрішньою опорою, кісткою кожного свого руху. *Треба і в психології розрізняти нижчі і вищі типи методологічної організації.*

Ось найкраще спростування надуманого *емпіризму* природничих наук. Виявляється, нічого не можна переносити з однієї теорії в іншу. Здавалося б, факт є завжди факт, один і той же об'єкт – дитина – й один і той же метод – об'єктивне спостереження – тільки при різних кінцевих цілях і вихідних передумовах дозволяють перенесення фактів із психології в рефлексологію. Відмінність [полягає] тільки в інтерпретації одних і тих самих фактів. Системи Птолемея і Коперника теж спиралися врешті-решт на одні й ті ж факти. Виявляється, що факти, здобуті за допомогою різних пізнавальних принципів, суть саме *різні* факти.

Отож, полеміка про застосування біогенетичного принципу в психології є суперечка не про факти. Факти безсумнівні – їх дві групи: встановлена природознавством рекапітуляція пройдених стадій у розвитку будови організму і цілком певні ознаки подібності між філо- та онтогенезом психіки. Особливо важливо відзначити, що і про останні дискусії немає. К. Коффка, який не визнає цю теорію і подає її *методологічний аналіз*, з усією рішучістю заявляє, що аналогії, з яких виходить ця помилкова теорія, поза всяким сумнівом, існують насправді, суперечка йде про *значення* цих аналогій, і виявляється, що це питання не можна вирішити, не аналізуючи принципи дитячої психології, не маючи загальної ідеї дитинства, концепції значення і біологічного сенсу дитинства, визначеної теорії розвитку дитини (Коффка, 1925). Аналогії всюди легко віднайти; питання [полягає] в тому, *як* їх шукати. Подібні аналогії можна відшукати і в поведінці дорослого.

Тут можливі дві типові помилки: однієї припускається С. Холл. Її прекрасно розкрили в критичному аналізі Торндайк і Гроос. Останній справедливо вбачає призначення будь-якого порівняння і завдання порівняльної науки не тільки у виокремленні співмірних ознак,

але ще більше у відшукуванні відмінностей у їх схожості (1906). Порівняльна психологія, отже, повинна не тільки зрозуміти людину як тварину, але набагато більше – як нетваринне.

Прямолінійне застосування принципу призводило до відшукування спорідненості всюди: правильний метод і точно встановлені факти при некритичному вжитку спричинили жахливий перебіг і хибні факти. У дитячих іграх за традицією дійсно збереглося багато відгомонів віддаленого минулого (гра з луками, танок). Для С. Холла це повторення і викорінення в нешкідливій формі тварин доісторичних стадій розвитку. Він бачить у цьому дивовижний недолік у критичному чутті: боязнь кішок і собак є пережиток того часу, коли ці тварини були ще дикими; вода приваблює дітей, тому що ми походимо від водяних тварин; безладні рухи рук у немовляти – пережиток рухів наших предків, які плавали у воді, і т. п.

Відтак помилка полягає у тлумаченні всієї поведінки дитини як рекапітуляції й у відсутності будь-якого принципу перевірки аналогії і відбору фактів, які підлягають такому тлумаченню від тих, що не підлягають. Ігри тварин як раз не піддаються такому поясненню. «Чи можна пояснити гру молодого тигра з жертвою?» – запитує К. Гроос (1906). Зрозуміло, що гру не можна досягнути як рекапітуляцію минулого філогенетичного розвитку. Вона є попередження майбутньої діяльності тигра, а не повторення його минулого розвитку; вона повинна бути пояснена і зрозуміла зі співвідношення з майбутнім тигра, у світлі якого гра набуває змісту, а не у променях минулого його роду. Минуле роду *зовсім* в іншому сенсі позначається тут: через *майбутнє* особини, яке зумовлює, але не безпосередньо і не у значенні повторення.

Що ж виявляється? Саме *біологічно*, тільки у спектрі *однорідних явищ* на інших щаблях еволюції, у зіставленні з найближчим однопорядковим аналогом ця квазібіологічна теорія виявляється неспроможною. Якщо ми порівнюємо гру дитини з грою тигра, тобто вищого ссавця, і врахуємо не тільки схожість, але і *відмінність* їх, ми відкриємо *їх загальний біологічний зміст*, закладений саме в *їхній відмінності* (тигр грає в полювання тигрів; дитина – у дорослу людину, обидва тренують для майбутнього життя потрібні функції – теорія К. Грооса). А в порівнянні *різномірних явищ* (гра з водою – життя у водяній стихії амфібії – людини) за всієї зовнішньої про-

форми подібності теорія біологічно безглузда.

До цього нищівного аргументу Е. Торндайк додає зауваження про різний порядок відповідності онто- і філогенезу *одним і тим же біологічним принципам*; так, свідомість з'являється дуже рано в онто- і вельми пізно в філогенезі; статевий потяг, навпаки, – дуже рано у філо- і вельми пізно в онтогенезі (Торндайк, 1925). В. Штерн, використовуючи аналогічні міркування, критикує ту ж теорію стосовно гри.

Іншого гатунку помилки припускається П.П. Блонський. Захистивши – і зовсім переконливо – цей закон для ембріонального розвитку з точки зору біомеханіки і показавши, що було б дивом, якби його не було, наголосивши на гіпотетичній природі цих міркувань («не дуже доказових») і прийшовши до [аргументованого] твердження («так може бути»), себто обґрунтувавши *методологічну можливість робочої гіпотези*, – автор, замість того щоб перейти до дослідження і перевірки гіпотези, вступає на шлях Холла і вже *пояснює* поведінку дитини з банально зрозумілих аналогій: у лазінні дітей на дерева він бачить рекапітуляцію не мавпячого життя, а первісних людей, які жили серед скель і криги, зривання шпалер на стіні – атавізм здирання кори на деревах і т. ін. (Блонський, 1921). Що примітніше всього – помилка призводить Блонського туди ж, куди і С. Холла: до *заперечення гри*. Гроос і В. Штерн показали: там, де найбільше можна почерпнути аналогій між онто- і філогенезом, саме там ця теорія неспроможна. І Блонський, як би ілюструючи *непереборну силу методологічних законів наукового знання*, не шукає також і нових позначень; він не потребує називати «новим терміном» (гра) діяльність дитини. Це означає, що *на методологічному шляху* він спершу втрачав зміст гри, а потім із черговістю, яка робить йому честь, відмовився і від терміна, що відображає цей зміст. Справді, якщо діяльність, поведінка дитини – атавізми, рекапітуляція минулого, то термін «гра» недоречний; з грою тигра ця діяльність не має нічого спільного, як показав Гроос. І заяву Блонського – «Я не люблю цього терміна» – треба *методологічно перекласти* так: «Я втратив розуміння і зміст цього поняття» (1921).

Тільки так, лише простежуючи кожен принцип до його межових висновків, беручи кожне поняття в максимі, до якої воно прагне, досліджуючи кожен порух думок до самого

останнього краю, іноді додумуючи його за автора, можна визначити *методологічну природу досліджуваного явища*. Тому в тій науці, де поняття склалися, виникло, розвинулося і доведено до граничного вираження, воно вживається свідомо, не сліпо. При перенесенні в іншу науку *воно сліпе*, воно нікуди не веде. *Таке сліпе перенесення біогенетичного принципу, експерименту, математичного методу з природничих наук створило у психології видимість науковості, під якою на ділі криється повне безсилля перед досліджуваними явищами*.

Але щоб остаточно окреслити коло, що описане значенням такого привнесеного п р и н ц и п у в науці, простежимо його подальше майбутнє. Виявленням безпліддя принципу, критикою його, вказівками на курйози і перебільшення, у які школярі тицяють пальцями, справа не завершується. Іншими словами, історія принципу не закінчується легким вигнанням його із чужорідної йому сфери, простим відкиданням його. Адже ми пам'ятаємо, що чужий принцип проник у науку *містком фактів*, реально існуючих аналогій; цього ніхто не заперечував. Час зміцнення і панування цього принципу збільшив число фактів, на які спиралась його уявна могутність, почасти помилкових, почасти істинних. Критика цих фактів, критика самого принципу першочергово повертає у поле впливу науки знову нові факти. Справа не обмежується фактами: критика повинна дати своє пояснення взаємно здобуваних фактів, обидві теорії асимілюються, і на цьому ґрунті відбувається *переродження* принципу.

Під тиском фактів і чужедушних теорій новий прибулець змінює своє обличчя. З біогенетичним принципом сталося те ж саме. Він переродився і фігурує у психології в двох формах (знак того, що процес переродження ще не завершений): 1) теорії корисності, що захищається неодарвінізмом і школою Е. Торндайка, яка вважає, що індивід і рід у своєму розвитку підпорядковані одним і тим же законам – звідси низка збігів, але і сукупність розбіжностей: не все корисне роду на ранній стадії корисно й індивіду; 2) теорії узгодженості, що захищається у психології К. Коффою і школою Дж. Дьюї, у філософії історії – О. Шпенглером, теорії, яка вважає, що будь-який процес розвитку неодмінно має деякі загальні етапи, форми черговості – від простого до складнішого і від нижчих до вищих щаблів.

Ми далекі від того, щоб вважати будь-який із цих висновків за істинний, далекі взагалі від розгляду питання по суті. Для нас важливо простежити динаміку стихійної, сліпої реакції наукового тіла на чужорідний, привнесений предмет. Нам важливо відстежити форми наукового запалення залежно від природи інфекції, щоб від патології перейти до норми: з'ясувати нормальні відправлення і функції різних складових частин – органів науки. У цьому, власне, мета і значення наших аналізів, котрі ніби відводять нас у бік, але ми весь час, не нагадуючи, тримаємося порівняння, підказаного Б. Спінозою, психології наших днів з тяжкохворим. Якщо з цього погляду формулювати сенс останнього екскурсу, той позитивний висновок, до якого ми дійшли, підсумок аналізу, то доведеться визначити його так: спочатку ми – на аналізі несвідомого – вивчили природу, дію, спосіб поширення інфекції, проникнення чужорідної ідеї слідом за фактами, хазяйнування її в організмі, порушення його функцій; тут – на аналізі біогенезу – ми могли вивчити контрдію організму, боротьбу з інфекцією, динамічну тенденцію розсмоктати, виштовхнути, знешкодити, асимілювати, переродити чужорідне тіло, мобілізувати сили проти зарази, кажучи медично, – [відстежити] вироблення антитіл й набуття імунітету. Залишається третє й останнє: розмежувати явища хвороби і реакції, здорове і хворе, процеси інфекції та одужання. Це ми зробимо на аналізі наукової термінології у третьому, й останньому, екскурсі, щоб потім безпосередньо перейти до формулювання діагнозу і прогнозу в нашого хворого – природи, значення і результату чинної кризи.

9

Якби хто-небудь захотів скласти об'єктивне і чітке уявлення про той стан, який нині переживає психологія, і про масштаб кризи, досить було б вивчити *психологічну мову*, номенклатуру і термінологію, словник і синтаксис психолога. *Мова*, наукова зокрема, є *знаряддя думки, інструмент аналізу*, і досить подивитися, яким інструментом користується наука, щоб зрозуміти характер операцій, якими вона займається. Високорозвинена і точна мова сучасної фізики, хімії, фізіології, не кажучи вже про математику, де вона відіграє виняткову роль, складалася і вдосконалювалася разом із розвитком науки і зовсім не стихійно, але свідомо під впливом традиції,

критики, достеменно термінологічної творчості вчених товариств, конгресів. *Психологічна мова сучасності перш за все недостатньо термінологічна*: це означає, що психологія не має ще *своєї мови*. У її словнику ви знайдете конгломерат із трьох різновидів слів: 1) *слова повсякденної мови*, смутного, двозначного, пристосованого до практичного життя (О.Ф. Лазурський дорікав у цьому психологію здібностей; мені вдалося показати, що це більшою мірою стосується мови емпіричної психології, і самого Лазурського зокрема (Л. Виготський, 1925)). Досить згадати камінь спотикання всіх перекладачів – *почуття зору* (почуття у сенсі відчуття), щоб побачити всю метафоричність, неточність практичної буденної мови; 2) *слова філософської мови*. Ті, які втратили зв'язок з колишнім змістом, багатосмислові внаслідок боротьби різних філософських шкіл, абстрактні в максимальному відриві від дійсності, вони теж засмічують мову психологів. Л. Лаланд вбачає у цьому головне джерело смутності і неясності у психології. Стежки цієї мови сприяють невизначеності думки; метафори дорогоцінні як ілюстрації, небезпечні як формули; персоніфікація психічних фактів і функцій, систем чи теорій через -ізм, між якими віднаходяться маленькі міфологічні драми (Лаланд, 1929); 3) нарешті, *слова і форми мови, запозичені з природничих наук* і вживаються у переносному значенні, служать прямо для обману. Коли психолог розмірковує про енергію, силу, навіть про інтенсивність, або коли говорить про збудження і т. ін., він завжди прикриває науковим словом ненаукове поняття, або вводячи в обману, або ще раз підкреслюючи всю невизначеність поняття, що позначається чужим точним терміном.

Темрява мови, вірно зауважує Л. Лаланд, залежить стільки ж від синтаксису, скільки і від словника. В конструкції психологічної фрази не менше міфологічних драм, ніж у словнику. Додам ще, що *стиль*, манера науки висловлюватися відіграють не меншу роль. Одним словом, усі елементи, всі функції мови містять сліди зрілості тієї науки, яка ними користується, і визначають характер її роботи.

Було б помилково думати, що психологи не помічали строкатості, неточності і міфологічності своєї мови. Немає майже жодного автора, який не зупинявся б так чи інакше на *проблемі термінології*. Справді, психологи претендували на те, щоб описувати, аналізувати і вивчати особливо тонкі речі, повні ню-

ансів, і прагнули передати ні з чим не порівнювану своєрідність душевного переживання, факти *sui generis* (лат. – свого роду) єдиний раз, коли наука хотіла описати саме переживання, себто ставила своїй мові завдання, які вирішує художнє слово. Тому психологам радили навчатися психології у великих романістів, самі говорили мовою імпресіоністичної белетристики, і навіть кращі, блискучі стилісти-психологи були безсилі створити точну мову і писали образно-експресивно: навіювали, змальовували, презентували, але не протоколювали. Такі В. Джемс, Т. Ліппс, А. Біне.

VI Міжнародний конгрес психологів у Женеві (1909) поставив це питання на порядок денний, опублікував дві доповіді – Дж. Болдуїна і Е. Клапареда, але далі встановлення правил лінгвістичної можливості не пішов, хоча Клапаред і намагався дати визначення 40 лабораторним термінам. Словник Болдуїна в Англії, технічний і критичний словник філософії у Франції зробили багато, але становище з кожним роком стає, незважаючи на це, гірше, і читати нову книгу із зазначеними словниками не можна. Енциклопедія, з якої я позичаю ці відомості, ставить одне зі своїх завдань внести твердість і стійкість у термінологію, але дає привід до нової нестійкості, вводючи нову систему позначень (Ж. Дюма, 1924).

Мова виявляє як би молекулярні зміни, які переживає наука; вона відображає внутрішні і ще неоформлені процеси – тенденції розвитку, реформування і зростання. Отож, прийемо те становище, що *безвідрадный стан мови у психології віддзеркалює неясний стан науки*. Не будемо входити глибше у суть цього відношення – прийемо його за вихідну точку для аналізу сучасних молекулярно-термінологічних змін у психології. Імовірно, ми зуміємо прочитати в них теперішню і майбутню долю науки. Почнемо, щонайперше, з тих, хто схильний узагалі заперечувати вирішальне значення м о в и науки і бачити у подібній полеміці схоластичні сперечання. Так, Г.І. Челпанов указує як на смішну претензію, як на верх безглуздя на прагнення замінити суб'єктивну термінологію об'єктивною. Зоопсихологи (Беєр, Бете, Я.І. Ікскюль) говорили «фото-рецептор» замість «око», «стіборецептор» замість «ніс», «рецептор» замість «орган почуття» й т. ін. (Челпанов, 1925).

Г.І. Челпанов схильний усю реформу, яку проводить бігевіоризм, звести до гри в терміни; він вважає, що у творі Дж. Вотсона слово

«відчуття», або «уявлення» замінено словом «реакція». Для того щоб показати читачеві відмінність між звичною психологією і психологією бігевіориста, цей науковець наводить приклади нового способу вираження: «У звичайній психології говориться: «Якщо чий-небудь оптичний нерв драгується сумішшю додаткових кольорних хвиль, то в нього є *свідомість білого кольору*». За Вотсоном, у цьому разі треба сказати: «Він *реагує* на неї, як на білий колір» (1926). Переможний висновок автора такий: справа не змінюється від того, яке вжити слово; вся відмінність у словах. Чи так це? Для психолога типу Челпанова це, безумовно, так; хто не досліджує і не відкриває нового, той не може зрозуміти, навіщо дослідники для нових явищ вводять нові слова; хто не має свого погляду на речі, а однаково сприймає Спінозу і Гусерля, Маркса і Платона, для того принципова зміна слова є порожня претензія; хто еклектично – в порядку появи – освоює *всі* західноєвропейські школи, течії і напрямки, для того потрібна смутна, невизначена, зрівняльна, життєва мова – «як то кажуть у наявній психології»; хто мислить психологію тільки у формі підручника, для того питанням життя є збереження буденної мови, а оскільки маса емпіриків-психологів належить до того ж типу, то вона й обслуговується тим змішаним строкатим жаргоном, для якого *свідомість білого кольору* – це просто факт без подальшої критики.

Для Г.І. Челпанова це каприз, дивацтво. Однак чому це дивацтво *настільки законо-мірно*? Чи немає в ньому чогось необхідного? Вотсон і Павлов, Бехтерев і Корнілов, Бете та Ікскюль (довідка Челпанова може бути збільшена *ad libitum* (лат. – вільно) з будь-якої галузі науки), Келер і Коффка та ще і ще демонструють це ж дивацтво. Відтак *у тенденції вводити нову термінологію є якась об'єктивна нагальність*.

Ми заздалегідь можемо сказати, що *слово, називаючи факт, дає водночас і філософію факту*, його теорію, його систему. Коли я кажу: «свідомість кольору», в мене *одні* наукові асоціації, факт вводиться в *одну* сукупність явищ, я надаю *одного* значення фактом; коли стверджую: «реакція на біле», все зовсім *інше*. Але Г.І. Челпанов тільки прикидається, ніби справа у словах. Адже в нього-то у самого наявна теза: *не потрібно реформи термінології* – це висновок з іншої тези: *не потрібно реформи психології*. Дарма, що Челпанов тут

заплутується в суперечності: з одного боку, Вотсон тільки змінює слова, з іншого – бігевіоризм *спотворює* психологію. Так тут одне з двох: або Вотсон грає словами – тоді бігевіоризм безневинна справа, веселенька сміховинка, як любить зображувати, заспокоюючи сам себе, Челпанов; або за зміною слів приховується зміна подієвої суті – тоді зміна слів не таке вже смішне діло. Революція завжди зриває з речей старі імена – у політиці і в науці.

Але перейдемо до інших авторів, які розуміють з м і с т нових слів: для них очевидно, що нові факти й оновлений погляд на них зобов'язують до досі нечуваних слів. Такі психологи розпадаються на дві групи: одні – чисті еклектики, які з радістю змішують старі і нові слова та бачать у цьому вічний закон; інші говорять на змішаній мові за потреби, не солідаризуючись ні з однією зі сторін суперечки і намагаючись прийти до єдиної мови, принаймні не прагнучи створити власну мову.

Ми бачили, що такі відверті еклектики, як Е. Торндайк, однаково застосовують термін «реакція» до настрою, спритності, дії, до об'єктивного і суб'єктивного. Не вміючи вирішити питання про природу досліджуваних явищ про принципи їх дослідження, він легко позбавляє значення і суб'єктивні, й об'єктивні терміни, «стимул – реакція» для нього просто зручна форма опису явищ. Інші, як В.Б. Пілсбері, зводять еклектику до принципу: суперечки про загальний метод і точку зору можуть цікавити техніка-психолога. Відчуття і перцепції він викладає в термінах структуралістів, дії всіх родів – бігевіористів; сам же він схиляється до функціоналізму. Відмінність у термінах призводить до неузгодженості, але він надає перевагу вживанню термінів багатьох шкіл замість однієї якої-небудь школи (Пілсбері, 1917). У повній згоді з цим він на життєвих ілюстраціях, використовуючи не зовсім точні слова, показує, чим займається психологія, замість того, щоб дати їй формальне визначення; подаючи три визначення психології як науки про душу, про свідомість і про поведінку, він висновує, що ці відмінності можуть бути не прийнятні до уваги при описі душевного життя. Природно, що і термінологія буде байдужа нашому автору.

Принциповий синтез старої і нової термінології намагаються здійснити К. Коффка (1925) та інші. Вони прекрасно розуміють, що *слово є теорія позначуваного факту*, і тому за двома системами термінів бачать дві системи

понять: у поведінки є дві сторони – доступна природничо-науковому спостереженню і доступна переживанню – їм відповідають функціональні і дескриптивні поняття. Функціонально-об'єктивні поняття і терміни належать до категорії природничо-наукових, феноменально-дескриптивні – їй (поведінці) абсолютно чужі. Цей факт часто буває затемнений мовою, яка не завжди має окремі слова для того й іншого різновиду понять, тому що повсякденна мова – це мова не наукова.

Заслуга американців [полягає] в тому, що вони боролися проти суб'єктивних анекдотів в зоопсихології, проте ми не будемо боятися вживати дескриптивні поняття при описі поведінки тварин. Американці пішли занадто далеко, вони вкрай об'єктивні. Знову надзвичайно примітно: внутрішньо найглибшим чином двоїста, увібравши і поєднавши у собі дві протилежні тенденції, які, як буде висвітлено нижче, визначають нині всю кризу і її майбутнє, гештальттеорія хоче послідовно, назавжди зберегти *подвійну* мову, адже виходить із *подвійної* природи поведінки. Однак науки вивчають не те, що у природі зустрічається в близькому порівнянні, а те, що у поняттях є однорідним і близьким. Як же може бути *одна* наука про дві цілковито різні категорії явищ, що очевидно вимагають *двох* різних методів, *двох* принципів пояснення та ін.? Адже системність науки забезпечується єдністю точки зору на предмет. Як же можна створювати науку із *двох* точок зору? Знову протиріччю у термінах точно відповідає суперечність у принципах.

Дещо по-іншому справа ведеться в іншій групі, головним чином у російських психологів, які вживають різні терміни, хоча й бачать у цьому данину перехідної епохи. Цей демісезон, за висловом одного психолога, вимагає одягу, що поєднує у собі шубу і літне плаття, тепліше і легше. Так, П.П. Блонський вважає, що справа не в тому, як називати досліджувані явища, а в тому, як їх розуміти. Ми користуємося звичайним словником для нашої мови, але у ці звичні слова вкладаємо відповідний науці ХХ століття зміст. Суть [зусиль полягає] не в тому, щоб уникати вислову: «Собака сердиться». Річ у тому, щоб ця фраза була не поясненням, а проблемою (Блонський, 1925). Власне, тут закладено повне засудження старої термінології: адже там наведена фраза була саме поясненням. Але головне, щоб стати науковою проблемою, ця

фразя повинна бути сформульована відповідним чином, а не з допомогою пересічного словника. І ті, кого Блонський називає педантами термінології, набагато краще відчувують, що за фразою приховано зміст, вкладений у неї історією науки. Однак багато хто слідом за ним користуються двома мовами, не вважаючи це важливим питанням. Так робить, скажімо, К.М. Корнілов, так учиняю я, повторюючи за Павловим: яка значущість, як назвати їх, – психічними або складнонервовими?

Однак уже ці приклади вказують на межі такої двомовності. Самі ж межі ясніше всього демонструють той же, що і весь аналіз еклєктиків: двомовність – це зовнішній знак двоєдумності. Двома мовами можна говорити, поки передаєш двоїсті речі, або речі в неоднозначному висвітленні, тоді справді, яка важливість, як назвати їх.

Отже, формулюємо: для емпіриків потрібна м о в а житейська, невизначена, плутана, двозначна, смутна, така, щоб сказане нею можна було узгодити з чим завгодно – сьогодні з отцями Церкви, завтра – з Марксом; їм треба слово, яке не дає ні ясної філософської кваліфікації природи явища, ні просто чіткого його опису, тому що *емпірики туманно розуміють і невиразно бачать свій предмет*. Еклєктикам – послідовним, тимчасовим, до тих пір поки вони стоять на еклєктичній точці зору, – потрібно дві мови. Але як тільки еклєктики залишають цей ґрунт і намагаються визначити перспективи й описати знову відкритий факт, або викласти власні погляди на предмет, вони стають небайдужі до мови, слова.

К.М. Корнілов, відкривши нове явище, готовий *ую* сферу, до якої він відносить це явище, із розділу психології зробити самостійну науку – реактологію (Корнілов, 1922). В іншому місці він протиставляє рефлексу реакцію і вбачає істотну відмінність між одним і другим терміном. Різні філософія і методологія перебувають у підґрунті того й іншого. Реакція для нього – біологічне поняття, рефлекс – вузькофізіологічне; рефлекс лише об'єктивний, [тоді як] реакція суб'єктивно-об'єктивна. Тепер зрозуміло, що один зміст отримує явище, якщо ми назвемо його рефлексом, та інший – реакцією.

Очевидно, не всерівно, як називати явища, і педантизм там, де за ним перебуває дослідження чи філософія, має свій резон: він розуміє, що *помилка у слові – це помилка у розумінні*. П.П. Блонський не дарма усвідом-

лює збіг у своїй роботі і в нарисі психології Л. Джемсона – у цьому типовому зразку міщанства та еклєктики в науці (Джемсон, 1925). Вбачати у фразі «Собака сердиться» проблему не можна хоча б тому, що, як вірно показав М.М. Щелованов, знаходження терміна є кінцевий, а не початковий пункт дослідження: як тільки той чи інший комплекс реакцій позначається будь-яким психологічним терміном, так всякі подальші спроби аналізу завершуються (Щелованов, 1929). Якби П. Блонський зійшов із ґрунту еклєктики, як К. Корнілов, і став на ниву дослідження або принципу, то він дізнався б це. Немає жодного психолога, з ким такого не сталося б. І такий іронічний спостерігач «термінологічних революцій», як Г.І. Челпанов, раптом виявляється дивним педантом: він заперечує проти назви «реактологія». З педантизмом чеховського вчителя гімназії він повчає, що цей рефлекс викликає подив, по-перше, етимологічно, по-друге, теоретично. Етимологічне утвердження слова зовсім невірне, з апломбом заявляє автор, – треба було б сказати «реакціологія». Це, звичайно, вінець лінгвістичної неграмотності і повне порушення всіх термінологічних принципів VI Конгресу про інтернаціональну (латинсько-грецьку) основу термінів, мабуть, не від нижегородського «реакція», а від *reactio* утворив Корнілов свій термін, й абсолютно правильно; цікаво, як би Челпанов переказав «реакціологію» на французьку, німецьку та інші мови. Але не в цьому річ. Справа в іншому: в системі психологічних поглядів К. Корнілова, заявляє Челпанов, він ніби недоречний. Проте висновуватиме по суті. Важливо *визнання значення терміна у системі поглядів*. Виявляється, що навіть рефлексологія *при відомому розумінні* має *raison d'être* (франц. – причину бути).

Хай не подумают, що ці дрібниці не мають значення, тому що вони занадто очевидно заплутані, суперечливі, невірні тощо. У цьому відмінність наукової точки зору і практичної. Г. Мюнстерберг роз'яснював, що садівник любить свої тюльпани і ненавидить бур'ян, а ботанік, котрий описує і пояснює, нічого не любить і нічого не ненавидить, й із свого погляду не може нічого ні любити, ані ненавидіти. Для науки про людину, каже він, людська дурість становить не менший інтерес, ніж людська мудрість. Усе це – байдужий матеріал, який претендує тільки на те, що він існує як ланка у плетиві явищ (Мюнстерберг, 1922).

Як ланка у вузлі причинних явищ – той факт, що психологу-еклектику, для якого байдужа термінологія, раптом стає бойовим питанням, коли зачіпає його позицію, – є *цінний методологічний факт*. Стільки ж цінний, як і те, що інші еклектики *таким самим шляхом* приходять до того ж, до чого і К. Корнілов: ні умовний, ні асоціативний рефлекс не здаються йому досить ясними і зрозумілими; в першооснові нової психології перебувають реакції, і вся психологія, що розвивається І. Павловим, В. Бехтеревим, Дж. Вотсоном, іменується не рефлексологією, не бігевіоризмом, але *psychologie de reaction*, тобто реактологією. Нехай еклектики доходять протилежних висновків про одну річ: їх ріднить той спосіб, той процес, яким вони взагалі здобувають свої висновки.

Таку ж закономірність ми знайдемо в усіх рефлексологів – дослідників і теоретиків. Дж. Вотсон переконаний, що ми можемо написати курс психології і не вжити слів «свідомість», «зміст», «інтроспективно перевірюване», «уява» і т. п. (1926). І для нього це не термінологічний прийом, а принциповий [крок]: як хімік не може говорити мовою алхіміка та астроном – мовою гороскопу. Він прекрасно роз'яснює це на одному окремому випадку: відмінність між зоровою реакцією і зоровим образом він вважає теоретично вельми важливою, тому що в ній прихована розбіжність між послідовним монізмом і непохитним дуалізмом. Слово для нього – щупальця, якими філософія охоплює факт. Незліченні томи, написані у термінах свідомості, яку б не мали самодостатню вартість, вона може бути визначена і виражена тільки в перекладі на об'єктивну мову. Адже свідомість та інше, на думку Вотсона, все це одні лише невизначені висловлювання. І новий курс однаково пориває з ходовими теоріями і з [їх] термінологією. Цей дослідник засуджує «половинчату психологію поведінки» (яка приносить шкоду всьому напрямку), стверджуючи, що якщо положення нової психології не будуть зберігати свою ясність, то її рамки будуть спотворені, затемнені і вона втратить своє справжнє значення. Від такої половинчастості загинула функціональна психологія. Якщо бігевіоризм має майбутність, то він повинен повністю порвати із поняттям свідомості. Однак донині не вирішено: чи стати йому домінуючою системою психології, або залишатися просто *методологічним підходом*. І тому Вотсон занадто часто приймає методологію здорового глузду за основу дослідження;

у прагненні звільнитися від філософії він скочується до поглядів «звичайної людини», розуміючи під цією останньою не засадничу ознаку людської практики, а здоровий глузд середнього американського ділка. На його думку, пересічна особа повинна вітати бігевіоризм. Буденне життя навчило її так вчиняти, тому, підходячи до науки про поведінку, вона не відчуває зміни методу, або якої-небудь зміни предмета. У цьому – вирок усьому бігевіоризму: наукове вивчення неодмінно вимагає *зміни предмета* (себто його обробки в поняттях) і *методу*, тим часом сама поведінка цими психологами розуміється життєвиськи і в їхніх міркуваннях та описах багато від обивательського способу судження. Тому і радикальний, і половинчастий бігевіоризм ніяк не знайдуть – у стилі і мові, як і в принципі та методі, – *межі* між повсякденним і життєвим розумінням. Звільнившись від «алхімії» в мові, бігевіористи засмітили його життєвим, нетермінологічним мовленням. Це зближує їх із Г. Челпановим: всю відмінність треба адресувати побутовому ладу – американського та російського обивателя. Тому закид новій психології у тому, що вона обивательська, почасти вірний.

Цю неясність мови, яку П.П. Блонський вважає відсутністю педантизму, І. Павлов списує на невдачу американців. Він убачає в цьому «видимий промах, який гальмує успіх справи і який, безсумнівно, рано чи пізно буде усунутий. Це – користування при об'єктивному в своїй суті дослідженні поведінки тварин психологічними поняттями і класифікацією. Звідси часто відбувається випадковість і складність їх *методологічних прийомів* і завжди уривчастість, безсистемність їх матеріалу, що залишається без планомірного фундаменту» (1950). Ясніше й не можна висловити роль і функцію мови в науковому дослідженні. І своїм успіхом Павлов зобов'язаний *величезною методологічною наступністю* насамперед у мові. Із розділу про роботу слинних залоз у собак його дослідження перетворилися у вчення про вищу нервову діяльність і поведінку тварин виключно тому, що він підняв вивчення слинної секреції на величезну теоретичну висоту і створив прозору систему понять, що узасаднили науку. Принциповості в *методологічних питаннях* цьому відомому вченому треба дивуватися, його книга вводить нас у лабораторію його досліджень і вчить [мистецтву] творення наукової мови. Спочатку – яка важливість, як називати явище? Але поступово

кожен крок уперед закріплюється новим словом, кожна нова закономірність вимагає терміна. Він з'ясовує зміст, значення вживання нових термінів. Вибір термінів і понять зумовлює результат дослідження: «... як було б можна систему безпросторових понять сучасної психології накласти на матеріальну конструкцію мозку» (Павлов, 1950).

Коли Е. Торндайк говорить про реакцію настрою і вивчає її, він створює поняття і закони, що ведуть нас від мозку. Звернення до цього методу Павлов називає боягузством. Частково за звичкою, почасти внаслідок деякого «розумового усунення», він вдавався до психологічних пояснень. «Але незабаром я зрозумів, в чому полягає погана послуга. Я був у скруті тоді, коли не бачив природного зв'язку явищ. Допомога психології полягала у словах: «тварина згадала», «тварина захотіла», «тварина здогадалося», себто *це було тільки прийомом адетерміністського думання, що обходиться без справжньої причини*. У способі висловлювання психологів він бачить покривдження серйозного мислення.

І коли І.П. Павлов увів у лабораторіях штраф за вживання психологічних термінів, то для історії теорії науки це факт не меншого значення і показовості, ніж суперечка про символ віри для історії релігії. Тільки Г. Челпанов може над цим посміятися: вчений не в підручнику, не у викладі предмета, *а в лабораторії – у процесі дослідження* – штрафувє за невірний термін. Очевидно, штраф накладався за безпричинне, безпросторове, невизначене, міфологічне мислення, яке вривалося з цим словом у хід дослідження і загрожувало підірвати всю справу, як у американців – внести фрагментарність, безсистемність, вирвати фундамент.

Г.І. Челпанов узагалі не підозрює, що нові слова можуть бути потрібні в лабораторії, при дослідженні, що зміст, значення досліду визначаються вживаними словами. Він критикує І. Павлова, кажучи, що «гальмування» є вираз неясний, гіпотетичний і що те ж саме слід сказати і щодо терміна «розгальмування» (Челпанов, 1925). Вірно, ми не знаємо, що відбувається в мозку при гальмуванні, – і все ж це прекрасне, прозоре поняття: перш за все воно терміноване, тобто точно визначене у своєму значенні і межах; по-друге, воно правдиве, себто говорить стільки, скільки саме знає; в даний час *процеси гальмування в мозку не цілком ясні нам, але слово і поняття «галь-*

*мування» цілком зрозумілі; по-третє, воно вирішальне і наукове, тому що вводить факт у систему, ставить його на фундамент, пояснює гіпотетично й одночасно причинно. Звісно, око ми собі уявляємо ясніше, ніж аналізатор: саме тому слово «око» нічого не засвідчує в науці, термін «зоровий аналізатор» позначає і менше і більше слова «око». І. Павлов відкрив нову функцію ока, зіставив її з функцією інших органів, пов'язав через неї весь сенсорний шлях від ока до кори мозку, вказав її місце у системі поведінки – і це все відтворює новий термін. Що при цих словах ми повинні подумати про зорові відчуття – правильно, але генетичне походження слова і термінологічне його значення – дві абсолютно різні реалії. Слово не містить у собі нічого від відчуттів, ним може цілком користуватися сліпий. Тому ті, хто слідом за Челпанова фіксують у Павлова обмовки, скалки психологічної мови і викривають у непослідовності, не розуміють суті справи: якщо Павлов говорить про радість, увагу, про ідіота (собаку), то це лише означає, що механізм радості, уваги та іншого *ще не вивчений*, що це ще темні плями системи, а не засаднича поступка чи суперечність.*

Однак усе це може здатися неправильним, якщо міркування не доповнити зворотним поглядом. Звичайно, термінологічна вишколеність може стати педантством, «словесністю», порожнім місцем (школа В. Бехтерева). Коли ж це буває? *Коли слово як етикетка наклеюється на готовий товар, а не народжується у процесі дослідження*. Тоді воно не термінується, не розмежовує, а вносить неясність і кашоподібність у систему понять.

Така робота є наклеювання нових ярликів, що рівно нічого не пояснюють, адже неважко, звісно, віднайти цілий каталог назв: рефлекс мети, рефлекс бога, рефлекс права, рефлекс свободи та ін. На все знайдеться свій рефлекс. Біда тільки в тім, що нічого, крім гри в бірюльки, ми тут не отримаємо. Це відтак не спростовує, але *методом від зворотного* підтверджує загальне правило: нове слово завжди узгоджується з новим дослідженням.

Підведемо підсумки. Ми бачили всюди, що слово, мов сонце в малій краплині води, *цілком* відображає процеси і тенденції у розвитку науки. В науці відкривається якась фундаментальна єдність знання, що надходить од ключових принципів до вибору слова. Що ж забезпечує цю *єдність* усієї наукової системи? *Засадничий методологічний скелет*. Дослід-

ник, оскільки він не технік, реєстратор і не виконавець, є завжди філософ, який під час пошукування та опису *мислить про* явище, і спосіб його мислення позначається у словах, якими він користується. Найбільша дисципліна думки перебуває у підґрунті павловського штрафу: така ж дисципліна духу [наявна] в основі наукового розуміння світу, як монастирська система – релігійного. Той, хто прийде в лабораторію зі своїм словом, змушений буде повторити приклад Павлова. *Слово є філософія факту*; воно може бути його міфологією та його науковою теорією. Коли Г.К. Ліхтенберг сказав: «Es denkt sollte man sagen, so wie man sagt: es blitzt», то він боровся проти міфології в мові. Сказати *cogito* занадто багато – раз це перекладають: «Я думаю». Хіба фізіолог погодився б сказати: «Я проводжу збудження по нерву»? Сказати «Я думаю» і «Мені здається» – це означає дати дві протилежні теорії мислення: вся теорія розумових поз А. Біне вимагає першого, теорія З. Фройда – другого, а теорія О. Кюльпе – то одного, то іншого виразу. Г. Геффдінг співчутливо цитує фізіолога Е. Фостера, який зазначає, що враження тварини, позбавленого півкуль великого мозку, ми повинні або «назвати відчуттями...», або ж ми маємо *придумати для них доконче нове слово*» (Геффдінг, 1908), бо ми натрапили на *нову* категорію фактів і повинні обрати спосіб, як будемо її мислити – у зв'язку зі старою категорією чи по-новому.

З російських авторів М.М. Ланге розумів значення терміна. Вказуючи, що у психології немає загальної системи, що криза розхитала всю науку, він зауважує: «Слушно сказати, не боячись перебільшення, що опис будь-якого психічного процесу отримує інший вигляд, чи будемо ми його характеризувати і вивчати в категоріях психологічної системи Еббінгауза або Вундта, Штумпфа або Авенаріуса, Мейнонга або Віне, Джемса або Г. Е. Мюллера. Вочевидь суто фактична сторона повинна залишитися при цьому тією ж; проте в науці, принаймні у психології, розмежувати описаний факт від його теорії, тобто від тих наукових категорій, з допомогою яких здійснюється цей опис, часто дуже важко і навіть неможливо, тому що в психології (як, утім, і в фізиці, на думку Дюгема) всілякий опис є завжди вже і деяка теорія... Фактичні дослідження, особливо експериментального характеру, здаються для випадкового спостерігача незалежними від цих принципових розбіжностей у

ключових наукових категоріях, які поділяють різні психологічні школи» (Ланге, 1914). Але у самій постановці питань, у тому чи іншому застосуванні психологічних термінів міститься завжди їх певне розуміння, відповідне окремшній теорії, а відтак і весь фактичний результат дослідження зберігається або відпадає разом із правильністю чи хибністю психологічної системи. Самі, мабуть, точні дослідження, спостереження і вимірювання можуть, таким чином, опинитися при зміні змісту ключових психологічних теорій помилковими чи, принаймні, такими, що втратили своє значення. Такі кризи, що руйнують або знецінюють цілі серії фактів, неодноразово бували в науці. М. Ланге порівнює їх із землетрусом, що виникає завдяки глибоким деформаціям у надрах Землі; таким було падіння алхімії (1914). Настільки розвинувся тепер у науці фельдшеризм, тобто відрив технічної виконавської функції дослідження, головним чином обслуговування апаратів за відомим шаблоном, від наукового мислення, що позначається насамперед у занепаді наукової мови. На ділі, це прекрасно знають усі мислячі психологи: *в методологічних дослідженнях левову частку забирає термінологічна проблема, що вимагає замість простої довідки складного аналізу* (Бінсвангер, 1922). Г. Ріккерт бачить у створенні однозначної термінології найважливіше завдання психології, що передує всякому дослідженню, тому що при примітивних описах треба вибирати такі значення слів, які б, «узгалянюючи, спрощували» неозоре різноманіття і множинність психічних явищ. Фактично ту ж думку висловив ще Ф. Енгельс на прикладі хімії: «В органічній хімії значення якогонебудь тіла, а отже також і назва його, не залежить уже просто від його складу, а зумовлене швидше його положенням у тому ряду, до якого воно належить. Тому, якщо ми знаходимо, що будь-яке тіло приналежне до якогось подібного ряду, то його стара назва стає перешкодою для розуміння і має бути замінена *назвою, що вказує саме на цей ряд* (парафіни і т. ін.)». Те, що тут доведено до строгості хімічного правила, існує у вигляді загального принципу в усій сфері наукової мови.

«Паралелізм, – каже М. Ланге, – є невинне, на перший погляд, слово, яке покриває, однак, страшну ідею – думку про побічні і випадкові техніки у світі фізичних явищ» (1914). Це невинне слово має повчальну історію. Введене

Ляйбніцем, воно стало застосовуватися до того розв'язку психофізичної проблеми, яке йде від Спінози, змінюючи своє ім'я багато разів: Г. Геффдінг називає його гіпотезою *тотожності*, вважаючи, що це «єдино влучна та адекватна назва». Часто вживана назва монізму етимологічно правильна, але незручна, тому що до нього вдавався «розпливчастий і непослідовний світогляд». Назви паралелізму і подвійності не підходять, тому що «перебільшують уявлення, ніби духовне і тілесне треба мислити як два абсолютно окремих цикли розвитку (майже як пара рейок на залізничній колії); а цього-то гіпотеза якраз і не визнає». Подвійністю слід назвати не гіпотезу Спінози, а Хр. Вольфа (Геффдінг, 1908).

Отже, *одну* гіпотезу називають то 1) монізмом, то 2) подвійністю, то 3) паралелізмом, то 4) тотожністю. Додамо, що відроджує цю гіпотезу коло марксистів (як буде показано нижче): Г.В. Плеханов, а за ним Сарабьянов, Франкфурт та інші, бачать у ній саме *теорію єдності, але не тотожності* психічного і фізичного. Як же це могло статися? Очевидно, що ця гіпотеза сама може бути розвинена на ґрунті тих чи інших, ще більш загальних поглядів і здатна прийняти той чи інший зміст залежно від них: одні підкреслюють у ній подвійність, інші – монізм і т. ін.

Г. Геффдінг зауважує, що вона не виключає більш глибокої метафізичної гіпотези, зокрема ідеалізму (1908). Щоб увійти до складу *філософського світогляду*, гіпотези потребують нового опрацювання, яке полягає у підкресленні то одного, то іншого моменту. Дуже важлива довідка М. Ланге: «Психофізичний паралелізм ми знаходимо у представників найрізноманітніших філософських напрямів – у дуалістів (послідовників Р. Декарта), у моністів (Б. Спіноза), у Г.В. Ляйбніца (метафізичний ідеалізм), у позитивістів-агностиків (А. Бен, Г. Спенсер), у В. Вундта і Р. Паульсена (волюнтаристська метафізика)» (1914).

Г. Геффдінг говорить про несвідоме як про висновування з гіпотези тотожності: «Ми чинимо у цьому випадку подібно до філолога, котрий доповнює уривок стародавнього письменника за допомогою кон'юнктурної критики. Духовний світ порівняно із фізичним постає перед нами уривком; тільки шляхом гіпотези є можливість його доповнити...» (1908). Це неминучий висновок з паралелізму.

Тому не так уже неправий Г.І. Челпанов, коли стверджує, що до 1922 року він називав

цю доктрину паралелізмом, а з 1922 – матеріалізмом. Він був би цілком правдивий, якби його філософія не була пристосована до сезонної потреби дещо механічно. Так само полягає справа зі словом «функція» (маю на увазі функцію в математичному визначенні): перед нами у формулі «свідомість є функція мозку» – теорія паралелізму, «фізіологічний зміст» – і перед нами матеріалізм. Так що, коли К.М. Корнілов уводить в обіг поняття і термін «функціонального відношення між психікою і тілом», хоча і визнає паралелізм дуалістичною гіпотезою, сам *непомітно для себе обстоює цю теорію*, бо поняття функції у фізіологічному розумінні ним відкинуто, тому залишається друге (Корнілов, 1925).

Таким чином, очевидно, що, починаючи з найширших гіпотез і завершуючи найдрібнішими деталями в описі досвіду, слово відображає загальну хворобу науки. Специфічно нове, що ми дізнаємося з аналізу слів, – це уявлення про молекулярний характер процесів у науці. Кожна клітинка наукового організму виявляє процеси інфікування і боротьби. Звідси отримуємо більш розлоге уявлення про характер наукового знання: воно розкривається як найглибший перебіг єдиного процесу. Нарешті, ми формуємо уявлення про здорове і хворе у процесах науки; те, що справедливо про слово, вірно і про теорію. Слово до тих пір просуває науку вперед, поки воно: 1) вступає у відвойоване дослідженням місце, себто оскільки воно відповідає об'єктивному стану речей, і 2) примикає до достовірних ключових принципів, тобто до найбільш узагальнених формул цього об'єктивного світу.

Відтак ми бачимо, що наукове опрацювання є одночасно вивчення факту і свого способу пізнання факту; інакше – що *методологічна робота* здійснюється в самій науці, оскільки вона просувається вперед, або осмислює свої висновки. *Вибір слова є вже методологічний процес*. Особливо в І.П. Павлова легко помітити, як методологія та експеримент розробляються одночасно. Отож, наука філософійна до останніх елементів, до слів, так би мовити, просякнута методологією. Це збігається з поглядом марксистів на філософію як «науку про науки», як на синтез, здатний проникати в науку. В цьому контексті Ф. Енгельс говорив: «Якої б пози не приймали натуралісти, над ними панує філософія... Лише коли природознавство та історична наука вберуть у себе діалектику, лише тоді весь фі-

лософський скарб... стане зайвим, зникне у позитивній науці».

Природодослідники уявляють, що звільняються від філософії, коли ігнорують її, але вони виявляються рабами у полоні самої паршивої філософії, що складається з мішанини фрагментарних і безсистемних поглядів, так як дослідники *без мислення* не можуть рухатися ні на крок, а мислення вимагає логічних визначень. Питання про те, *як трактувати методологічні проблеми* – «окремо від самих наук», або вводити методологічне дослідження в саму науку (курс, дослідження), є питання педагогічної доцільності. Має підстави С.Л. Франк, коли говорить, що у передмовях й у висновках до розділів усі книги із психології трактують проблеми філософської психології (1917). Одна справа все ж *викладати методологію* – «вводити у розуміння методологію» – це, повторюємо, питання педагогічної техніки; інша – *проводити методологічне дослідження*. Воно вимагає особливого розгляду.

На грані наукове **с л о в о** прагне до математичного знаку, тобто до *чистого терміна*. Адже математична формула є теж сукупність слів, але слів до кінця термінованих, тому надзвичайно умовних. Відтак будь-яке знання такою мірою наукове, якою математичне (І. Кант). Але мова емпіричної психології є прями́й антипод мови математичної. Як показали Дж. Локк, Г. Ляйбніц і розлоге мовознавство, *всі слова* психології – це *суть м е т а ф о р и*, взяті з просторових ніш світу.

10

Ми переходимо до позитивних формулювань. На фрагментах аналізування окремих елементів науки ми навчилися бачити в ній складне, динамічно і закономірно розвиткове, ціле. Який же етап розвитку переживає наша наука зараз, який зміст і яка природа переживаної нею кризи і який його результат? Переходимо до відповіді на ці питання. При деякому знайомстві з *методологією* (та історією) *наукового погляду* наука починає уявлятися не у формі мертвого, закінченого, нерухомого цілого, що утворюються з готових положень, а у вигляді живої, постійно розвивальної і прогресуючої системи доведених фактів, законів, припущень, побудов і висновків, безперервно поповнюваних, критикованих, перевірюваних, частково заперечуваних, по-новому витлумачуваних та організованих і т. ін.

Наука починає розумітися *діалектично* у її русі, зі сторони її динаміки, зростання, розвитку, еволюції. З цієї ж точки зору слід оцінити та осмислити кожен етап розвитку. Отож перше, від чого ми вирушаємо, – це визнання *к р и з и*. У чому її значення – розуміють по-різному. Ось найважливіші типи тлумачення цього сенсу.

Передовсім, є психологи, які заперечують наявність кризи зовсім. Такі Г.І. Челпанов і взагалі більшість радянських психологів старої школи (один М. Ланге та ще Франк розглядали, що робиться в науці). На думку таких психологів, усе в науці благополучно, як у мінералогії. Криза прийшла ззовні: деякі особи затіяли реформу науки, офіційна ідеологія вимагала перегляду науки. Але ні для того, ні для іншого немає об'єктивних підстав у самій науці. Щоправда, у процесі полеміки довелося визнати, що і в Америці затіяли реформу науки, але від читача найретельнішим чином, а може й щиро, приховувалося, що жоден *психолог*, котрий залишив [помітний] слід у науці, не оминув кризи. Перше розуміння настільки сліпе, що не становить для нас інтересу. Воно пояснюється цілком тим, що психологи цього типу в сутності еклектики і популяризатори чужих ідей, не тільки ніколи не займалися дослідженням і філософією своєї науки, але навіть критично не оцінювали будь-якої нової школи. Вони брали все: Вюрцбургську школу і феноменологію Гусерля, експериментатику Вундта-Тітченера і марксизм, Спенсера і Платона. Не тільки *т е о р е т и ч н о* такі люди поза наукою, коли мовиться про великі в ній повороти, але і *п р а к т и ч н о* вони не відіграють ніякої ролі: емпірики – вони зрадили емпіричну психологію, захищаючи її; еклектики – асимілювали все, що встигли, з ворожих їм ідей; популяризатори – вони ні для кого не можуть бути ворогами, тому що будуть популяризувати ту психологію, яка переможе. Уже зараз Г.І. Челпанов багато вболіває за марксизм; скоро він буде вивчати рефлексологію, і перший підручник перемішеного бігевіоризму складе саме він, або його учень. У цілому це професори та екзаменатори, організатори і культуртригери, але жодне дослідження скільки-небудь значного характеру не вийшло з їхніх шкіл.

Інші бачать кризу, але для них усе оцінюється вельми суб'єктивно. Криза роз'єднала психологію на два табори. Кордон між ними завжди проходить між автором такого погляду

і всім іншим світом. Але, за висловом Р.Г. Лотце, навіть напіврозчавлений черв'як протиставляє своє відображення всьому світу. Це офіційна точка зору войовничого бігевіоризму. Дж. Вотсон вважає, що є дві психології: правильна – його – і неправильна; стара вмирає від своєї половинчастості; найбільша деталь, яку він сприймає, – це існування половинних психологів; середньовічні традиції, з якими не хотів порвати В. Вундт, погубили психологію без душі (Вотсон, 1926). Вочевидь тут усе спрощено до крайності: ніякого особливого утруднення щодо перетворення психології в природничу науку немає – для Вотсона це збігається із поглядом звичайної людини, тобто із *методологією здорового глузду*. Так само, в загальному, оцінює епохи у психології В.М. Бехтерев: все до нього – помилка, все після нього – істина. Аналогічно оцінюють кризу багато хто із психологів: це, як суб'єктивна, найлегша і перша наївна точка зору. Психологи, яких ми розглядали у розділі про несвідоме, міркують теж так: є емпірична психологія, просочена метафізичним ідеалізмом, – це пережиток; і є *справжня методологія епохи*, що співпадає з марксизмом. Усе, що не належить до першої, вже тим самим стосується другого, раз не дано чогось третього.

Психоаналіз багато в чому протилежний до емпіричної психології. Вже одного цього достатньо, щоб визнати його системою марксистською! Для цих психологів криза збігається із тією боротьбою, яку вони ведуть. Є союзники і вороги, інших відмінностей немає.

Не кращі й об'єктивно-емпіричні діагнози кризи: підраховується кількість шкіл і виставляється бал кризи. Г. Олпорт, перераховуючи течії американської психології, став на цю точку зору – підрахунок шкіл – школа В. Джемса і школа Е. Тітченера, бігевіоризм і психоаналіз. При цьому перелічуються *поруч* одиниці, які беруть участь у розробці науки, але ні найменшої спроби проникнути в об'єктивний зміст того, що захищає кожна школа, в динамічні відносини між школами, не робиться.

Помилка посилюється, коли у такому положенні починають бачити засадничу характеристику кризи. Тоді зникає межа між цією кризою і будь-якою іншою, між кризою у психології й у всякій *іншій науці*, між усілякою окремою розбіжністю та полемікою і кризою, одним словом, допускається *антиісторичний та антиметодологічний підхід, що приводить зазвичай до абсурду*.

Ю.В. Португалов, бажаючи довести неостаточність і відносність рефлексології, не тільки скочується в найчистіший агностицизм і релятивізм, але приходять до прямої безглуздості. «Векторами хімії, механіки, електрофізики та електрофізіології головного мозку проходить суцільний розлом і нічого ще ясного і конкретного не доведено» (Португалов, 1925). Довірливі люди вірять у природознавство, але «коли, – продовжує цей автор, – ми залишаємося у своєму медичному середовищі, то чи дійсно, поклавши руку на серце, віримо в настільки непорушну та стійку силу природознавства... і чи вірить саме природознавство... у свою непорушність, стійкість та істинність». Далі слідує перелік зміни теорій у природознавстві, причому все звалено в одну купу; між непорушністю чи нестійкістю окремої теорії і всього природознавства ставиться знак рівності, і те, що становить першооснову істинності – зміну теорій і поглядів, – видають за доказ його безсилля. Що це агностицизм, доконче зрозуміло, але два моменти заслуговують бути відзначеними для подальшого: 1) при всьому хаосі поглядів, якими змальовується природознавство, не має жодної стійкої точки, непорушною виявляється тільки... суб'єктивна дитяча психологія, заснована на інтроспекції; 2) серед всіх наук, які доводять неспроможність природознавства, між оптикою і бактеріологією наводиться геометрія. Виявляється: «Евклід говорив, що сума кутів трикутника дорівнює двом прямим; М.І. Лобачевський розвінчав Евкліда і довів, що сума кутів трикутника менше двох прямих, а Б. Ріман викрив Лобачевського і довів, що сума кутів трикутника більше двох прямих».

Ми ще не раз зустрінемося з аналогією між геометрією і психологією, і тому варто запам'ятати цей *зразок аметодологічності*: 1) геометрія – природнича наука, 2) Лінней – Кюв'є – Дарвін так само «розвінчували» один одного, як Евклід – Лобачевський – Ріман, 3) нарешті, Лобачевський *розвінчав* Евкліда і довів... Але навіть елементарна грамотність охоплює знання про те, що мовиться не про пізнання *реальних* трикутників, а *ідеальних* фігур у математичних – *дедуктивних* – системах, де *три* названі положення впливають із *трьох* різних передумов і не суперечать одне одному, як інші арифметичні системи розрахунку не суперечать десятковій. Вони *співіснують*, у цьому весь їх зміст і *методологічна природа*. Але яку значущість може мати для діагнозу кризи в

індуктивній науці точка зору, котра будь-які два імені в почерговому порядку вважає кризою, а всіляку нову думку – спростуванням істини?

Ближче до істини діагноз К.М. Корнілова (1925), який убачає боротьбу двох течій – рефлексології та емпіричної психології та їх синтез – марксистську психологію.

Вже Ю.В. Франкфурт (1926) оприлюднив думку, що рефлексологію не можна брати за одні дужки, що в ній є протилежні тенденції і напрямки. Ще більше це вірно відносно емпіричної психології. *Єдиної емпіричної психології не існує зовсім*. Та й узагалі, ця спрощена схема швидше створена як програма бойових дій для критичного орієнтування і розмежування, ніж для аналізу кризи. Для останньої їй бракує вказівки на причини, тенденцію, динаміку, прогноз кризи; вона є логічне плетиво наявних в СРСР точок зору – тільки.

Отже, у всьому розглянутому досі немає *теорії кризи*, а є суб'єктивні, з погляду воюючих сторін, складені реляції штабів. Тут важливо перемогти супротивника, ніхто не стане витратити час на те, щоб вивчити його.

Ще ближче і вже в зародку теорію кризи пропонує М.М. Ланге. Однак у нього більше почуття кризи, ніж її розуміння. Йому не можна довіряти навіть в історичних довідках. Для нього криза почалася із падіння асоціанізму – найближчий привід він приймає за причину. Встановивши, що у психології «відбувається нині деяка загальна криза», він продовжує: «Вона полягає у зміні колишнього асоціанізму новою психологічною теорією» (Ланге, 1914). Це невірно вже через те одне, що асоціанізм ніколи не був загальновизнаною психологічною системою, яка становить стрижень науки, а був і *донині залишається* однією із захоплених боротьбою течій, сильно підкріплених останнім часом і відроджувальних у рефлексології і бігевіоризмі. Психологія Мілля, Бена і Спенсера була ніколи чим-небудь більше, ніж те, що вона є сьогодні. Вона боролася сама проти психології здібностей (І. Гербарт) так само, як і тепер бореться з нею. Це досить суб'єктивна оцінка – бачити в асоціанізмі корінь кризи, сам М. Ланге вважає його джерелом заперечення сенсуалістичної доктрини; але і донині гештальттеорія формулює головний гріх *усієї* психології – у тому числі й новітньої – як асоціанізм.

Насправді генеральна ознака розділяє не прихильників і противників цього принципу,

а сформовані на набагато більш глибоких засадах угруповання. Далі, не зовсім вірно зводити її до боротьби поглядів окремих психологів: важливо розкрити щось спільне і суперечливе, що стоїть за окремими думками. Помилкове орієнтування М. Ланге в кризі погубило його власну роботу: захищаючи принцип реалістичної, біологічної психології, він заперечує Т. Рибо і спирається на Е. Гусерля та інших *крайніх* ідеалістів, які заперечували можливість психології як природничої науки. Але дещо, і вельми важливе, він обґрунтував вірно. Ось правильні тези:

1. Відсутність загальновизнаної системи науки. Кожний виклад психології у найвідоміших авторів побудований за абсолютно іншою системою. Всі засадничі поняття і категорії тлумачаться по-різному. Криза стосується самих основ науки.

2. Криза руйнівна, але благодатна: в ній приховується зростання науки, збагачення її, сила, а не слабкість чи банкрутство. Серйозність кризи викликана проміжковістю її території між соціологією і біологією, між якими І. Кант хотів розмістити психологію.

3. Ніяка психологічна робота неможлива без встановлення базових принципів цієї науки. Перш ніж приступити до будівництва, треба закласти фундамент.

4. Нарешті, спільне завдання – вироблення нової теорії – «оновленої системи науки». Однак глибоко невірно розумів він це завдання: воно полягає для нього «в критичній оцінці всіх сучасних психологічних напрямків й у спробі їх узгодження» (Ланге, 1914). Він і намагався узгодити неузгоджене: Е. Гусерля і біологічну психологію; разом із Л. Джеймсом він нападав на Спенсера і з Дільтеєм відмовлявся від біології. Думка про можливість узгодження стала для нього висновком з тим міркуванням, що «переворот стався» «*проти асоціанізму і фізіологічної психології*» і що всі нові течії пов'язані спільністю вихідної точки та мети. Тому в нього сумарна характеристика кризи: землетрус, болотиста місцевість та ін. Для нього «настав період хаосу» і завдання зводиться до «критики і логічної обробки» різних думок, породжених загальною причиною. Це картина кризи, як вона змальовувалася учасникам боротьби в 70-х років XIX ст. Особистий досвід М. Ланге – найкраще свідчення боротьби реальних сил, котрі діють і визначають кризу: поєднання суб'єктивної та об'єктивної психологій вважає він

необхідним постулатом психології, замість того щоб бачити у цьому предмет полеміки і *проблему*. Слідом за тим він проводить цю подвійність через *усю* систему. Протиставляючи своє реалістичне чи біологічне розуміння психіки ідеалістичній концепції П. Наторпа (1909), він на ділі приймає існування *двох* психологій, як ми побачимо нижче.

Але найцікавіше полягає у тому, що Г. Ебінгауз, якого М. Ланге вважає асоціаністом, себто докритичним психологом, правильніше визначає кризу: на його думку, порівняльна недосконалість психології виражається у тому, що відносно майже всіх найбільш загальних її питань дискусія донині не припиняється. В інших науках є одностайність за всіма останніми принципами чи ключовими поглядами, які повинні бути покладені у підґрунтя дослідження, а якщо і відбувається зміна, вона не має характеру кризи: узгодження скоро знову відновлюється. Зовсім інакше, на переконання Ебінгауза (1912), справа полягає у психології. Тут ці засадничі погляди постійно піддаються живому сумніву, постійно заперечуються.

Саме в неузгодженості Г. Ебінгауз бачить хронічне явище – відсутність чітких, достовірних *з а с н о в к і в* у психології. І той Ф. Brentano, з іменем якого М. Ланге започатковує кризу, в 1874 році висунув вимогу, щоб замість багатьох психологій була створена одна психологія. Очевидно, на той час уже було не тільки багато напрямків замість однієї системи, але *багато психологій*. Це найвірніший діагноз кризи й у наш час. Методологи і тепер стверджують, що ми стоїмо у тому ж пункті, який зазначив Ф. Brentano (Бінсвангер, 1922). Це означає, що у психології відбувається не боротьба поглядів, які можна узгодити між собою і які вже об'єднані спільністю ворога і мети; навіть не боротьба течій чи напрямів усередині однієї науки, а *боротьба різних наук*. Є багато психологій – це означає, що борються різні, взаємно неприйнятні реальні типи науки. Психоаналіз, інтенційна психологія, рефлексологія – це все *типи різних наук*, окремі дисципліни, що мають тенденцію до перетворення у *загальну психологію*, тобто до підпорядкування і виключення інших дисциплін. Ми угледіли і сенс, і об'єктивні ознаки цієї тенденції до загальної науки. Немає більшої помилки, ніж прийняти цю боротьбу за боротьбу поглядів, Л. Бінсвангер починає із згадки про вимогу Ф. Brentano і зауважень В. Віндельбанда, що *психологія у кожного*

представника починається спочатку. Причину цього він бачить не в нестачі фактичного матеріалу, який зібраний в достатку, і не у відсутності філософсько-методологічних принципів, яких теж достатньо, а у відсутності *спільної* роботи між філософами та емпіриками у психології: «Немає жодної науки, де теорія і практика йшли б настільки різними шляхами» (Бінсвангер, 1922). *Психології бракує методології* – ось висновок цього автора, і головне в тому, що методологію зараз *не можна* створити. Немає підстав сказати, що *загальна психологія* вже виконала свої завдання як *гілка методології*. Навпаки, куди не глянь, скрізь панують недосконалість, невпевненість, сумніви, протиріччя. Ми можемо говорити тільки про *проблеми* загальної психології і навіть не про неї, а про вступ до неї. У психологів Бінсвангер розглянув «сміливість і волю до [створення нової] психології». Для цього їй потрібно розірвати зі столітніми забобонами, і це показує одне: *загальна психологія ще й сьогодні не створена*. Ми не повинні запитувати, як то робить Бергсон, що було б, якби Кеплер, Галілей, Ньютон були психологами, але що може ще статися, незважаючи на те, що вони були математиками.

Отже, може здатися, що хаос у психології цілком природний і сенс кризи, яку усвідомила психологія, такий: *існує багато психологій, які мають тенденцію створити одну психологію шляхом виокремлення загальної психології*. Для цієї останньої не вистачає Г. Галілея – генія, який створив би фундаментальні основи науки. Це загальна думка *європейської методології*, як вона склалася до кінця XIX ст. Деякі автори, головним чином французи, тримаються цієї думки й донині. У Росії її захищав завжди В.О. Вагнер (1923), мало не єдиний психолог, який займався *методологічними питаннями*. Ту ж думку висловлює він на підставі аналізу Annes Psychologique, себто резюме світової літератури. Ось його висновок: *отож, ми маємо цілу низку психологічних шкіл, але не маємо єдиної психології як самостійної галузі науки*. З того, що її немає, [проте] не впливає, що її не може бути. Відповідь на питання, де і як її віднайти, дає тільки історія науки.

Ось як розвинулася біологія. У XVII столітті два натуралісти започаткували дві галузі зоології: Ж.-Л. де Бюффон – опису тварин і їх способу життя і К. Лінней – їх класифікації. Поступово обидві секції обростали клубком

нових проблем, з'явилися морфологія, анатомія і т. ін. Дослідження ці були ізольованими і являли собою немов би окремі науки, нічим не пов'язані одна з одною, крім того, що всі вони вивчали тварин. Окремі науки ворогували між собою, прагнули зайняти панівне положення, тому що зіткнення між ними зростало і вони *не могли* стояти далі особняком. Геніальному Ж.Б. Ламарку вдалося інтегрувати розрізнені знання в одній книзі, яку він назвав «Філософією зоології». Свої особисті дослідження він об'єднав з чужими, Бюффона і Ліннея в тому числі, підвів їм підсумки, погодив їх між собою і створив сферу науки, яку Л. Тревіранус назвав *загальною біологією*. З розрізнених дисциплін створилася єдина та абстрактна наука, яка з працями Ч. Дарвіна стала на ноги. Те, що сталося з дисциплінами біології до її об'єднання в загальну біологію, або абстрактну зоологію на початку XIX ст., на думку В.О. Вагнера, відбувається нині у царині психології початку XX. Запізнілий синтез у вигляді *загальної психології* повинен повторити синтез Ламарка, тобто ґрунтуватися на аналогічному принципі. Вагнер бачить у цьому не просту аналогію. Для нього психологія повинна виконати *не подібний, а той же* самий шлях. Біопсихологія – це *частина* біології. Вона є абстракція конкретних шкіл, або їх синтез, тому має своїм змістом *досягнення всіх цих шкіл*; у неї, як і у загальної біології, не може бути свого спеціального методу дослідження, вона користується щоразу методом тієї науки, яка входить до її складу. Вона враховує досягнення, *перевіряючи їх з точки зору еволюційної теорії, і вказує їм на відповідні місця у загальній системі* (Вагнер, 1923). Це висловлювання більш-менш відображає спільну думку.

Особливості, що належать В.О. Вагнеру, викликають сумніви: 1) загальна психологія, у його розумінні, то становить *частину* біології, ґрунтується на вченні про еволюцію (її база) і т. ін., відтак не потребує *свого* Ламарка і Дарвіна та їх відкриттів і може здійснити власний синтез на основі вже наявних принципів; 2) то загальна психологія повинна ще виникнути таким шляхом, як виникла загальна біологія, що не входить у біологію як її частина, а існує поряд з нею; тільки так і можна зрозуміти *аналогію*, можливу між двома подібними самостійними цілими, але не між майбутнім *цілого* (біології) і *частини* (психології).

Інший подив викликає твердження В.О. Вагнера, що біопсихологія дає «якраз те саме, що вимагає від психології К. Маркс». Узагалі наскільки *формальний* аналіз Вагнера, мабуть, безперечно вірний, настільки спроба його вирішити проблему по суті і накреслити *зміст* загальної психології *методологічно неспроможна*, навіть просто не розвинена (частина біології, Маркс). Але останнє нас тут і не займає. Звернемося до формального аналізу. Чи правильно, що психологія наших днів переживає те, що біологія до Ламарка, і чи рухається до того ж?

Сказати так – означає промовчати про *найважливіший і визначальний момент* у кризі і подати всю картину в неправдивому висвітленні. Чи рухається психологія до узгодження чи до розриву, виникне загальна психологія з об'єднання або роз'єднання психологічних дисциплін, залежить від того, що містять у собі ці дисципліни, – або частини майбутнього цілого, як систематика, морфологія та анатомія, або несумісні між собою принципи знання; яка природа *ворожнечі* між дисциплінами – можна розв'язати суперечності, що роз'їдають психологію, або вони непримиренні. І ось цього аналізу специфічних умов, за яких психологія прямує до створення загальної науки, немає у Вагнера, Ланге та інших. Тим часом *європейська методологія* усвідомила вже набагато вищий щабель кризи і показала, *які існують психології, скільки їх, які можливі наслідки*. Проте, щоб звернутися до цього, треба вповні розлучитися з непорозумінням, ніби психологія розвивається шляхом уже пройденим біологією, і в кінці його просто примкне до неї як її частина. Думати так – значить не бачити, що між біологією людини і тварин вклинилася *соціологія* і розірвала психологію на дві частини, так що І. Кант і відніс її до двох сфер. Потрібно побудувати так *теорію* кризи, щоб дати відповідь і *на це питання*.

11

Є один факт, який закриває очі всім дослідникам на справжній стан справ у психології. Це *емпіричний характер її побудов*. Його, як плівку, як шкірку з плоду, треба зірвати із цих побудов психології, щоб побачити їх такими, якими вони є насправді. Зазвичай *емпіризм* приймають на віру, без подальшого аналізу, і трактують усе різноманіття психологій як деяку послідовно здійс-

нену наукову єдність, що має загальний фундамент, – і всі розбіжності розуміються як вторинні, себто ті, що відбуваються всередині цієї єдності. Але це помилкова думка, ілюзія. На ділі *емпіричної психології як науки*, що має хоча б один загальний принцип, немає, а спроба створити її привела до поразки і банкрутства самої ідеї започаткувати тільки емпіричну психологію. Ті ж, хто беруть у загальні дужки багато психологій за однією якоюсь спільною ознакою, що протистоїть їх власним, як психоаналіз, рефлексологія, бігевіоризм (свідомість – несвідоме, суб'єктивізм – об'єктивізм, спиритуалізм – матеріалізм), не бачать того, що *всередині* цієї емпіричної психології відбуваються *ті ж* самі процеси, які мають місце між нею і відколотою від неї гілкою, і що *самі ці гілки* у своєму розвитку підпорядковані більш *загальним тенденціям*, які діють і відтак можуть бути правильно зрозумілі тільки на загальному полі всієї науки; всередині дужок перебуває *вся психологія*. Що ж таке *емпіризм* сучасної психології? Перш за все це поняття *суто негативне* і за історичним походженням, і за *методологічним змістом*, і тому вже не може об'єднувати щонебудь.

Е м п і р и ч н а – це означає передусім: «психологія без душі» (Ланге), психологія без будь-якої метафізики (Введенський), психологія, заснована на досвіді (Геффдінг). Чи треба пояснювати, що і це *сутнісно* негативне визначення. Воно нічого не вказує на те, *чим же має справу* психологія, який її позитивний зміст.

Однак об'єктивний зміст цього негативного визначення абсолютно різний – колись і тепер. Колись він нічого не маскував – завданням науки було звільнення *від чогось*, термін був гаслом для цього. Нині він *маскує* позитивні визначення (які кожен автор вносить у свою науку) і справжні процеси, котрі відбуваються в ній. По суті нічим іншим, крім тимчасового гасла, він і не міг бути. Тепер термін «емпірична» в додатку до психології означає *відмову* від вибору певного філософського принципу, відмову з'ясувати свої кінцеві аргументації, усвідомити власну наукову природу. Як така, ця відмова має історичне значення і причину – ми на них зупинимось нижче, – але на ділі про природу науки він нічого не говорить, він її маскує. Ясніше всього виражено це у кантіанця А.І. Введенського, хоча під його формулою підпишуться *всі* емпірики; зокрема, той

же Г. Геффдінг; усі схилиються більш-менш у одну сторону – Введенський віднаходить ідеальну рівновагу: «*Психологія зобов'язана так формулювати всі свої висновки, щоб вони були однаково прийнятними й однаково обов'язковими як для матеріалізму, так і для спиритуалізму з психофізичним монізмом*» (Введенський, 1917).

Вже з цієї формули очевидно, що емпіризм формулює свої завдання так, що відразу виявляє їх *неможливість*. Справді, на ґрунті емпіризму, тобто повної відмови від засадничих передумов, і логічно неможливо, й історично не отримано ніякого наукового знання. Природознавство, якому хоче уподібнити себе цим визначенням психологія, за своєю природою, за своєю збоченою сутністю завжди *стихийно матеріалістичне*. Всі психологи згодні в тому, що природознавство, як і вся людська п р а к т и к а, зазвичай не вирішує питання про квінтесенцію матерії і духу, але виходить із певного його бачення, саме із передумови об'єктивно, поза нас закономірно існуючої пізнаваної дійсності. А це і є саме *суть* матеріалізму. Існування природознавства як науки зобов'язане вмінню відокремити в нашому досвіді об'єктивно і незалежно існуюче від суб'єктивного, і цьому не суперечать окремі філософські тлумачення, або й цілі, ідеалістично мислячі школи у природознавстві. Природознавство як самобутня наука, незалежно від його носіїв, матеріалістичне. Настільки ж стихійно, незважаючи на різні ідеї її носіїв, психологія виходила з ідеалістичної концепції.

Насправді *немає жодної* емпіричної системи психології, всі переходять за *межу* емпіризму, і це так зрозуміло: із суто негативною ідеї нічого не можна вивести; з «утримання», за висловом А.І. Введенського, нічого не може народитися. Всі системи на ділі перебирали у своїх висновках і закорінювалися в метафізику – першим сам Введенський зі своєю теорією соліпсизму, себто крайнього вираження ідеалізму.

Якщо психоаналіз говорить про *метапсихологію*, то невідверто всяка психологія без душі мала свою душу, без будь-якої метафізики – свою метафізику; заснована на досвіді психологія [воднораз] долучала не засноване на досвіді; коротко: *будь-яка психологія мала свою м е т а п с и х о л о г і ю*. Вона могла не усвідомлювати цього, але від цього справа не змінювалося. Г.І. Челпанов, який більше всіх у нинішній полеміці ховається за словом «емпірична» і хоче свою науку відмежувати від

сфери філософії, знаходить, однак, що вона повинна мати філософську «надбудову» і «фундамент». Виявляється, є *філософські поняття*, які потрібно розглянути до вивчення психології, і дослідження, передуюче психології, він називає підбудовую: тільки з нею можна створити емпіричну психологію (Челпанов, 1924). Це не заважає йому сторінкою нижче стверджувати, що психологію слід зробити вільною від якої б то не було філософії; однак на завершення він ще раз визнає, що саме *методологічні проблеми – суть чергові проблеми сучасної психології*.

Було б помилково думати, що з поняття емпіричної психології ми не можемо дізнатися нічого, крім негативної характеристики; воно містить указівку і на позитивні процеси в науці, що прикриваються цим ім'ям. Словом «емпірична» психологія хоче охопити в свою орбіту низку природничих наук. Тут згодні всі. А це вельми визначене поняття, і треба подивитися, що воно означає в докладанні до психології. Т. Рибо у передмові до енциклопедії (яка героїчно намагається здійснити те угодження і домогтися єдності, про яку говорили Ланге і Вагнер, і тому демонструє всю його неможливість) говорить, що психологія є частина біології, вона ні матеріалістична, ані спіритуалістична, інакше втратила б привілей на звання науки. Чим же вона відрізняється від інших частин біології? *Тільки* тим, що має справу з явищами *spirituels* [франц. – духовними], а не фізичними (1923).

Яка дрібниця! Психологія хотіла бути природничою наукою, але про речі зовсім іншої природи, ніж ті, з якими має справу природознавство. Тоді хіба природа досліджуваних явищ не спричиняє характеру науки? Хіба можливі як природничі історія, логіка, геометрія, історія театру? І Челпанов, наполягаючи на тому, щоб психологія була такою емпіричною наукою, як фізика, мінералогія і т. ін., звичайно, не приєднується цим до Павлова та негайно починає волати, коли психологію намагаються реалізувати як справжню природничу науку. Про що ж він замовчує у цьому уподібненні? Він хоче, щоб психологія була природничою наукою: 1) про явища докорінно іншої природи, ніж явища фізичні, 2) пізнаваних зовсім іншим способом, ніж об'єкти природознавства. Запитується: при різному об'єкті, різному методі пізнання, що ж може бути спільного між природознавством і психологією? А Введенський, роз'яснивши

значення емпіричного характеру психології, пише: «Тому сучасна психологія нерідко характеризує себе ще як *природничу науку про душевні явища, або як природничу історію душевних явищ*» (Введенський, 1917). Іншими словами, психологія хоче бути природничою наукою про неприродні явища. Із природознавством ріднить її суто *негативна* риса – відмова від метафізики, а не одна лишень позитивна.

У чому тут справа, блискуче роз'яснив В. Джемс. Психологію треба викладати як природничу науку – його головна теза. І ніхто не зробив так багато, щоб довести «не природничо-наукову» природу психічного, як цей дослідник. Він роз'яснює: всі науки беруть на віру відомі передумови – природознавство виходить із матеріалістичної передумови, хоча більш глибокий аналіз приводить до ідеалізму; так само чинить і психологія – вона схвалює інші передумови, отже, подібна до природознавства тільки в некритичному прийнятті на віру відомих передумов, самі ж ці передумови – протилежні.

За свідченням Т. Рибо, ця тенденція є головною прикметою психології XIX ст.; поряд з нею він називає прагнення дати власні *принцип і метод психології* (у чому їй відмовляв О. Конт) – поставити її в таке відношення до біології, у якому біологія постає до фізики. Однак на ділі перший автор визнає: те, що називається психологією, містить кілька к а т е г о р і й досліджень, різних за метою і за методом. І коли, незважаючи на це, автори намагалися прижити систему психології, включити в неї Павлова і Бергсона, вони продемонстрували, що це завдання нездійсненне. І насамкінець Ж. Дюма формулює: єдність 25 авторів полягала у *відмові* від онтологічних спекуляцій (1924).

До чого призводить така точка зору, легко вгадати: відмова від онтологічних спекуляцій, емпіризм, *якщо він послідовний*, призводять до відмови від *методологічно конструктивних принципів* у побудові системи, до еkleктизму; оскільки він *непослідовний*, то спричиняє приховану, некритичну, плутану м е т о д о л о г і ю. І те й інше блискуче показали французькі автори: психологія реакції І. Павлова для них так само прийнятна, як інтроспективна, але в різних розділах книги. У її авторів в манері описувати факти і ставити проблеми, навіть у словнику – тенденції асоціанізму, раціоналізму, бергсонізму, синтезизму. Далі пояснюється, що бергсоніанська

концепція застосована в одних розділах, мова асоціанізму й атомізму – в інших, принципи бігевіоризму – в третьому і т. д. [Дослідниця] Traite хоче бути безпартійною, об'єктивною і повною; якщо ж їй це не завжди вдавалося, то, підсумовує Дюма, це свідчить про відмінність в думках і про інтелектуальну активність, й урешті-решт у цьому вона є представниця свого часу і своєї країни. Ось це вірно.

Відмінність у думках – ми бачили, як далеко вона заходить, – тільки переконали нас в неможливості безпартійної психології сьогодні, не кажучи вже про фатальну подвійність Traite de Psychologie, для якої психологія то частина біології, то відноситься до неї, як сама біологія до фізики.

Отож, у понятті емпіричної психології закладена нерозв'язна методологічна суперечність: це природнича наука про неприродні речі, це тенденція м е т о д о м природничих наук розвинути полярно протилежні їм системи знання, тобто ті, які виходять із полярних передумов. Це згубно позначилося на методологічній конструкції емпіричної психології і перешибло їй хребет.

Існують дві психології – природничо-наукова, матеріалістична, і спіритуалістична: цю тезу вірніше відображає суть кризи, ніж теза про існування багатьох психологій, саме психологій існує дві, себто наявні два різних, непримиренних типи науки, дві принципово різні конструкції системи знання; все інше є відмінність у поглядах, школах, гіпотезах; окремішні, настільки складні, заплутані і перемішані, сліпі, хаотичні поєднання, у яких почасти буває вкрай складно розібратися. Але боротьба дійсно відбувається тільки між двома тенденціями, перебуваючими і діючими за спиною всіх захоплених боротьбою течій.

Що це так, що зміст кризи відображають дві психології, а не багато психологій, що все інше є боротьба всередині кожної з цих двох психологій, боротьба, яка має зовсім інший сенс й інше поле дії, що створення загальної психології – це справа не угоди, а розриву, – це методологія давно усвідомила, і проти цього ніхто не сперечається. (Відмінність цієї тези від трьох напрямків К.М. Корнілова полягає у повному обсязі змісту кризи, адже в нього не збігаються: 1) поняття матеріалістичної психології та рефлексології, 2) поняття емпіричної та ідеалістичної, 3) оцінкові судження ролі марксистської психології.) Нарешті, тут йдеться про дві тенденції, що виявляються

у боротьбі безлічі конкретних течій і всередині них. Ніхто не заперечує того, що створення загальної психології постане не тією третьою психологією [на доповнення] до двох захоплених боротьбою, а стане однією із двох.

Що поняття емпіризму містить у собі методологічний конфлікт, який усвідомлювальна себе теорія повинна дозволити, щоб уможливити дослідження, – цю думку вкорінив у загальній свідомості Г. Мюнстерберг. У капітальній методологічній праці він заявив: ця книга не приховує того, що хоче бути войовничою, що вона виступає за ідеалізм проти натуралізму. Вона хоче забезпечити у психології необмежене право ідеалізму (Мюнстерберг, 1922). Закладаючи теоретико-пізнавальні основи емпіричної психології, він стверджує, що це і є найважливіше, те, чого бракує психології наших днів. Її ключові поняття поєднані волею випадку, її логічні способи пізнання надані інстинкту. Тема Мюнстерберга: синтез етичного ідеалізму І.Г. Фіхте із фізіологічною психологією нашого часу, адже перемога ідеалізму [полягає] не в тому, щоб відмежуватися від емпіричного дослідження, а в тому, щоб знайти для нього місце у своєму колі. Мюнстерберг продемонстрував, що натуралізм та ідеалізм непримиренні, ось чому він говорить про книгу войовничого ідеалізму, про загальну психологію, що вона відвага і ризик, – не про злагодженість поєднання йдеться. І Мюнстерберг відкрито висунув вимогу про існування двох наук, ствержуючи, що психологія знаходиться в дивному становищі і що ми незрівнянно більше знаємо про психологічні факти, ніж будь-коли досі, але набагато менше знаємо про те, що, власне, є психологія.

Єдність зовнішніх методів не може обдурити нас у тому, що в різних психологів мовиться про доконче різні психології. Цю внутрішню смуту можна зрозуміти і подолати тільки у такий спосіб. «Психологія наших днів бореться з тим забобоном, ніби існує тільки один вид психології... Поняття психології охоплює у собі два начисто різні наукові завдання, які слід принципово розрізнити і для яких найкраще користуватися особливими позначками. Насправді існує двоякого типу психологія» (Мюнстерберг, 1922). У сучасній науці унааявлені різноманітні форми і види змішання двох наук в уявну єдність. Спільне в наук – їх об'єкт, але це нічого не говорить про самі науки: геологія, географія та агрономія одна-

ково вивчають землю; [проте] конструкція, принцип [організації] наукового знання тут і там різні. Ми можемо шляхом опису перетворити психіку в ланцюг причин та дій і спроможні уявити її як певну комбінацію елементів – об'єктивно і суб'єктивно. Якщо обидва розуміння довести до кінця і надати їм наукову форму, то отримаємо дві «принципово різні теоретичні дисципліни». «Одна є каузальна психологія, інша – телеологічна та інтенційна» (Мюнстерберг).

Існування двох психологій настільки очевидно, що його прийняли всі. Розбіжності виявляються лише у точному визначенні кожної науки, одні підкреслюють одні відтінки, інші – інші. Було б дуже цікаво простежити всі ці коливання, тому що кожне з них свідчить про якусь *об'єктивну тенденцію*, що проривається до того чи того полюсу, а розмах, діапазон різноголосся показує, що обидва типи науки, як два метелики в одному коконі, ще існують у вигляді невизрілих тенденцій.

Але нас цікавить зараз не різноголосся, а те загальне, що перебуває за ним.

Перед нами стоять два питання: якою є загальна природа обох наук і які причини призвели до *роздвоєння емпіризму на натуралізм та ідеалізм*?

Всі згодні з тим, що саме ці два елементи узасаднюють обидві науки, що відтак одна є природничо-наукова психологія, інша – ідеалістична, як би не називали їх різні автори. Слідом за Г. Мюнстербергом усі бачать відмінність не в матеріалі або об'єкті, а у с п о б і пізнання, в принципі – чи розуміти явища в категорії причинності, у зв'язку і в засадниче тотожному значенні, як і всі інші явища, або розуміти їх інтенційно, як духовну діяльність, спрямовану до мети і відчужену від усяких матеріальних зв'язків. В. Дільтей, який називає науки пояснювальною та описовою психологією, зводить роздвоєння до Хр. фон Вольфа, котрий розмежував психологію на раціональну та емпіричну, тобто до самого виникнення емпіричної психології. Він показує, що роздвоєння не припинялося на всьому шляху розвитку науки і знову цілком усвідомило себе у школі І. Гербарта (1849), у працях Т. Вайца (Дільтей, 1924). *Метод пояснювальної психології* вповні той же, що й у природознавства. Її постулат – немає жодного психічного явища без фізичного – приводить її до банкрутства як самостійну науку, а справи її переходять до фізіології. Описова і

пояснювальна гілки психології мають інший зміст, що у природничих науках – систематика і пояснення – дві основні частини і за Бінсвангером (1922).

Сучасна психологія – *це вчення про душу без душі*, причому внутрішньо суперечливе, що розкладається на дві частини. Описова психологія прагне не до пояснення, а до опису і розуміння. Те, що поети, особливо В. Шекспір, дали в образах, вона робить предметом аналізу в поняттях. Пояснювальна, природничо-наукова психологія не може узасаднити науки про дух, вона конструє детерміністське кримінальне право, не залишає місця для свободи, не мириться з проблемою культури. Навпаки, описова психологія «буде підґрунтям наук про дух, подібно до того, як математика – основа природознавства» (Дільтей, 1924).

Г. Стаут відкрито відмовляється називати *аналітичну психологію* природничою наукою; вона – наука позитивна у тому розумінні, що її сфера – факт, реальне, те, що є, а не норма, не те, що повинно бути. Вона знаходиться поруч з математикою, природознавством, гносеологією. Але вона не фізична наука. Між психічним і фізичним встановлюється така прірва, що немає можливості вловити їх взаємовідношення. Ніяка наука про матерію не перебуває у такому співвідношенні з психологією, у якому хімія і фізика – з біологією, тобто у відношенні більш загальних і більш локальних, але засадниче однорідних принципів (Стаут, 1923).

Л. Бінсвангер за основний поділ *усіх проблем методології* бере природничо-наукове і неприродничо-наукове *поняття психічного*. Він роз'яснює безпосередньо і ясно, що є дві докорінно різні психології. Посилаючись на К. фон Зігварта, він називає джерелом розколу боротьбу проти природничо-наукової психології. Це веде нас до феноменології переживань, до засновків чистої логіки Е. Гусерля і до емпіричної, але неприродничо-наукової, психології (А. Пфендер, К. Ясперс).

Протилежну позицію займає Е. Блейлер. Він відхиляє думку В. Вундта про те, що психологія не є природничою наукою, і слідом за Г. Рікертотом називає її генералізаційною, хоча має на увазі те ж, що й Дільтей під пояснювальною чи конструктивною.

Ми не будемо нараз розглядати питання по суті – як можлива психологія саме як природничою наукою, за допомогою яких п о н я т ь вона конструюється – це все полеміка *всере-*

дині однієї психології, і вона становить предмет позитивного викладу наступної частини нашої роботи. Більше того, ми залишаємо відкритим й інше питання: чи дійсно психологія є природничою наукою в точному узагальненні; ми вживаємо услід за європейськими авторами це слово, щоб найбільш чітко позначити матеріалістичний характер цього типу знання. Оскільки західноєвропейська психологія не знала, або майже не знає *проблеми соціальної психології*, остільки ці знання збігаються для неї із природознавством. Але це ще особлива і дуже глибока проблема – показати, що психологія можлива як матеріалістична наука, але вона не входить у проблему змісту психологічної кризи як цілого.

Із російських авторів, котрі скільки-небудь серйозно писали про психологію, майже всі приймають цей поділ, вочевидь, із чужих слів, що вказує, якою мірою загальнознані ці ідеї у європейській психології. М. Ланге, аргументуючи розбіжність В. Віндельбандта і Г. Ріккерта, які відносять психологію до природознавства, із В. Вундтом і В. Дільтеєм, схильний розрізняти разом з останніми дві науки (Ланге, 1914). Примітно, що він критикує П. Наторпа як виразника ідеалістичного розуміння психології і протиставляє йому реалістичне, або біологічне розуміння. І проте Наторп, за свідченням Г. Мюнстерберга, вимагав із самого початку того ж самого, що і він, себто суб'єктивувальної та об'єктивувальної науки про душу, або інакше двох наук.

Поєднуючи ту і ту точку зору в одному постулаті, М.М. Ланге відобразив у своїй книзі обидві непримиренні тенденції, вважаючи, що зміст кризи [полягає] у боротьбі з асоціанізмом. Він з винятковим співчуттям викладає Дільтея і Мюнстерберга та формулює таке: «з'ясувалася наявність двох різних психологій», у психології виявилися два образи Януса: один, звернений до фізіології і природознавства, інший – до наук про дух, до історії, соціології; [відтак] одна – наука про причини, інша – про цінності. Здавалося б, залишається вибрати одну з двох, тоді як Ланге поєднує обидві.

Так само вчинив Г.І. Челпанов. У нинішній полеміці він закликає вірити йому, що психологія – матеріалістична наука, і бере за свідка В. Джемса, ні словом не згадуючи про те, що йому належить ідея двох психологій у російській літературі. На цій ідеї варто зупинитися.

Г. Челпанов, наслідуючи Дільтея, Стаута, Мейнонга, Гусерля, викладає *ідею аналітичного методу*. Якщо природничо-науковій психології притаманний індуктивний метод, то описову психологію характеризує аналітичний метод, що приводить до пізнання апріорних ідей. Аналітична психологія є психологією *основна*. Вона повинна випереджати побудову дитячої, зоо- та експериментально-об'єктивної психології й узагальнити всі види психологічного дослідження. Ніби й не схоже на мінералогію і фізику, на повне відокремлення психології від філософії і від ідеалізму.

Хто хотів би показати, який стрибок здійснив у психологічних поглядах з 1922 року Г.І. Челпанов, повинен зупинитися не на загальнофілософських його формулах і випадкових фразах, а на його *вченні про аналітичний метод*. Челпанов протестує проти змішання завдань пояснювальної психології та описової, роз'яснюючи, що одна перебуває у цілковитій протилежності до іншої. Щоб не залишити сумніву, що це за психологія, якій він приписує визначальне значення, цей дослідник пов'язує її із феноменологією Е. Гусерля, із його вченням про ідеальні сутності, і пояснює, що *ейдос чи сутність* Гусерля – це ідеї Платона з деякими поправками. Для Гусерля феноменологія відноситься до описової психології так, як математика до фізики. Перші, як геометрія, є науки про сутності, про ідеальні спроможності, другі – про факти. Феноменологія уможливорює пояснювальну та описову гілку психології.

Для Г.І. Челпанова, всупереч поширеній думці Гусерля, феноменологія частково покривається аналітичною психологією, а *метод феноменологічний* цілком тотожний методу аналітичному. Незгода Гусерля бачити в *ейдетичній психології* те ж саме, що й феноменологія, Челпанов пояснює так. Під сучасною психологією він розуміє тільки емпіричну, тобто індуктивну, між тим як у ній є й феноменологічні істини. Отож, виокремлювати феноменологію із психології не потрібно. У підґрунті експериментально-об'єктивних методів, які боязко захищає Челпанов усупереч Гусерлю, має бути покладений феноменологічний. Так було, й так буде, підсумовує автор.

Як зіставити із цим твердженням те, що психологія тільки емпірична, виключає за самою природою свій ідеалізм, та незалежна від філософії?

Є підстави резюмувати: як би не називати розглядуваний поділ, хоч би які підкреслювальні відтінки змісту в кожному терміні не були, головна суть питання залишається тією ж скрізь і зводиться до двох положень.

1. Емпіризм у психології на ділі виходив настільки ж стихійно з ідеалістичних передумов, як природознавство – із матеріалістичних, себто емпірична психологія була ідеалістичною у засновку.

2. В епоху кризи емпіризм з деяких причин роздвоївся на ідеалістичну та матеріалістичну психологію (про них нижче). Відмінність слів пояснює і Г. Мюнстерберг як єдність змісту: ми можемо разом з каузальною психологією говорити про *інтенційну психологію*, або про психологію духу поряд із психологією свідомості, або про психологію розуміння поруч із пояснювальною психологією. Принципове значення має лише та обставина, що ми визнаємо подвійність психології (Мюнстерберг, 1922). Ще в іншому місці цей дослідник протиставляє психологію змісту свідомості і психологію духу, або психологію змістів і психологію актів, або психологію відчуттів та інтенційну психологію.

У сутнісному вимірі ми прийшли до давно усталеної в нашій науці думки про її глибоку подвійність, що пронизує весь її розвиток, й у такий спосіб приєдналися до безперечного історичного положення. В наші завдання не входить історія науки, і ми можемо залишити осторонь питання про історичне коріння подвійності та обмежитися посиланням на цей факт і на з'ясування *найближчих причин*, що призвели до загострення і роз'єднання цієї подвійності під час кризи. Це насправді той же факт тяжіння психології до двох полюсів, то ж внутрішня наявність у ній «психотелеології» і «психобіології», яке М. Дессуар назвав співом у два голоси сучасної психології і яке, на його думку, ніколи не замовкне в ній.

13

Ми повинні тепер коротко зупинитися на найближчих причинах кризи, або на її рушійних силах.

Що штовхає до кризи, до розриву і що переживає її пасивно, тільки як неминуче зло? Зрозуміло, ми зупинимось лише на рушійних силах, що перебувають *усередині* нашої науки, залишаючи всі інші осторонь. Ми маємо підстави так учинити, тому що зовнішні – соціальні та ідейні – причини і явища присутні

так чи інакше врешті-решт силами всередині науки і діють у вигляді цих останніх. Тому наш намір – це аналіз найближчих причин, що узасаднюють науку, і [водночас] відмова від більш глибокого аналізу.

Скажемо відразу: *розвиток прикладної психології в усьому її обсязі – головна рушійна сила кризи у її останній фазі*.

Ставлення академічної психології до прикладної досі залишається напівпрезирливим, як до не зовсім точної науки. Не все благополучно у цій сфері психології – годі й казати; але вже нині навіть для спостерігача зверху, тобто для методолога, немає ніякого сумніву в тому, що провідна роль у розвитку нашої науки сьогодні належить *прикладній психології*: в ній унааявлено все прогресивне, здорове, із зерном майбутнього, що є у психології; *вона дає кращі методологічні роботи*. Уявлення про значення того, що відбувається, і про можливості реальної психології можна сформулювати тільки із вивчення цієї галузі.

Центр в історії науки пересунувся; те, що було на периферії, стало визначальною точкою кола. Як і про філософію, відкинутою емпіризмом, так і про прикладну психологію можна сказати: камінь, яким знехтували будівельники, став наріжним.

Три моменти пояснюють сказане. Перший – *практика*. Тут (через психотехніку, психіатрію, дитячу психологію, кримінальну психологію) психологія *вперше* зіткнулася із високоорганізованою практикою – промисловою, виховною, політичною, військовою. Ця зустріч із реальністю змушує психологію перебудувати свої принципи так, щоб вони витримали вище випробування практикою. Вона змушує освоїти і ввести в науку величезні, накопичені тисячоліттями запаси практико-психологічного досвіду і навичок, тому що і Церква, і військова справа, і політика, і промисловість, оскільки вони свідомо регулювали й організували психіку, мають у підґрунті науково невпорядкований, але велетенський психологічний досвід. (Кожен психолог випробував на собі перебудовчу дію прикладної науки.) Вона для розвитку психології зіграє ту ж роль, що медицина для анатомії та фізіології і техніка для фізичних наук. Не можна перебільшувати значення *нової практичної психології* для всієї науки; психолог міг би скласти їй гімн.

Психологія, яка покликана практикою підтвердити істинність свого мислення, яка

прагне не стільки пояснити психіку, скільки зрозуміти її та оволодіти нею, ставить у безкомпромісно інше відношення практичні дисципліни в усьому ладі науки, ніж колишня психологія. Там практика була колонією теорії, у всьому залежною від метрополії; теорія від практики не залежала анітрохи; практика була висновком, додатком, взагалі виходом за межі науки, операцією поза-науковою, післянауковою, що починалася там, де наукова операція вважалася завершеною. Успіх чи неуспіх практично анітрохи не відображався на майбутньому теорії. Тепер становище зворотне; практика входить у найглибші закутки наукової операції і перебудовує її з початку до кінця; практика ставить завдання і слугує верховним судом теорії, критерієм істини; вона диктує, як конструювати поняття і як формулювати закони.

Це переводить нас безпосередньо до другого моменту – до методології. Як це не дивно і не парадоксально на перший погляд, але саме практика, [передусім] як конструктивний принцип науки, вимагає філософії, а відтак і методології науки. Цьому аж ніяк не суперечить те легковажне, «безтурботне», за словами Г. Мюнстерберга, ставлення психотехніки до своїх принципів; на ділі і практика, і методологія психотехніки часто різуче безпорадні, малосильні, поверхневі, іноді сміховинні. Діагнози психотехніки нічого не прояснюють і нагадують роздуми молверівських лікарів про медицину; її методологія винаходиться щоразу *ad hoc* (лат. – до цього), і їй бракує критичного смаку; її часто називають дачною психологією, себто полегшеною, тимчасовою, напівсерйозною. Все це так. Але це анітрохи не змінює того принципового положення справи, що саме вона, ця психологія, створює залізну методологію. Як говорить Мюнстерберг, не тільки у загальній частині, а й при розгляді спеціальних питань ми змушені будемо щоразу повертатися до дослідження принципів психотехніки (1922).

Тому я і стверджую: незважаючи на те, що вона себе не раз компрометувала, що її практичне значення дуже близьке до нуля, а теорія часто сміхотворна, її методологічне значення величезне. Принцип практики і філософії – ще раз – той камінь, яким знехтували будівельники і який став наріжним. У цьому [полягає] весь зміст кризи.

Л. Бінсвангер каже, що не від логіки, гносеології чи метафізики очікуємо ми вирішення

найзагальнішого питання – питання питань усієї психології, проблеми, що охоплює [на-явні] проблеми психології, – про суб'єктивальну та об'єктивальну психології, – але від методології, тобто від учення про науковий метод. Ми сказали б: від методології психотехніки, себто від філософії практики. Хоч очевидно незначна практична і теоретична вартісність виміральної шкали А. Біне чи інших психотехнічних випробувань, як не поганий сам по собі тест, [проте] як ідея, як методологічний принцип, як завдання, як перспектива це велично. Найскладніші суперечності психологічної методології переносяться на ґрунт практики і тільки тут можуть отримати свій розв'язок. Тут суперечка перестає бути безплідною, вона отримує завершення. Метод – означає шлях, ми розуміємо його як з а с і б пізнання; але шлях у всіх точках визначено м е т о ю, куди він веде. Тому практика перебудовує всю методологію науки.

Третій момент реформувальної ролі психотехніки може бути зрозумілий із двох перших. Це те, що психотехніка є одностороння психологія, вона штовхає до розриву й оформляє реальну психологію. За межі ідеалістичної психології переходить і психіатрія; щоб лікувати івилікувати, не можна спиратися на інтроспекцію; і навряд чи взагалі можна до більшого абсурду довести цю ідею, ніж приклавши її до психіатрії. Психотехніка, як зазначив І.М. Шпільрейн, теж усвідомила, що не спроможна відокремити психологічні функції від фізіологічних, і перебуває у пошуку цілісного поняття. Я писав про вчителів (від яких психологи вимагають натхнення), що навряд чи хоча б один з них довірив управління кораблем натхненню капітана і керівництво фабрикою – піднесенню інженера; кожен вибрав би вченого моряка і досвідченого техника. І ось ці вищі вимоги, які взагалі тільки й можуть бути пред'явлені до науки, вища серйозність практики будуть цілющі для психології. Промисловість і військо, виховання та лікування пожвавлять і реформують науку. Для відбору вагоноводів не годиться ейдетична психологія Е. Гусерля, якій немає справи до істинності її тверджень, для цього не годиться і споглядання сутностей, навіть цінності її не цікавлять. Усе це нітрохи не застраховує її від катастрофи. Чи не В. Шекспір у поняттях, як для В. Дільтея, є мета такої психології, але психотехніка – в одному слові, тобто наукова теорія, яка привела б до

підпорядкування та оволодіння психікою, до мистецького керівництва поведінкою.

І ось Г. Мюнстерберг, цей войовничий ідеаліст, закладає фундамент психотехніки, тобто матеріалістичної у вищому розумінні психології. В. Штерн, не менший ентузіаст ідеалізму, розробляє *методологію диференціальної психології* і з убивчою силою виявляє неспроможність ідеалістичної психології.

Як же могло статися, що крайні ідеалісти працюють на матеріалізм? Це показує, як глибоко та об'єктивно з необхідністю закладені у розвитку психології обидві протидіючі тенденції; як мало вони збігаються з тим, що психолог сам говорить про себе, тобто із суб'єктивними філософськими переконаннями; яка невимовно складна картина кризи; у яких змішаних формах зустрічаються обидві тенденції; якими зламаними, несподіваними, парадоксальними зигзагами проходить лінія фронту в психології, часто *всередині* однієї і тієї ж системи, часто *всередині* одного терміна – нарешті, як *боротьба двох психологій не збігається з боротьбою багатьох поглядів і психологічних шкіл, але перебуває за ними і визначає їх*; як оманливі зовнішні форми кризи і як треба в них вичитувати наявний за їх спиною істинний зміст.

Звернемося до Г. Мюнстерберга. Питання про правомірність каузальної психології має вирішальне значення для психотехніки. Ця одностороння каузальна психологія тільки тепер вступає у свої права. Самодостатньо вона є відповідь на штучно поставлені питання: душевне життя саме по собі вимагає не пояснення, а р о з у м і н н я. Але психотехніка може працювати тільки з цією «неприродною» постановкою питання і свідчить про її значущість і правомірність. «Так, тільки у психотехніці виявляється справжнє значення пояснювальної психології і, таким чином, у ній завершується система психологічних наук» (Мюнстерберг, 1922). Важко ясніше показати об'єктивну потугу тенденції і розбіжності переконань філософа з об'єктивним змістом його роботи: матеріалістична психологія неприродна, каже ідеаліст, але я *змушений* працювати саме у *такій психології*.

Психотехніка спрямована на дію, на практику – а тут ми вчиняємо принципово інакше, ніж при суто теоретичному розумінні і поясненні. Психотехніка тому не *може* коливатися у виборі тієї психології, яка їй потрібна (навіть якщо її розробляють послідовні ідеалісти),

вона має справу винятково з каузальною, із психологією об'єктивною; *некаузальна психологія не має ніякого значення для психотехніки*.

Саме це положення має вирішальне значення для всіх психотехнічних наук. Психотехніка – свідомо – одностороння. Тільки вона є емпірична наука у повному розумінні слова. Вона – неминуче – наука порівняльна. Зв'язок із фізичними процесами для цієї науки є щось настільки головне, що вона постає фізіологічною психологією. Вона – експериментальна наука. І загальна формула: «Ми виходили з того, що єдина психологія, якої потребує психотехніка, повинна бути описово-пояснювальною наукою. Ми можемо тепер додати, що ця психологія, крім того, є *наука емпірична*, порівняльна, наука, яка користується даними фізіології, і, нарешті, експериментальна наука» (Мюнстерберг, 1922). Це означає, що психотехніка вносить переворот у розвиток науки і позначає [окрему] епоху в її розвитку. З цієї точки зору Г. Мюнстерберг каже, що емпірична психологія навряд чи *виникла* раніше середини ХІХ ст. Навіть у тих школах, де відкидалася метафізика і досліджувалися факти, вивчення керувалося іншим інтересом. Застосування [експерименту] було неможливе, поки психологія не стала природничою наукою; але із започаткуванням експерименту склалося парадоксальне становище, немислиме у природознавстві: апарати, як перша машина чи телеграф, були відомі лабораторіям, але застосовані до практики. Виховання і право, торгівля і промисловість, соціальне життя і медицина не були порушені цим рухом. Донині вважається загибанням дослідження при його зіткненні з практикою, і радять чекати, поки психологія завершить свою *теоретичну систему*. Але досвід природничих наук вказує на інше. Медицина і техніка не чекали, допоки анатомія і фізика відсвяткують свої останні тріумфи. Не тільки життя потребує психології і п р а к т и к у є її в інших формах усюди, але і в психології треба чекати підйому від цього контакту із життям.

Звісно, Г. Мюнстерберг не був би ідеалістом, якби він це положення справ прийняв так, як воно є, і не залишив особливої ділянки для необмежених прав ідеалізму. Він тільки переносить полеміку в іншу сферу, визнаючи неспроможність ідеалізму в царині каузальної, живильної практики психології. Він пояснює «гносеологічну терпимість», виводить її з ідеалістичного розуміння сутності науки, яка

шукає розрізнення не істинних і помилкових понять, а придатних чи непридатних для уявлень цілей. Він вірить, що між психологами може встановитися деяке тимчасове перемир'я, як тільки вони покинуть поле битви психологічних теорій.

Вражаючий приклад внутрішнього розладу між методологією, яка визначається наукою, і філософією, яка є світоглядом, оприявнює вся праця Г. Мюнстерберга саме тому, що він до кінця *послідовний методолог* і до кінця *послідовний філософ*, тобто доконче суперечливий мислитель. Він розуміє, що, будучи матеріалістом у каузальній та ідеалістом у телеологічній психології, він приходить до своєїрідної подвійної бухгалтерії, яка приречено має бути недобросовісною, тому що записи на одній стороні зовсім не ті, що записи на іншій: адже врешті-решт мислима все ж тільки одна істина. Але для нього істина – це не саме життя, а його логічна переробка, яка може бути різною і визначається багатьма точками зору. Він усвідомлює, що не відмови від гносеологічного погляду вимагає емпірична наука, а *певної теорії*, хоча й у різних науках застосовні відмінні гносеологічні погляди. В інтересах практики ми висловлюємо істину однією м о в о ю, в інтересах духу – іншою.

Якщо у природничників є розбіжності в думках, то вони не стосуються фундаментальних передумов науки. Для ботаніка не становить ніяких труднощів домовитися з іншим дослідником щодо характеру матеріалу, над яким він працює. Жоден ботанік не зупиняється на питанні про те, що, власне, означає теза: рослини існують у просторі і в часі, над ними панують закони причинності. Але *природа психологічного матеріалу* не дозволяє відокремити психологічні положення від філософських теорій настільки, наскільки цього вдалося досягти в інших емпіричних науках. Психолог упадає в послідовний самообман, уявляючи, ніби лабораторна робота може привести його до вирішення основних питань своєї науки; вони належать філософії. Хто не бажає вступати у філософське обговорення принципових питань, всього-на-всього повинен мовчазно покласти у підґрунтя спеціальних досліджень ту чи іншу *гносеологічну теорію*. Саме гносеологічна терпимість, а не відмова від гносеології привели Г. Мюнстерберга до ідеї двох психологій, з яких одна заперечує іншу, але які обидві можуть бути прийняті філософом. Адже терпимість не означає атеїзму;

в мечеті він мусульманин, а в соборі – християнин.

Може виникнути тільки одне істотне непорозуміння: що ідея подвійної психології призводить до *часткового* визнання доречності каузальної психології, що подвійність переноситься у саму психологію, яку поділяють на два етапи; що і *всередині* каузальної психології Мюнстерберг оголошує терпимість, *але це абсолютно не так*. Ось що він пише: «Чи може поруч з каузальною психологією існувати телеологічно мисляча, чи можемо ми і повинні в науковій психології трактувати телеологічну апперцепцію, або свідомість і завдання, або афекти і волю, або мислення? Або ці основні питання не займають психотехніка, адже він знає, що принаймні ми здатні опанувати всіма цими процесами і психічними функціями, користуючись мовою каузальної психології, і що з цим каузальним розумінням тільки й може мати справу психотехніка?».

Отже, обидві психології ніде не перетинаються між собою, ніде не доповнюють одна одну – вони прислужують *двом* істинам – одній в інтересах практики, іншій в інтересах духу. Подвійна бухгалтерія ведеться у світогляді Г. Мюнстерберга, але не у психології. Матеріаліст прийме у Мюнстерберга *цілком* його концепцію каузальної психології і відкине подвійність науки; ідеаліст теж відкине дві науки і прийме *цілком* концепцію телеологічної психології; сам Мюнстерберг закликає до гносеологічної терпимості і приймає обидві науки, але розробляє одну як матеріаліст, іншу – як ідеаліст. Відтак суперечка і подвійність відбуваються за межами каузальної психології; вона не становить ні від чого частину і *сама по собі* не входить сегментом ні в жодну науку.

Цей повчальний приклад того, як у науці ідеалізм *змушений* ставати на ґрунт матеріалізму, що має цілковите підтвердження у досвіді *будь-якого* іншого мислителя.

В. Штерн, приведений до об'єктивної психології проблемами диференціального вивчення, яке теж є однією з головних причин нової психології, виконав той самий шлях. Але ми досліджуємо не мислителів, а їхню долю, себто наявні за ними їх об'єктивні процеси. А вони відкриваються не в індукції, а в а н а л і з і. За висловом Ф. Енгельса, одна парова машина не менш переконливо показує закони перетворення енергії, ніж 100 000 машин. У вигляді курйозу треба тільки додати: російські ідеалісти-психологи у передмові до перекладу

Г. Мюнстерберга відзначають серед його досягнень те, що він відповідає прагненням психології поведінки і вимогам цілісного підходу до людини, котрі не розкладають її психофізичну організацію на атоми. Що роблять великі ідеалісти як трагедію, то повторюють маленькі як фарс.

Ми можемо резюмувати. Причин у кризи ми розуміємо як її рушійну силу, а тому вона не тільки історичний інтерес, але і керівне – методологічне – значення, тому що не тільки привела до створення самої кризи, а й продовжує визначати її подальший перебіг і майбутнє. Причина ця перебуває у розвитку *прикладної психології*, що спричинила перебудову всієї *методології науки на засадах принципу практики*, тобто перетворення її у природничу науку. Цей принцип тисне на психологію і штовхає її до розриву на дві науки; він забезпечує в майбутньому правильний розвиток матеріалістичної психології. *Практика і філософія стають наріжним каменем.*

Багато психологів убачали у застосуванні експерименту послідовну реформу психології і навіть ототожнювали експериментальну і наукову психологію. Вони передбачали, що майбутнє належить тільки *експериментальній психології*, і бачили в цьому епітеті *найважливіший методологічний принцип*. Але експеримент залишився у психології на рівні технічного прийому, його було змарновано засадниче, він привів, до прикладу в Н. Аха, до власного заперечення. Нині безліч психологів шукають результат у *методології*, в правильній побудові принципів; вони чекають порятунку з іншого кінця. Але і їхня робота безплідна. Тільки принципова відмова від сліпого емпіризму, що плентається у хвості безпосереднього інтроспективного переживання і внутрішньо розколотою надвое; тільки емансипація від інтроспекції, усунення її, як ока у фізиці; тільки розрив і вибір однієї психології дають вихід із кризи. *Діалектична єдність методології і практики*, з двох кінців докладена до психології, – це доля і жереб однієї психології; повна відмова від практики і споглядання ідеальних сутностей – шлях і жереб іншої; повний розрив і відмежування однієї від іншої – їх загальний жереб і спільне майбутнє. Розрив цей почався, відбувається і завершиться по лінії *практики*.

14

Хоч і очевидна після аналізу *історична та методологічна догма* про зростаючий розрив

двох психологій як формула динаміки кризи, вона все ж заперечується багатьма. Само по собі це нас не займає: знайдені нами тенденції тому і видаються виразом істини, що вони мають об'єктивне існування і не залежать від поглядів того чи іншого автора, навпаки – самі визначають ці погляди, оскільки стають психологічними поглядами і долучаються до процесу розвитку науки.

Тому нас не повинно дивувати, що існують різні погляди на цей предмет; ми із самого початку поставили собі за мету не дослідження поглядів, а того, на що ці погляди спрямовані. Це і відокремлює критичне пошукування поглядів того чи іншого автора від *методологічного аналізу самої проблеми*. Але одне повинно все ж цікавити нас; ми не зовсім байдужі до поглядів; саме ми покликані вміло *пояснити* їх, розкрити об'єктивну, внутрішню їх логіку, простіше – уявити будь-яку боротьбу поглядів як складне вираження боротьби двох психологій. Загалом це завдання критики *на підставі* справжнього аналізу, і треба довести на прикладі найважливіших течій психології, *що* може дати при їх розумінні віднайдена нами догма. Однак показати *можливість* цього, встановити важливий крок аналізу входить тут у наші завдання.

Здійснити це найпростіше на аналізі тих систем, які відкрито стають на бік однієї чи іншої тенденції, або навіть змішують їх. Але набагато важче, а тому привабливіше інше завдання – показати на прикладі таких систем, які принципово ставлять себе *поза* [полем] боротьби, поза цих двох тенденцій, які шукають виходу в третьому і як ніби заперечують нашу догму тільки про два шляхи [розвитку] психології. Є ще третій шлях, кажуть вони: обидві протилежні тенденції можна поєднати, або підпорядкувати одну іншій, або усунути зовсім і створити нову, або ж під'яремити обидві чомусь третьому і т. ін. Принципово нескінченно важливо для утвердження нашої догми показати, *куди* веде цей третій шлях, тому що з цим вона сама постає і падає.

За прийнятим нами способом ми розглянемо, як діють обидві об'єктивні тенденції у системах поглядів прихильників третього шляху; чи загнuzдані вони, або ж чи залишаються панамі становища; по-іншому, хто кого веде – кінь чи вершник?

Передусім точно з'ясуємо розмежування погляду і тенденції. Погляд може саме ототожнювати себе із певною тенденцією і все таки не збігатися з нею. Так, бігевіоризм має рацію,

коли стверджує, що наукова психологія можлива лише як природнича наука, однак це не означає, що він здійснює її як природничу, що він не компрометує цю ідею. Тенденція для всякого погляду є завдання, а не дане; усвідомлювати завдання ще не означає вміти вирішити його. На ґрунті однієї тенденції можуть бути різні погляди, і в одному погляді можуть бути різною мірою присутні обидві тенденції.

Із цим чітким розмежуванням слухно перейти до систем третього шляху. Їх існує вельми багато. Однак більшість належить або сліпцям, які несвідомо плутають два шляхи, або свідомим еkleктикам, котрі перебігають зі стежки на стежку. Пройдемо повз; нас цікавлять п р и н ц и п и, а не їх збочення. Таких засадничих чистих систем є три: гештальттеорія, персоналізм і марксистська психологія. Розглянемо їх у потрібному нам розрізі. Об'єднує всі три школи загальне переконання, що психологія як наука неможлива ні на основі емпіричної психології, ні на засновках бігевіоризму, і що є третій шлях, який розташований над обома цими шляхами і дозволяє здійснити наукову психологію, не відмовляючись від жодного із двох підходів, хоча й об'єднавши їх в одне ціле. Кожна система вирішує це завдання по-своєму – і в кожній своя перспектива, а разом вони вичерпують усі логічні можливості третього шляху, *точно спеціально обладнаний методологічний експеримент*.

Гештальттеорія вирішує це питання, вводячи базові поняття структури (гештальту), яке об'єднує і функціональні, і дескриптивні аспекти поведінки, тобто є *психофізичним* поняттям. Поєднати те й інше в об'єкті однієї науки можливо, тільки знайшовши щось істотно *загальне* у того й іншого і зробивши предметом вивчення саме це *загальне*. Бо, якщо визнати психіку і тіло за дві різні, розділені прірвою, не збігли ні у жодній властивості речі, то, звичайно, неможлива буде одна наука про дві абсолютно різні реалії. Це центр усієї *методології нової теорії*. П р и н ц и п гештальту застосуємо *до всієї природи* однаково. Це не особливість тільки психіки; принцип має психофізичний характер. Сам гештальт застосований до фізіології, фізики й узагалі до всіх реальних наук. Психіка тільки *частина* поведінки, свідомі процеси є окремими процесами великих цілих (Коффка, 1925). Ще ясніше говорить про це М. Вертгеймер. Формула

всієї гештальттеорії зводиться до такого постулату: *те, що відбувається в частині якогось цілого, визначається внутрішніми законами структури цього цілого*. «Гештальттеорія є саме це, не більше і не менше» (Вертгеймер, 1925). Психолог В. Келер (1924) показав, що і в фізиці відбуваються закономірно ті ж процеси. І це *методологічно* примітний факт, і для гештальттеорії вирішальний аргумент. Принцип вивчення однаковий для психічного, органічного та неорганічного – це означає, що психологія вводиться в контекст природничих наук, що психологічне дослідження можливо у фізичних принципах. Замість безглузлого поєднання абсолютно гетерогенного психічного і фізичного гештальттеорія обґрунтовує їх зв'язок, вони – частини одного цілого. Тільки європейець пізньої культури може так розмежовувати психічне і фізичне, як ми це робимо. Людина танцює. Хіба на одному боці – сума м'язових рухів, на іншому – радість, наснага? Те й інше споріднене за структурою. Свідомість не привносить нічого принципово нового, що вимагає інших способів вивчення. Де межі між матеріалізмом та ідеалізмом? Є психологічні теорії і навіть багато підручників, які, незважаючи на те, що говорять тільки про елементи свідомості, бездушні, безглуздіші, обмежені, матеріалістичні, ніж зростаюче дерево.

Що все це означає? Тільки те, що гештальттеорія уреальнює матеріалістичну психологію, оскільки вона засадничо і методологічно послідовно конструює свою систему. *Мабуть*, суперечить цьому вченню гештальттеорії про феноменальні реакції, про інтроспекції, але тільки тому, що психіка для цих психологів є феноменальна *складова поведінки*, тобто вони послідовно обирають *один шлях з двох*, а не третій.

Інше питання: чи послідовно ця теорія обстоює свій погляд, чи не натикається на протиріччя у своїх поглядах і чи правильно вибрані засоби для здійснення цього шляху? Але нас цікавить не це, а *методологічна система принципів*. І ми можемо ще сказати: все, що у поглядах гештальттеорії не збігається з цією тенденцією, є прояв іншої тенденції. Якщо психіку описують у тих же поняттях, що і фізику, – тоді це шлях природничо-наукової психології.

Легко показати, що В. Штерн (1924) у *теорії персоналізму* проробляє зворотний шлях розвитку. Бажаючи уникнути обох шляхів і встати на третій, він фактично стає

теж *на один з двох* – шлях ідеалістичної психології. Він виходить з того, що ми не маємо психології, але маємо багато психологій. Бажаючи зберегти предмет психології в аспекті однієї й іншої тенденції, він вводить поняття психофізично нейтральних актів і функцій та формулює припущення: психічне і фізичне проходять однакові ступені розвитку – цей поділ становить вторинний факт, він виникає з того, що особистість може належати собі та іншим; основний факт – існування психофізично нейтральної особистості та її психофізично нейтральних актів. Відтак єдність досягається введенням поняття психофізичного нейтрального акту.

Подивимося, що на ділі приховується за цією формулою. Виявляється, В. Штерн проходить зворотний шлях, який знайомий нам із гештальттеорії. Для нього організм і навіть неорганічні системи є суть теж психофізичні нейтральні особистості; рослини, Сонячна система і людина повинні розумітися доконче однаково, але шляхом поширення на не-психічний світ телеологічного принципу. Перед нами телеологічна психологія. Третій шлях знову виявився *одним із двох* знайомих маршрутів. Знову мовиться про *методологію персоналізму*: якою була б ідеально побудована за цими принципами психологія? Але яка вона насправді? – це інше питання. Очевидно Штерн, як Мюнстерберг, змушений бути прихильником каузальної психології в диференціальній психології; він, подаючи матеріалістичну концепцію свідомості, засвідчує, що усередині його системи відбувається все та ж знайома нам боротьба, по ту сторону якої він хотів – безуспішно – стати.

Третьою системою, яка намагається стати на третій шлях, є творена за нашої присутності *система марксистської психології*. Аналіз її утруднений, тому що вона не має ще своєї *методології* і будь-що прагне віднайти її в готовому вигляді у випадкових психологічних висловлюваннях основоположників марксизму, не кажучи вже про те, що намагатися відшукати готову формулу психіки в чужих творах – означало б вимагати «науку перше самої науки». Потрібно зауважити, що різно-рідність матеріалу, фрагментарність, зміна значення фрази поза контекстом, полемічний характер більшості висловлювань, вірних саме у запереченні помилкової думки, але порожніх і загальних у розрізі позитивно визначеного завдання, ніяк не дозволяють чекати від цієї

роботи чого-небудь більшого, ніж більш-менш випадковий ворох цитат і талмудійного їх тлумачення. Але цитати, розташовані в найкращому порядку, ніколи не дадуть системи.

Інший формальний недолік такої роботи зводиться до змішання двох цілей у таких дослідженнях; адже одна справа розглядати марксистське вчення з історико-філософської точки зору, і зовсім інше – дослідити самі проблеми, які ставили ці мислителі. Якщо ж поєднати те й інше разом, вийде подвійна невгода: для вирішення проблеми залучається один автор, проблема ставиться тільки в тих масштабах і розрізах, у яких вона *мимохідь* і зовсім з іншого приводу порушена в автора; перевернена постановка питання стосується його випадкових граней, не зачіпаючи центру, не розгортаючи *її так*, як того вимагає сама суть питання.

Острах словесної суперечності призводить до плутанини гносеологічних і методологічних точок зору й т. ін.

Але і друга мета – вивчення автора – теж не досягається цим шляхом, тому що автор волею-неволею модернізується, втягується у сьогодишню полеміку, а головне – грубо спотворюється довільним зведенням у систему насмиканих з різних місць цитат. Ми могли б сказати так: *ш у к а ю т ь*, по-перше, *не там, де треба*; по-друге, *не те, що потрібно*; по-третє, *не так, як потрібно*. Не там – тому що ні у Плеханова, ні в когось іншого з марксистів *немає того, чого в них шукають*, у них немає не тільки завершеної *методології психології*, але навіть зародків її; перед ними не стояла ця проблема, та й їх висловлювання на цю тему мають насамперед непсихологічний характер; навіть гносеологічної доктрини про спосіб пізнання психічного в них немає. Хіба така проста справа створити хоча б гіпотезу про психофізичне співвідношення! Г.В. Плеханов уписав би своє ім'я в історію філософії поруч зі Спінозою, якби він сам створив якусь психофізичну доктрину. Він не міг цього зробити, тому що і сам ніколи не займався психофізіологією, і наука не могла дати ще приводу для побудови такої гіпотези.

За гіпотезою Б. Спінози стояла вся фізика Г. Галілея: у цій гіпотезі заговорив переведений на філософську мову весь максимально узагальнений *д о с в і д* природознавства, вперше відкривший єдність і закономірність світу. А що у психології могло породити таку доктрину? Плеханова та інших цікавила завж-

ди окрема мета: полемічна, роз'яснювальна, взагалі – мета контексту, але не самостійна, не узагальнювальна, не вивичувана у ранг доктрини думка.

Не те, що треба, тому що *потрібна методологічна система принципів*, з якими можна почати пошукування, а шукають *відповіді по суті*, того, що знаходиться в невизначеній кінцевій науковій точці багаторічних колективних досліджень. Якби вже була відповідь, варто б було створювати марксистську психологію. Зовнішнім критерієм шуканої формули має бути її *методологічна придатність*; замість цього шукають якомога менш інформативну, обережну, утримувану від рішень найважливішу антологічну формулу. [Натомість] потрібна формула, яка б нам допомагала в дослідженнях, [проте] шукають формулу, якій ми повинні служити, яку маємо довести. У результаті натикаються на формули, що *методологічно паралізують* дослідження: такі негативні та інші поняття не показують, як можна здійснити науку, виходячи із цих випадкових формул.

Не так, тому що мислення сковано авторитетним принципом; вивчають не методи, але догми; не звільняються від методу логічного накладення двох формул; не приймають критичного і вільного дослідницького підходу до справи.

Але всі ці три *хиби* є наслідком однієї причини: нерозуміння історичного завдання психології і змісту кризи; цьому спеціально присвячений наступний розділ. Тут я висвітлюю все це, щоб очевидніше вибудувати кордон між поглядами і системою, щоб зняти із системи відповідальність за прогріхи поглядів; ми будемо говорити про помилково осягнену систему. Ми можемо це зробити з тим більшим правом, що саме це розуміння не усвідомило, куди воно веде.

Нова система узасаднює третій шлях у психології *поняттям реакції*, на відміну від рефлексу і психічного явища охоплює воедино і суб'єктивний, і об'єктивний моменти в цілісному акті реакції. Однак, усупереч і гештальттеорії, і В. Штерну, вона відмовляється від *методологічного настановлення*, що об'єднує обидві частини реакції в одне поняття. Ні бачення у психіці принципово тих же структур, що у фізиці, ні угледіння в неорганічній природі призначення, ентелехії та особистості, ні шлях гештальттеорії, ні дорога Штерна не ведуть до мети.

Нова теорія приймає, наслідуючи Г.В. Плеханова, доктрину психофізичного паралелізму і повну незвідність психічного до фізичного, бачачи в цьому грубий, вульгарний матеріалізм. Але як можлива *одна наука про дві засадниче, якісно різнорідні й нетотожні, категорії* буття? Як можливе їх злиття у цілісному акті реакції? На ці питання ми маємо дві відповіді. К.М. Корнілов бачить між ними функціональне відношення, але цим відразу знищується всяка *цілісність*: у цьому відношенні можуть перебувати дві *різні* величини. Вивчати психологію у поняттях реакції не можна, бо *всередині* реакції розміщені два несхильних до єдності, функціонально залежних елементи. Психофізична проблема цим не подолана, але перенесена *всередину кожного елементу* й тому унеможлиблює дослідження ні в жодному кроці, як вона в цілому пов'язувала всю психологію. Там було неясно відношення сфери психіки до всієї царини фізіології, тут у кожній окремій реакції заплутана та ж нерозв'язність. Що *методологічно* пропонує це вирішення проблеми? Замість того, щоб розв'язати цю проблему проблематично (гіпотетично) на початку дослідження, [пропонується] вирішувати її експериментально, емпірично в кожному окремому випадку. Але ж це неможливо. І як можлива одна наука з двома докорінно різними *методами* пізнання, не способами дослідження – в інтроспекції бачить К.М. Корнілов не технічний прийом, а єдино адекватний *спосіб* пізнання психічного. Очевидно, що методологічно *цілісність* реакції залишається *ria desiderata* (лат. – теж бажані речі), а на ділі таке поняття приводить до двох наук з двома методами, які вивчають дві різні сторони буття.

Іншу відповідь дає Ю.В. Франкфурт (1926). Слідом за Г.В. Плехановим він заплутується в безнадійній і нерозв'язній суперечності, бажаючи довести *матеріальність нематеріальної психіки*, а для психології поєднати два непоєднуваних шляхи [розвитку] науки. Схема його міркувань така: ідеалісти бачать у матерії інобуття духу; механістичні матеріалісти – в душі інобуття матерії. Діалектичний матеріаліст зберігає обидва полюси антиномії. Психіка для нього: 1) особлива властивість, що не зводиться до руху, серед *багатьох* інших властивостей; 2) внутрішній стан рухливої матерії; 3) суб'єктивна сторона матеріального процесу. Суперечливість і різнорідність цих формул буде розкрита при систематичному

викладі понять психології; тоді я сподіваюся показати, яке спотворення змісту вносять такі зіставлення вирваних з абсолютно різних контекстів розмірковувань. Тут цікавить нас винятково *методологічний* аспект питання: як же можлива *одна* наука про *два* вкрай різних виміри буття? Спільного в них немає нічого, зведені до єдності вони бути не можуть, але, ймовірно, між ними існує такий одно-значний зв'язок, що дозволяє об'єднати їх? Ні. Г.В. Плеханов говорить ясно: марксизм не визнає *«можливості пояснити чи описати одну низку явищ за допомогою уявлень або понять, «розвинених» для пояснення чи опису іншої»*. «Психіка, – каже Ю.В. Франкфурт, – це *особлива* властивість, яка описується чи пояснюється з допомогою своїх *особливих* понять або уявлень». Ще раз – те ж саме – *різними* поняттями. Але ж це означає, що існує дві науки – одна про поведінку як про своєрідну форму руху-існування людини, інша – про психіку як про відсутність руху. Франкфурт і розмірковує про фізіологію у вузькому і в широкому розумінні – з урахуванням психіки. Але чи буде це фізіологія? Чи достатньо захотіти, щоб наука виникла по-нашому fiat? Нехай нам покажуть хоч один приклад *однієї* науки про *два* різні типи буттєвості, пояснюваних й описуваних засобами різних понять, або продемонструють можливість такої науки.

У цьому міркуванні є два пункти, які категорично підтверджують *неможливість* такої науки.

1. Психіка є особлива якість чи властивість матерії, але якість – це не частина речі, а особлива *здатність*. До того ж якостей речі у матерії дуже багато, психіка – одна з *них*. Г.В. Плеханов порівнює відношення між психікою і рухом із відношеннями між рослинною властивістю і легкозаймистістю, твердістю і блиском льоду. Але тоді чому є тільки два складники антиномії; їх повинно бути стільки, скільки існує якостей, себто багато, нескінченно багато? Очевидно, всупереч М.Г. Чернишевському, між усіма якостями є щось спільне; є *загальне поняття*, під яке можна підвести всі якості матерії: і блиск, і твердість льоду, і легкозаймистість, ріст дерева. Інакше було б стільки наук, скільки якостей; одна наука про блиск льоду, інша – про його твердість. Те, що говорить Чернишевський, *просто безглуздо як методологічний принцип*. Адже і всередині психіки наявні свої різні якості: біль так само

схожа на солодкість, як блиск на твердість – знову ж таки особливу властивість.

Справа вся [полягає] в тому, що Г.В. Плеханов оперує *загальним поняттям психіки*, під яке підведено безліч найрізноманітніших якостей, і таким самим *загальним поняттям*, під яке підводяться *всі* інші якості, буде рух. Очевидно, психіка до руху перебуває у сутнісно іншому відношенні, ніж якості одна до одної: і блиск, і твердість, і врешті-решт – рух; і біль, і насолода, і навіть психіка. Психіка – не одна з багатьох властивостей, а одна з двох. Отож очевидно, що існує *два* начала, а не одне і не багато. *Методологічно* це означає, що зберігається повністю дуалізм науки. Це особливо зрозуміло з другого пункту.

2. Психічне не впливає на фізичне, за Плехановим (1922). Франкфурт (1926) з'ясовує, що воно здійснює вплив саме на себе опосередковано, через фізіологічне, у нього своєрідна дієвість. Якщо ми з'єднаємо два прямокутних трикутники, то їх форми утворюють нову форму – квадрат. Форми самі по собі не впливають, «як друга, «формальна», сторона поєднання наших матеріальних трикутників». Зауважимо, що це є *точно* формулювання знаменитої Schattentheorie – теорії тіней: двоє людей подають один одному руки, їхні тіні роблять те ж; на думку Франкфурта, тіні «впливають» одна на одну через тіла.

Проте *методологічна проблема* зовсім не в цьому. Чи розуміє Ю.В. Франкфурт, що він прийшов до жахливого для матеріаліста формулювання природи нашої науки? Справді, що це за наука про тіні, форми, дзеркальні примари? Наполовину автор осягає розумом, куди він прийшов, але не усвідомлює, що це означає. Хіба можлива природнична наука про форми як такі, наука, яка користується індукцією, поняттям причинності? Тільки в геометрії ми вивчаємо абстрактні форми. Останнє слово сказано: *психологія можлива як геометрія*. Але саме це є найвищий вияв ейде-тичної психології Е. Гусерля, така описова психологія В. Дільтея як математика духу, така феноменологія Г.І. Челпанова, аналітична психологія Стаута, Мейнонга, Шмідта-Коважіка. Їх усіх об'єднує із Ю.В. Франкфуртом вся засаднича структура; вони користуються тією ж аналогією.

Перше. Треба вивчати психіку, як геометричні форми, – *поза причинності*; два трикутника не утворюють квадрату, коло нічого не знає про піраміду; жодне відношення

реального світу не можна перенести в *ідеальний світ форм і психічних сутностей*: їх можна тільки описувати, аналізувати і класифікувати, але не пояснювати. Основною властивістю психіки В. Дільтей вважає те, що ознаки її пов'язані не за законом причинності: «В уявленнях не полягає достатніх підстав для переходу їх до почуттів; можна уявити істоту, яка володіє лише здатністю уявлення, котре у запалі битви було б байдужим і безвольним глядачем власного свого руйнування. У почуттях не закладено достатніх передумов для переходу їх у вольові процеси; можна уявити ту ж істоту, споглядаючи на уявлений навколо неї бій із почуттям страху і жаху, тоді як ці почуття не виливаються у захисні руху» (1924).

Саме тому, що ці поняття аде-терміністичні, безпричинні і безпросторові, саме тому, що вони побудовані за типом геометричних абстракцій, І.П. Павлов відкидає їх придатність для науки: вони не поєднуються з матеріальною конструкцією мозку. Саме тому, що вони геометричні, ми вслід за ним підкреслюємо їх непридатність для реальної науки.

Тоді як можлива наука, що поєднує геометричний метод з індуктивно-науковим? В. Дільтей прекрасно розумів, що матеріалізм і *пояснювальна* психологія потребують один одну. «Останній у всіх своїх відтінках є пояснювальна психологія. Будь-яка теорія, зорієнтована на узасаднення зв'язку фізичних процесів і лише долучувані до них психічні факти, є матеріалізм».

Саме бажання відстояти самостійність духу і всіх наук про дух, острах перенесення на цей світ закономірності та необхідності, що царює у природі, призводять до побоювання пояснювальної психології. «Жодна... пояснювальна психологія не може бути покладена у підґрунтя наук про дух» (Дільтей). Це означає: не можна науки про дух вивчати матеріалістично. О, якби Ю.В. Франкфурт розумів, що насправді означає його вимога психології як геометрії; його визнання особливого зв'язку – «дієвості» – не фізичної причинності психіки; його відмова від пояснювальної психології – ні багато ні мало: *відмова від понять закономірності в усій сфері духу*, і саме про це *точиться полеміка*. Російські ідеалісти це прекрасно усвідомлюють: теза Дільтея про психологію – для них теза, що протистоїть механістичному розумінню історичного процесу.

Друге. Істотна прикмета тієї психології, до якої прийшов Ю.В. Франкфурт, полягає в методі, у природі знання цієї науки. Якщо психіка не вводиться у зв'язок процесів природи, якщо вона *позаприродна*, то її не можна вивчати індуктивним шляхом, спостерігаючи реальні факти та узагальнюючи їх, її треба досліджувати умоглядним методом: безпосереднім угледінням істини у цих платонівських ідеях, або психічних сутностях. В геометрії немає місця індукції; що доведено для одного трикутника, доведено для всіх. Вона вивчає не реальні трикутники, а *ідеальні абстракції* – відокремлені від речей їх окремі властивості, доведені до межі і взяті в ідеально чистому вигляді. Для Е. Гусерля феноменологія так відноситься до психології, як математика до природознавства. Але було б неможливо здійснити геометрію і психологію, за Франкфуртом, як природничу науку. Їх розділяє метод. Індукція заснована на багаторазовому спостереженні фактів і на узагальненні, отриманому дослідним шляхом; *аналітичний (феноменологічний) метод* – на безпосередньому одноразовому осягненні істини. Про це варто подумати: нам треба точно знати, якою є та наука, з якою ми хочемо остаточно покінчити. Тут у вченні про індукцію та аналіз закладено одне істотне непорозуміння, яке треба розкрити.

Аналіз цілком планомірно застосовується і в каузальній психології, і в природознавстві; і там ми часто з *одиночного спостереження виводимо загальну закономірність*. Зокрема, засилля індукції і математичної обробки й недорозвиток аналізу значно занапали справу В. Вундта і всієї експериментальної психології.

У чому ж відмінність одного аналізу від іншого, або, щоб не впадати в хибність, – *аналітичного методу від феноменологічного?* Якщо ми дізнаємося це, то нанесемо на нашу карту останню межу, котра проводить лінію між двома психологіями.

Метод аналізу в природничих науках і в каузальній психології полягає у вивченні *одного* явища, *типового* представника цілого спектру, і виведенні звідси положення про *весь спектр* [явищ]. Г.І. Челпанов пояснює цю думку, наводячи приклад із вивченням властивостей різних газів. Так, ми стверджуємо щонебудь про властивості всіх газів, після того як проекспериментували над яким-небудь одним газом. Висновуючи таким чином, маємо на увазі, що тому газу, над яким проведено

експеримент, притаманні властивості всіх інших газів. У такому логічному підсумку, за Челпановим, присутні одночасно й індуктивний, й аналітичний методи.

Чи справді це так, тобто чи дійсно можливо змішання, поєднання геометричного методу з природничим, чи тут тільки змішання термінів і слово *аналіз* вживається Челпановим у двох, абсолютно різних значеннях? Питання занадто важливе, щоб пройти повз: крім того, що нам потрібно розрізнити дві психології, треба, ймовірно, глибше і далі розсікти їх методи, так як у них *не може бути* загальних методів; опроч того, що нас цікавить та частина методу, яка після розтину дістанеться описовій психології, тому що ми хочемо її точно знати, – на довершення цього, *ми не намагаємося при розподілі поступитися їй ні йоти* приналежній нам території; *аналітичний метод* засадниче занадто важливий для побудови всієї соціальної психології, як побачимо нижче, щоб віддати його без бою.

Наші марксистки, роз'яснюючи гегелівський принцип у *марксистській методології*, правильно стверджують, що кожному річ можна розглядати як мікрокосм, як загальне мірило, в якому відображено весь великий світ. На цій підставі вони висновують, що вивчити *до кінця*, вичерпати одну якусь річ, один предмет, одне явище – це означає пізнати весь світ у всіх його зв'язках. У цьому сенсі можна сказати, що кожна людина є тією чи іншою мірою важіль того суспільства або, швидше, класу, до якого вона належить, тому що в ній віддзеркалена вся сукупність суспільних відносин.

Ми бачимо вже з цього, що пізнання від одиничного до загального – *ключ до всієї соціальної психології*; нам потрібно відвоювати для психології доречність розглядати одиничне, особу як соціальний мікрокосм, як тип, як вираз або як мірку суспільства. Але про це доведеться говорити тільки тоді, коли ми залишимося один на один з каузальною психологією; тут же нам треба вичерпати до кінця тему про поділ.

У прикладі Г.І. Челпанова, безумовно, вірно те, що аналіз не заперечує у фізиці індукції, але саме завдяки їй уможливує одноразове спостереження, що дає загальний висновок. Справді, на якій підставі ми поширюємо наш висновок з одного газу на все? Очевидно, тільки тому, що шляхом колишніх індуктивних спостережень ми взагалі створили поняття газу та встановили обсяг і зміст цього поняття. Далі

тому, що ми вивчаємо цей одиничний газ *не як такий*, а з особливої точки зору, а саме закладені в ньому загальні *властивості*: саме цієї можливості, себто точці зору, що дозволяє відокремити в одиничному його особливе від загального, ми й зобов'язані аналізу.

Отже, а н а л і з засадниче не протилежний індукції, а родинний їй: він є вища форма, яка заперечує її сутність (багаторазовість), спирається на індукцію і веде її, ставить питання, узаasadнює *будь-який експеримент*; [тому] *всякий експеримент є аналіз в дії, як усілякий аналіз становить експеримент у думці*; відтак правильно було б назвати його *експериментальним методом*. Справді, коли я експериментую, я вивчаю А, В, С..., тобто сукупність конкретних явищ, і розподіляю висновки на *різні групи*: на всіх людей, на дітей шкільного віку, на діяльність тощо. Аналіз тому й пропонує обсяг поширення висновків, себто виокремлення в А, В, С загальних для даної групи ознак. Але і далі: в експерименті я спостерігаю завжди одну відмежовану ознаку явища, і це знову робота аналізу.

Перейдемо до *індуктивного методу*, щоб пояснити аналіз: розглянемо спектр застосувань цього методу.

І.П. Павлов аналізує фактично діяльність *слинної залози у собаки*. Що дає йому підстави назвати свій досвід вивченням вищої нервової діяльності *тварин*? Ймовірно, він мав би перевірити свої досліди на коні, вороні та ін. – на всіх або, принаймні, на більшості тварин, щоб мати привід сформулювати висновки? Або по-іншому: він повинен був свій досвід назвати так: вивчення слиновиділення у собаки? Але саме слиновиділення собаки *як такого* Павлов і не вивчав, і його досвід ні на йоту не збільшив наших знань про собаку як таку і щодо слиновиділення як такого. Він у собаці аналізував не собаку, а *тварину взагалі*, в слиновиділенні – *рефлекс узагалі*, тобто у цієї тварини і в цьому явищі він виокремив те, що є спільного в них з усіма однорідними явищами. Тому його висновки стосуються не тільки всіх тварин, а й усієї біології: встановлений факт виділення слини у цих павловських собак на дані Павловим сигнали відтепер постає загальнобіологічним п р и н ц и п о м, що [фіксує] перетворення спадкового досвіду в особистий. Це виявилось можливим, тому що Павлов *максимально абстрагував* досліджуване явище від специфічних умов одиничного явища, він геніально *побачив в одиничному спільність*.

На що ж він спирався у розширенні своїх висновків? Звичайно, на таке: те, на що ми поширюємо свої висновки, має справу з *тими ж елементами*, і ми ґрунтуємося на заздалегідь установлені подібності (клас спадкових рефлексів у всіх тварин, нервова система тощо). Павлов відкрив *загальнобіологічний закон*, вивчивши *собак*. Але він у собаці вивчав те, що становить серцевину тварини.

Такий *методологічний шлях усякого пояснювального принципу*. По суті І.П. Павлов не поширив свої висновки, а ступінь їх розпросторення був заздалегідь заданий – він полягав у самій постановці досвіду. Те ж вірно стосовно О.О. Ухтомського: він вивчив кілька препаратів [як окремих частин тваринного організму] жаб; якби він поширив свої висновки на всіх жаб, це була б індукція; але він говорить про *домінанту* як про принцип психології героїв «Війни і миру» – і цим зобов'язаний аналізу. Ч. Шеррінгтон дослідив у багатьох собак і кішок почесувальний і згинальний рефлекс задніх ніг, а встановив *принцип боротьби за рухове поле*, що узаasadнює особистість. Але й Ухтомський, і Шеррінгтон нічого не додали до вивчення жаб і кішок як таких.

Звісно, це зовсім особливе завдання – практично віднайти на ділі *точні фактичні межі* загального принципу і *ступінь* його докладання до окремих видів даного роду: може бути й таке, що умовний рефлекс має вищий поріг у поведінці людського немовляти і нижчий – у безхребетних, а нижче і вище зустрічається в абсолютно іншій формі. У середині цих порогів він ближче до собаки, ніж до курки, і можна точно встановити, якою мірою цей рефлекс може бути докладений до кожної з них. Однак це вже все *індукція*, вивчення специфічно одиничного відносно до принципу і на ґрунті аналізу. Це підлягає подрібненню до нескінченності: ми можемо вивчити застосування принципу до різних породи, віку, статі собак; далі – до індивідуальної собаки, далі – до окремого її дня і години та ін. Те ж саме справедливо і про доміную, і про загальне поле.

Я спробував увести подібний метод у свідому психологію, сформулювати закони психології мистецтва на *аналізі* однієї байки, однієї новели та однієї трагедії. Я виходив при цьому з думки, що розвинені форми мистецтва дають ключ до недорозвинених, як анатомія людини – до анатомії мавпи; що трагедія В. Шекс-

піра пояснить нам таємниці первісного мистецтва, а не навпаки. Далі, я розмірковую *про все мистецтво* і не перевіряю свої висновки на музиці, живопису та ін. Ще більше: я не перевіряю їх на *всіх* або на більшості *видів* літератури; я беру *одну* новелу, *одну* трагедію. За яким правом? Я вивчав не байки, не трагедії і ще менше *дану* байку і *дану* трагедію. Я аналізував у них те, що становить першооснову всього мистецтва, – природу і механізм естетичної реакції. Я спирався на загальні елементи форми і матеріалу, які притаманні кожному мистецтву. Я вибрав для аналізу *на й в а ж ч і* байки, новели і трагедії – саме такі, на яких загальні закони особливо видно: скажімо, вибрав виродків серед трагедій і т. ін. Аналіз передбачає абстракцію від конкретних прикмет байки як такої, як певного жанру і зосередження зусиль на сутності естетичної реакції. Тому про байку як таку я *нічого* не кажу. І навіть підзаголовок «Аналіз естетичної реакції» вказує на те, що завданням пошуку є не систематичний виклад психологічного вчення про мистецтво в усьому його обсязі й у всій широті змісту (всі види мистецтва, всі проблеми тощо), і навіть не індуктивне дослідження певної безлічі фактів, а саме *аналіз процесів у його сутності*.

Об'єктивно-аналітичний *метод* близький, таким чином, до експерименту; його значення ширше його ділянки спостереження. Зрозуміло, і принцип мистецтва вказує на реакцію, яка насправді *ніколи не здійснювалася* у чистому вигляді, але завжди зі своїм «коефіцієнтом специфікації».

Відшукати фактичні межі, ступені та форми докладання принципу – справа фактичного дослідження. Історія нехай покаже, *які* почуття, в *які* епохи, за допомогою *яких* форм стали непотрібними в мистецтві; моя справа було показати, *як це взагалі* відбувається. І це *загальна методологічна позиція сучасного мистецтвознавства*: воно вивчає сутність реакції, знаючи, що у чистому вигляді вона ніколи не здійснюється саме так, але цей тип, норма, межа входять завжди до складу конкретної реакції і визначають її специфічний характер. Так, бездоганної естетичної реакції взагалі ніколи не буває у мистецтві: насправді вона поєднується з найскладнішими та неоднорідними формами ідеології (мораль, політика та ін.); багато хто навіть думають, що естетичні моменти не більше істотні в мистецтві, ніж кокетство у розмноженні роду: це

фасад, Vorlust (англ. – пристрасть), приманка, а зміст акту – в іншому (З. Фройд і його школа); інші вважають, що історично і психологічно мистецтво та естетика – два перехресні кола, що мають і загальну, і роздільну площі (Утіце). Все вірно, але **п р а в д и в і с т ь** принципу не змінюється від цього, тому що він *абстрагований* від усього цього. Він засвідчує тільки те, що *естетична реакція така*; інша річ – визначити межі та зміст самої естетичної реакції всередині мистецтва.

Все зазначене уможливають абстракція та аналіз. Схожість з експериментом тут зводиться до того, що і в ньому ми маємо штучну комбінацію явищ, у якій дія певного закону має проявитися в найбільш чистому вигляді; це є своєрідна пастка для природи, аналіз у дії. Таку ж штучну комбінацію явищ, тільки шляхом уявної абстракції, створюємо і в аналізі. Особливо це очевидно у застосуванні його до штучних побудов. Будучи спрямовані не на наукові, а на практичні цілі, останні розраховані на дію певного психологічного, або фізичного закону. Такі машина, анекдот, лірика, мнемоніка, військова команда. Тут перед нами *практичний експеримент*. Аналіз таких випадків – експеримент готових явищ. За змістом він близький до патології – цього експерименту, обладнаному самою природою, – до її власного аналізу. Відмінність лишень у тому, що хвороба дає випадання, виокремлення зайвих ознак, а тут наявність саме потрібних, підбір необхідних, але результат той самий.

Кожний ліричний вірш є такий експеримент. Завдання аналізу – виявити перебуваючий у засновку природного експерименту з а к о н. Але і там, де аналіз має справу не з машиною, тобто із практичним експериментом, а з будь-яким явищем, він принципово схожий з експериментом. Можна було б показати, як нескінченно ускладнюють, стоншують наше дослідження **а п а р а т и**, наскільки роблять нас розумнішими, сильнішими, прозірливішими. Те ж саме здійснює й аналіз.

Може здатися, що аналіз, як і експеримент, спотворює дійсність – створює штучні умови для спостереження. Звідси [постає] вимога життєвості і природності експерименту. Якщо ця ідея розпросторюється далі технічної вимоги – не сполохати те, що ми шукаємо, – вона доходить до абсурду. *Сила аналізу – в абстракції, як сила експерименту – в штучності*. Досвід І.П. Павлова – кращий зразок: для собак він *природний* експеримент – їх

годує і т. ін.; для вченого він вінець *штучності*, слина виділяється при чуханні певної ділянки – комбінація неприродна. Так само в аналізі машини потрібна деструкція, уявне чи реальне пошкодження механізму, для естетичної форми – деформація.

Якщо пригадати сказане вище про непрямий метод, то легко помітити, що аналіз та експеримент припускають *непряме* вивчення: з аналізу стимулів ми висновуємо про механізм реакції, від команди – про рух солдатів, від форми байки – про реакції на неї.

Сутнісно те ж говорить і К. Маркс, коли порівнює силу абстракції з мікроскопом і хімічними реактивами у природничих науках. Весь «Капітал» написаний цим **м е т о д о м**: Маркс аналізує «клітинку» буржуазного суспільства – форму товарної вартості – і показує, що розвинене тіло легше вивчити, ніж клітинку. В клітинці він прочитує структури всього ладу і всіх економічних формацій. Непосвяченому, каже він, аналіз може здатися хитросплетенням дрібниць; так, це дрібниці, але такі, з якими має справу мікроскопічна анатомія. Хто розгадав би *клітинку психології* – механізм однієї реакції, знайшов би ключ до всієї психології.

В *методології аналізу* тому є наймогутніша зброя. Ф. Енгельс роз'яснює «всеіндуктивістам», що «ніяка індукція у світі ніколи не допомогла б нам усвідомити собі процес індукції. Це міг зробити тільки *аналіз* цього процесу». Далі він наводить помилки індукції, які можна зустріти на кожному кроці. Іншим разом він зіставляє обидва методи і знаходить у термодинаміці приклад того, наскільки ґрунтовні претензії індукції бути єдиною, або хоча б основною, формою наукових відкриттів. «Парова машина з'явилася найпереконливішим доказом того, що з теплоти можна отримати механічний рух. 100 000 парових машин доводили це не більш переконливо, ніж одна машина...». «Саді Карно перший серйозно взявся за це, але не шляхом індукції. Він вивчив парову машину, проаналізував її, знайшов, що в ній ключовий процес не постає *у чистому вигляді*, а закритий всілякими побічними процесами, усунув ці байдужі для головного процесу побічні обставини і сконструював ідеальну парову машину..., яку, щоправда, так само не можна виготовити, як не можна, до прикладу, здійснити геометричну лінію чи геометричну площину, але яка надає по-своєму такі ж послуги, як і ці математичні абстракції:

вона оприявнює розглядуваний процес у чистому, незалежному, неспотвореному вигляді».

Можна було б у методиці дослідження, у цій *прикладній галузі методології*, продемонструвати, як і де слушно використовувати такий аналіз; але і в загальній формі ми готові сказати, що *аналіз – застосування методології пізнання факту*, себто оцінка практикованого методу і змісту отриманих явищ. У цьому контексті доречно наголосити, що аналіз *завжди* притаманний дослідженню, інакше індукція перетворилася б у реєстрацію.

Чим же відрізняється цей аналіз від аналізу Г.І. Челпанова? Чотирма моментами: 1) аналітичний метод спрямований на пізнання реальностей і прагне до тієї ж мети, що й індукція. Феноменологічний метод зовсім не передбачає буття тієї сутності, на яку він спрямований; його предметом може бути чиста фантазія, яка вкрай віддалена від буття; 2) аналітичний метод вивчає факти і призводить до знання, яке має достовірність факту. Феноменологічний метод видобуває істини аподиктичні, абсолютно достовірні і загальнообов'язкові; 3) аналітичний метод становить особливий випадок досвідного пізнання, тобто фактичного пізнання, за Д. Юмом. Феноменологічний метод апріорний, він не являє собою вид досвіду, або фактичного пізнання; 4) аналітичний метод, спираючись передусім на вивчені та узагальнені фактів, через опрацювання нових одиничних фактів призводить урешті-решт до нових відносних фактичних узагальнень, які мають межі, ступені докладання, обмеження і навіть винятки. Феноменологічний метод призводить до пізнання не загального, але ідеї – сутності. Загальне пізнається з індукції, сутність – з інтуїції, котра позачасова і позареальна й не відноситься ні до яких тимчасових і реальних речей.

Вочевидь тут відмінність така велика, як загалом тільки може бути колосальною між двома методами. Один метод – будемо його називати *аналітичним* – це метод реальних, природничих наук, інший – *феноменологічний*, апріорний – метод наук математичних і чистої науки про дух.

Чому ж Г.І. Челпанов називає його аналітичним, обстоюючи його тотожність із феноменологічним? По-перше, в цьому полягає очевидна *методологічна помилка*, розплутувати яку сам автор намагається кілька разів. Зокрема, він указує, що аналітичний метод не тотожний зі звичайним аналізом у психології.

Він дає знання іншої природи, ніж індукція, – згадаємо чіткі відмінності, всі встановлені Челпановим. Отож є *два види аналізу*, що не мають між собою нічого спільного, крім терміна. Загальний термін вносить плутанину, і треба розрізняти в ньому два значення.

Далі зрозуміло, що аналіз у випадку з газом, котрий наводить автор як можливе заперечення проти теорії одиничного розгляду як визначальної ознаки «аналітичного» методу, є аналіз природничо-науковий, а не феноменологічний. Автор просто *помилляється*, коли бачить тут комбінацію аналізу та індукції; це аналіз, та не той. Жоден із чотирьох пунктів відмінності обох методів не залишає у цьому сумніву: 1) він спрямований на реальні факти, а не на «ідеальні можливості»; 2) він володіє тільки фактичною, а не аподиктичною достовірністю; 3) він апостеріорний; 4) нарешті, він призводить до узагальнень, які мають межі і ступені, а не до споглядання сутності. Взагалі він виникає з досвіду, з індукції, а не з інтуїції.

Що тут помилка і змішання термінів, абсолютно ясно із *безглуздості* поєднання в одному експерименті феноменологічного та індуктивного методів. Це допускає Г.І. Челпанов у ситуації з газами: це все одно, якби ми частково довели теорему Піфагора, а почасти доповнили її вивченням дійсних трикутників. Це – абсурд. Але за помилкою перебуває деякий вимір: психоаналітики навчили нас бути чуйними і підозрілими до помилок. Челпанов належить до [категорії] погоджувальників: він бачить подвійність психології, але не поділяє слідом за Е. Гусерлем повного відриву психології від феноменології; для нього психологія – це частково феноменологія; всередині психології є феноменологічні істини – і вони виконують роль основного стрижня науки; але водночас Челпанову шкода й експериментальної психології, яку з презирством третирує Гусерль; Челпанов хоче *поєднати непоєднуване*, і в історії з газами в нього фігурує єдиний раз аналітичний (феноменологічний) метод у поєднанні з індукцією у фізиці при вивченні реальних газів. І це змішання в нього прикрите загальним терміном «аналітичний».

Розсічення двоєдиного аналітичного методу на феноменологічний та індуктивно-аналітичний приводить нас до крайніх полюсів, у які впирається розбіжність двох психологій, – до їх гносеологічних початкових точок. Цьому розрізненню я надаю величезного значення, бачу

в ньому вінець і центр усього аналізу, і в той же час для мене тепер це так ясно, як проста гама. Феноменологія (описова психологія) виходить із докорінної відмінності між фізичною природою і психічним буттям. У природі ми розрізняємо явища в бутті. «У психічній сфері немає жодної відмінності між явищем і буттям» (Гусерль, 1911). Якщо природа є буття, яке проявляється у явищах, то цього зовсім не можна стверджувати щодо психічного буття. Тут *явище і буття збігаються одне з одним*. Важко дати більш чітку формулу психологічного ідеалізму. А ось гносеологічна формула психологічного матеріалізму: «Відмінність між *мисленням і буттям* у психології не знищена. Навіть стосовно мислення ти можеш розрізнити між мисленням мислення і мисленням самим по собі» (Фейєрбах, 1955). У цих двох формулах [полягає] сутність усього спору.

Потрібно вміти гносеологічну проблему поставити і для психіки й так само відшукати в ній відмінність між буттям і мисленням, як матеріалізм навчає нас здійснити це в теорії пізнання зовнішнього світу. У визнанні докорінної відмінності психіки від фізичної природи приховано ототожнення *явища і буття*, духу і матерії всередині психології, здолання антиномії шляхом усунення із психологічного пізнання одного чинника – матерії, себто чистої води ідеалізму Е. Гусерля. [Натомість] у розрізненні явища і буття всередині психології та у визнанні буття істинним об'єктом вивчення виражений весь матеріалізм Л. Фейєрбаха.

Я беруся перед цілим синклітом (зборищем, сектою. – *перекл.*) філософів – як ідеалістів, так і матеріалістів – довести, що саме у цьому полягає суть розбіжності ідеалізму і матеріалізму в психології і що тільки формули Гусерля і Фейєрбаха дають послідовне вирішення проблеми у двох можливих змістових вимірах; що перша є формула феноменології, а друга – матеріалістичної психології. Я беруся, виходячи із цього зіставлення, різати по живому місцю психології, точно розсікаючи її на два чужорідних і помилково зрощених тіла; це єдине, що відповідає об'єктивному стану речей, і всі суперечки, всі розбіжності, вся плутанина відбуваються тільки через відсутність ясної і вірної постановки гносеологічної проблеми.

Звідси випливає, що, приймаючи в емпіричній психології тільки *формальне* визнання психіки, Ю.В. Франкфурт підтримує й усю її гносеологію і всі її висновки – він змушений

прийти до феноменології; що, вимагаючи для вивчення психіки методу, відповідного за її якісність, він наполягає, хоча сам того і не знає, на феноменологічному методі. Його концепція – це той матеріалізм, про який цілком справедливо говорить Г. Геффдінг, що він є «дуалістичний спиритуалізм в мініатюрі» (1908). Саме в мініатюрі, тобто зі спробою зменшити, кількісно применшити дійсність нематеріальної психіки, залишити за нею 0,001 впливу. Але ж принципове рішення анітрохи не залежить від кількісної постановки питання. Одне з двох: або Бог є, або Його немає; або духи мертвих є, або немає; або душевні явища (для Дж. Вотсона – спиритичні) нематеріальні, або матеріальні. Відповіді на кшталт того, що Бог є, але дуже маленький; або духи померлих хіба не приходять, але маленькі частинки їх вкрай рідко залітають до спиритів; або психіка матеріальна, але відмінна від усієї іншої матерії, анекдотичні. <...>

Змішання гносеологічної та онтологічної проблем шляхом прямого перенесення у психологію не тільки міркування, а й готових його висновків призводить до спотворення і *тієї й іншої*. У нас ототожнюють суб'єктивне з психічним, а далі доводять, що психічне не може бути об'єктивним; плутають гносеологічну свідомість як полюс антиномії «суб'єкт – об'єкт» з емпіричною, психологічною свідомістю, й насамкінець проголошують, що свідомість не може бути матеріальною, адже визнання цього є махізм. І в результаті приходять до неоплатонізму в душі непогрішних сутностей, у яких буття збігається з явищем. [Відтак] утікають од ідеалізму, щоб зануритися в нього з головою. Бояться *ототожнення буття і свідомості* пущє вогню – й приходять до цілковитого гусерлівського ототожнення їх у психології. Відношення між суб'єктом та об'єктом пре-красно роз'яснює Г. Геффдінг, вказуючи, що його не треба змішувати з відношенням між духом і тілом. Відмінність між духом і матерією – це розходження в отриманні нашого пізнання; тоді як відмінність між суб'єктом та об'єктом виявляється незалежно від змісту такого пізнання. Як дух, так і тіло для нас об'єктивні, але якщо духовні об'єкти за своєю суттю схожі до здатного пізнавати суб'єкта, то тіло для нас *тільки* об'єкт.

Відношення між суб'єктом та об'єктом є «проблемою пізнання, відношення між духом і матерією – проблемою буття» (Геффдінг, 1908).

Точний поділ та обґрунтування обох проблем у матеріалістичній психології мають бути здійснені не тут, але вказати на можливість двох розв'язків, на грань між ідеалізмом і матеріалізмом, на існування матеріалістичної формули потрібно саме тут, тому що розподіл, максимальне розмежування – завдання психології сьогодні. Адже багато «марксистів» не зможуть пояснити відмінності між своєю та ідеалістичною теорією психологічного пізнання, тому що *її немає*. Ми уподібнювали, наслідуючи Б. Спінозу, нашу науку смертельно хворому в пошуках безнадійних ліків; тепер ми бачимо, що тільки ніж хірурга може врятувати положення. Має бути кривава операція; багато підручників доведеться роздерти надвоє, як завісу в храмі, багато фраз втратять голову або ноги, інші теорії будуть розрізані якраз по животу. Нас цікавить лише грань, лінія розриву – прикмета, яку опише майбутній ніж.

І ось ми стверджуємо, що ця лінія проходить між формулою Гусерля і Фейєрбаха. Річ у тім, що в марксизмі взагалі не ставилася проблема гносеології стосовно психології і не виникало завдання поділу двох проблем, про які говорить Геффдінг; зате ідеалісти довели цю ідею до відточеної ясності. І ми запевняємо, що точка зору наших «марксистів» є *махізм у психології*: ототожнення буття і свідомості. *Одне з двох*: або в інтроспекції нам безпосередньо дана психіка – і тоді ми з Гусерлем; або в ній треба розрізнити суб'єкт та об'єкт, буття і мислення – і тоді ми з Фейєрбахом. Але що це означає? Виявляється, що моя радість і моє інтроспективне осягнення цієї радості – різні речі.

В нас вельми ходова цитата із Л. Фойєрбаха: те, що для мене є духовний, нематеріальний, надчуттєвий акт, те саме собою є акт матеріальний, чуттєвий (Фойєрбах, 1955). Приводять це зазвичай на підтвердження суб'єктивної психології. Але ж це діє *проти неї*. Запитується: що ж ми повинні вивчати – цей акт сам по собі таким, як він є, або таким, яким він явлений мені? Матеріаліст, як і при аналогічному питанні про об'єктивність світу, не замислюючись, відповідає: *сам по собі*, об'єктивний акт. Ідеаліст скаже: моє сприйняття. Але тоді один і той же акт у мене, п'яного і тверезого, маленького і дорослого, сьогодні і вчора, у мене й у вас буде різним в інтроспекції. Більше того, в інтроспекції, виявляється, не можна безпосередньо сприймати

мислення, порівняння – це акти несвідомі; а наше інтроспективне осягнення їх не становить функціональне поняття, тобто не виведене з об'єктивного досвіду. Що треба, що можна вивчати: мислення саме по собі чи мислення мислення? Ніякого сумніву у відповіді на це питання не може бути. Але є одне ускладнення, яке заважає прийти до ясної відповіді. На цю складну перепону натрапили свого часу *всі* філософи, котрі намагалися провести поділ психології. К. Штумпф, відокремивши психічні функції від явищ, запитував: хто ж, яка наука буде вивчати явища, відкинуті фізикою і психологією? Він допускав виникнення *особливої науки* – не психології, не фізики. Інший психолог (О. Пфендер) відмовлявся визнати відчуття предметом психології тільки на тій підставі, що фізика відмовляється визнати їх своїми. Де ж їм тоді бути? *Феноменологія Е. Гусерля – відповідь на це питання.*

У нас теж запитують: якщо ви будете вивчати мислення саме по собі, а не мислення мислення; акт сам по собі, а не акт для мене; об'єктивне, а не суб'єктивне, то хто ж буде вивчати саме суб'єктивне, суб'єктивне спотворення об'єктів? У фізиці ми намагаємося елімінувати суб'єктивне з того, що сприймаємо як об'єкт; у психології, вивчаючи сприймання, знову вимагають відокремити сприйняття саме собою, як воно є, від того, яким воно мені здається. Хто ж буде вивчати це елімінувальне обидва рази, цю *ілюзорність*?

Але проблема ілюзорності є уявна проблема. Адже в науці ми хочемо дізнатися про *справжню*, а не про *уявну* причину видимості: отож, нам потрібно брати явища такими, якими вони існують незалежно від мене. Сама ж *видимість* – ілюзія (переважно на прикладі Тітченера: мюллеро-лайєровські лінії фізично рівні, психологічно – одна довше). Ось відмінність точки зору фізики і психології, яка не *існує реально*, а яка виникає з двох розбіжностей обох реально існуючих процесів. Якщо я буду знати фізичну природу двох ліній та об'єктивні закони ока, як вони є, самі собою, я отримаю як висновок із них пояснення видимості, ілюзії. Вивчення ж суб'єктивного у пізнанні її є справа логіки та історичної теорії пізнання: як буття, суб'єктивне становить результат двох об'єктивних самотутніх процесів. *Дух не завжди суб'єкт*; в інтроспекції він розщеплюється на об'єкт і на суб'єкт. Запитується: в інтроспекції явище і буття збігаються? Варто тільки *застосувати* гносеологічну фор-

муду матеріалізму... до *психологічного суб'єкта-об'єкта*, щоб побачити, у чому справа: «...єдина «властивість» матерії, із визнанням якої пов'язаний філософський матеріалізм, є властивість *бути об'єктивною реальністю*, існувати поза нашою свідомістю» (Ленін). «...Поняття матерії... не означає гносеологічно нічого іншого, крім як: об'єктивна реальність, яка існує незалежно від людської свідомості і відображається нею». Тут сутнісно мовиться про принцип *реалізму*, хоча й без вживання цього слова, котре затаскане непослідовними мислителями.

Відтак видається, що *ніби* ця формула говорить проти нашої точки зору: свідомість не може не існувати поза нашою свідомістю. Але, як вірно зауважив Г.В. Плеханов, *самосвідомість є свідомість свідомості*. І свідомість *може* існувати без самосвідомості: в цьому переконує нас несвідоме, відносно несвідоме. Я можу бачити, не знаючи, що бачу. Тому має рацію І.П. Павлов, коли говорить, що можна жити суб'єктивними явищами, але не можна вивчати їх.

Жодна наука неможлива інакше, ніж при відмежуванні безпосереднього переживання від знання: дивна річ – тільки психолог-інтроспективіст думає, що переживання і знання збігаються. Якби сутність і форма вияву речей безпосередньо співпадали, то була б зайва всяка наука. Якщо у психології явище і буття – одне і те ж, тоді *кожний є вчений-психолог* і наука неможлива, можлива тільки реєстрація. Але, очевидно, *одна справа* жити, переживати й *інша* – вивчати, як висловлюється Павлов.

Вельми цікавий приклад цьому знаходимо в Е. Тітченера. Цей послідовний інтроспективіст і паралеліст доходить висновку, що *душевні явища можна тільки описувати, але не пояснювати*. «Але якби ми спробували обмежитися суто описовою психологією, – стверджує він, – ми переконалися б, що в такому разі немає ніякої надії на дійсну науку про душу. Описова психологія відносилася б до наукової психології точно так же... як ставиться до неї світогляд, який створює собі хлопчик у своїй дитячій лабораторії, до світогляду досвідченого натураліста... В ній не було б ніякої єдності і ніякого зв'язку... Щоб зробити психологію науковою, ми повинні не тільки описувати душу, а й пояснювати її. Ми покликані відповідати на питання «чому?»». Але тут ми зустрічаємося з утрудненням. Ми не можемо один душевний процес розглядати

як причину іншого душевного процесу. З іншого боку, і нервові процеси не можемо витлумачувати як причину душевних процесів... Одна сторона не може бути причиною іншої» (1914).

Ось істинне становище, у яке потрапляє описова психологія. Вихід знаходить автор в начисто *словесному виверті*: пояснити можна душевні явища тільки відносно до тіла. Нервова система, каже Тітченер, не зумовлює, а пояснює душу. Вона пояснює її, як карта країни пояснює уривчасті види гір, річок і міст, які ми мигцем бачимо, проїжджаючи повз них. Ставлення до тіла не додає ні йоти до фактів психології, воно дає нам на озброєння тільки принцип пояснення психології.

Якщо відмовитися від цього, то є лише два шляхи подолання фрагментарного психічного життя: *або чисто описовий шлях, відмова від пояснення; або допустити існування несвідомого*. Обидва шляхи випробувані. Але на першому ми ніколи не прийдемо до наукової психології, а на другому добровільно перейдемо з арени фактів до плетива фікцій. Це альтернативи науки. І це прекрасно до ясності. Але чи можлива наука з тим пояснювальним принципом, який обрав автор? Чи можлива наука про *уривчасті вигляди гір, річок і міст*, яким у прикладі Тітченера уподібнена психіка? І далі: як, чому карта пояснює ці вигляди, за допомогою карти країни пояснює свої частини? Карта – це копія країни, вона висвітлює, оскільки в ній відображена країна, тобто однорідне пояснює однорідне. Наука неможлива за таким принципом. На ділі автор зводить усе до *причинного пояснення*, тому що для нього і причинне, і паралелістське пояснення визначаються як указівка на найближчі обставини чи умови, за яких відбувається описане явище. Але ж і цей шлях не приводить до науки: хороші «найближчі умови»: в геології – льодовиковий період, у фізиці – розщеплення атома, в астрономії – утворення планет, у біології – еволюція. Адже за «найближчими умовами» у фізиці перебувають інші «найближчі умови», і причинний ланцюг *принципово нескінченний*, а при паралелістській указівці справа безнадійно обмежується тільки *найближчими* причинами. Недарма автор лімітується порівнянням свого пояснення із поясненням появи роси у фізиці. Хороша була б фізика, якби вона не йшла далі апелювання до найближчих умов і подібних пояснень: вона просто перестала б існувати як наука.

Отже, очевидно, що для психології як знання є два шляхи: *або шлях науки, тоді вона повинна вміти пояснювати; або знання про фрагментарні видіння, тоді вона неможлива як наука*. Адаже оперування геометричною аналогією вводить нас в оману. Геометрична психологія абсолютно неможлива, бо вона позбавлена атрибутивної ознаки – ідеальної абстракції: вона все ж має відношення до реальних об'єктів. При цьому раніше за все згадуєш спробу Б. Спінози досліджувати людські вади і дурноляпства геометричним шляхом й аналізувати людські дії і потяги точно так само, як немовби питання розглядалося про лінії, поверхні і тіла. Крім описової психології, ні для якої іншої цей шлях непридатний, тому що від геометрії в ньому тільки словесний стиль і видимість незаперечної доказів, а все інше – і в тому числі суть – від ненаукового способу мислити.

Е. Гусерль відкрито формулює відмінність між феноменологією і математикою: математика є наука точна, а феноменологія – описова. Ні багато ні мало: для аподиктичності феноменології не вистачає такої дрібниці, як точність! Але уявіть собі неточну математику – і ви отримаєте геометричну психологію.

Зрештою питання зводиться, як уже сказано, до *розмежування онтологічної і гносеологічної проблем*. У гносеології *видимість* є, і стверджувати про неї, що вона є буття, – неправда. В онтології *видимості* немає зовсім. Або психічні феномени існують – тоді вони матеріальні та об'єктивні, або їх немає – тоді їх справді *немає* і вивчати їх не можна. *Неможлива* ніяка наука тільки про суб'єктивне; про *видимості*, про привидів, про те, чого немає. Чого немає – *того немає зовсім*, а не напів немає, напів є. Це треба зрозуміти. Не можна сказати: у світі існують реальні і *нереальні* речі – нереальне не існує. Нереальне повинно бути пояснено як розбіжність, узагалі як відношення двох реальних речей; суб'єктивне – як наслідок двох об'єктивних процесів. Суб'єктивне є ілюзорне, а тому його *немає*.

Л. Фойєрбах до розрізнення суб'єктивного та об'єктивного у психології подає примітку: «В такий спосіб для мене моє тіло належить до розряду невагомих, не має ваги, хоча саме по собі чи для інших воно – важке тіло» (1955).

Звідси зрозуміло, яку реальність приписував він суб'єктивному. Він каже прямо: «У психології до нас у рот влітають смажені голуби; в нашу свідомість і почуття потра-

пляють тільки підсумки, лише результати, а не сигнали, а не процеси організму». Але хіба можлива наука про результати без сигналів-вказівок?

Добре висловив це В. Штерн, кажучи слідом за Г.Т. Фехнером, що психічне і фізичне – це опукле й увігнуте: одна лінія уявляється то такою, то такою. Але ж сама по собі вона не опукла і не увігнута, а округла, і саме такою ми хочемо її знати незалежно від того, якою вона може здатися.

Г. Геффідінг також порівнює з одним і тим же змістом, двомовно уречевленим, коли обидві мови не вдається звести до спільної прамови. Але ми прагнемо знати *зміст*, а не *мову*, якою він розкритий. У фізиці звільняємося ж ми від мови, щоб вивчити зміст. Те саме повинні здійснити ми й у психології.

Порівнюємо свідомість, як це часто роблять, із дзеркальним відображенням. Нехай предмет *A* відображений у дзеркалі, як *Aa*. Звісно, було б помилково сказати, що *a* так само реальне, як *A*, але воно *реально інакше*, саме по собі. Стіл і його відображення у дзеркалі не однаково реальні, а по-різному. Відображення як віддзеркалення, як образ столу, як другий стіл у дзеркалі нереально, це п р и в и д. Але відображення столу як переломлення світлових променів у площині дзеркала – хіба не так само матеріальний і реальний предмет, як стіл? Було б дивом усе інше. Тоді ми сказали б: існують речі (стіл) та їх примари (відображення). Але існують *тільки* речі – (стіл) і віддзеркалення світла від площини, а примари – суть *уявне* відношення між речами. Тому ніяка наука про дзеркальних примар неможлива. Але це не означає, що ми не зуміємо ніколи пояснити відображення, привид: якщо ми будемо знати *річ* і *закони відображення світла*, то завжди пояснимо, передбачимо, своєю волею викличемо, змінимо привид. Це і роблять люди, які володіють дзеркалами: вони вивчають не дзеркальні відображення, а рух світлових променів і пояснюють відображення. Неможлива наука про дзеркальних примар, але вчення про світло і про відбивальні та відображувальні його реалії цілком пояснює «примари».

Те ж саме [має місце] і у психології: суб'єктивне самотутнє як привид повинно бути зрозуміле як наслідок, як результат, як смажений голуб – *двох* об'єктивних процесів. Г о л о в о л о м к а психіки вирішиться, як загадка дзеркала, не шляхом вивчення

привидів, а траєкторією вивчення двох ланцюгів об'єктивних процесів, із взаємодії яких виникають примари як уявні відображення *одного в іншому*. Самодостатньо уявне (примарне) не існує.

Повернемося знову до дзеркала. Ототожити **A** і **a**, стіл і його дзеркальне відображення, було б ідеалізмом: **a** взагалі нематеріальне, матеріальне тільки **A**, і його матеріальність є синонімом його незалежного від **a** існування. Але було б таким же точно ідеалізмом ототожити **a** з **X** – із процесами, котрі відбуваються самі по собі у дзеркалі. Було б помилково сказати: буття і мислення не збігаються *поза* дзеркалом, у природі, там **A** не є **a**, **A** є річ, **a** – привид; але буття і мислення збігаються у дзеркалі, тут **a** – це **X**, **a** є привид і **X** теж привид. Не можна сказати: *відображення* столу є стіл, але нездало сказати також: *відображення* столу – це переломлення світлових променів; **a** не є ні **A**, ні **X**. І **A** й **X** – суть реальні процеси, а **a** – це виникаючий з них, уявлюваний, себто нереальний, *результат*. Відображення не існує, тоді як і стіл і світло однаково існують. Відображення ж столу не збігається з реальними процесами світла у дзеркалі, як і з самим столом.

Не кажучи вже про те, що інакше ми мали б допустити існування у світі і речей, і привидів, згадаємо, що саме дзеркало є *частина тієї ж природи, що і річ поза дзеркала* підпорядкована всім її законам. Адже наріжним каменем матеріалізму є положення про те, що свідомість і мозок – це продукт, частина природи, що відображає іншу природу. А це означає, що об'єктивне існування **X** і **A** незалежно від **a** є догма матеріалістичної психології.

На цьому ми можемо закінчити наше тривале міркування. Для нас очевидно, що третій шлях гештальтпсихології та персоналізму сутнісно був обидва рази одним з двох відомих нам шляхів. Нині бачимо, що третій шлях, маршрут так званої «марксистської психології», є спроба поєднати обидві траєкторії подальшого руху. Ця спроба призводить до їх нового роз'єднання всередині однієї і тієї ж наукової системи: хто поєднає їх, той, як Г. Мюнстерберг, піде двома різними дорогами.

Як у легенді, де два дерева, поєднаних вершинами, роздерли навпіл тіло стародавнього князя, так будь-яка наукова система буде роздерта надвоє, якщо прив'яже себе до двох різних стовбурів. *Марксистська психологія*

може бути тільки природничою наукою, шлях Ю.В. Франкфурта веде його до феноменології. Щоправда, він сам в одному місці свідомо заперечує проти того, що психологія може бути природничою наукою (1926). Але, по-перше, він змішує природничі науки з біологічними, що невірно; психологія може бути природничою, але не біологічною наукою, а по-друге, він бере поняття «природний» у його найближчому, фактичному значенні, як указівку на науки про органічну та неорганічну природу, а не у його засадниче *методологічному значенні*.

У російській літературі В.М. Іванівський увів таке вживання цього терміна, що давно прийняте у західній науці. Він каже, що від математики і реально – від математичних наук треба чітко відрізнити науки, які мають справу з речами, «реальними» предметами і процесами, з тим, що «дійсно» існує, є. Ці науки відтак слушно назвати *реальними*, або *природничими* (у широкому розумінні цього слова). В нас зазвичай термін «науки природничі» вживається у більш вузькому значенні, позначаючи лише дисципліни, які вивчають природу неорганічну та органічну, але не охоплюють природи соціальної і свідомої, яка при такому слововживанні виявляється часто відмінною від «єства»; чимось не то «неприродним», не то «надприродним», якщо не «протиприродним» (Іванівський, 1923). Я переконаний, що поширення терміна «природний» на все, що реально існує, цілком р а ц і о н а л ь н о.

Можливість психології як науки щонайперше є *методологічна проблема*. У жодній науці немає стількох труднощів, нерозв'язних контроверз, поєднання різного в одному, як у психології. П р е д м е т психології – найважчий з усього, що є у світі, найменш піддається вивченню; *спосіб його пізнання* повинен бути повний особливих хитрощів і пересторог, щоб дати те, чого від нього чекають.

Я ж кажу весь час саме про це останнє – про п р и н ц и п науки про реальне. У цьому розрізі К. Маркс, за його словами, вивчає процес розвитку економічних формацій як *природно-історичний процес*.

Жодна наука не оприявнює такого *розмаїття і повноти методологічних проблем*, таких туго затягнутих вузлів, нерозв'язних суперечностей, як наша. Тому тут не можна зробити жодного кроку, не здійснивши тисячу попередніх розмислів і застережень.

Отож, більшість усерівно усвідомлює, що *криза тяжіє до створення методології, що боротьба йде за загальну психологію*. Хто намагається перескочити через цю проблему, перестрибнути через методологію, щоб відразу вибудувати ту чи іншу окрему психологічну науку, той неминуче, бажаючи сісти на коня, перестрибує через нього. Так сталося з гештальттеорією, зі В. Штерном. Не можна зараз, виходячи із принципів універсальних, так само застосованих і до фізики і до психології, не конкретизувавши їх у методології, прямо підійти до окремішнього психологічного дослідження: ось чому цих психологів дорікають у тому, що вони знають один присудок, однаково придатний до всього світу. Не можна, як це здійснює Штерн, із поняттям, що всеціло охоплює Сонячну систему, дерево і людину, вивчити психологічні відмінності людей між собою: для цього потрібен інший масштаб, інша міра. Вся проблема загальної та окремої науки, з одного боку, і методології та філософії – з іншого, є проблема масштабу: не можна у верстах виміряти людський зріст, для цього потрібні сантиметри. І якщо ми бачили, що окремі науки мають тенденцію до виходу за свої межі, до боротьби за загальний формат, за більший масштаб, то філософія переживає зворотну тенденцію: щоб наблизитися до науки, вона має звузити, зменшити масштаб, конкретизувати свої положення.

Обидві тенденції – філософії та окремої науки – однаково ведуть до методології, до загальної науки. Ось ця ідея масштабу, ідея загальної науки чужа досі «марксистській психології», і в цьому її слабе місце. Вона намагається безпосередній спектр психологічних елементів – реакцій – віднайти в універсальних принципах: закон переходу кількості в якість, і «забування відтінків сірого кольору» за А. Леманом, і перехід ощадливості в скупість; триада Г. Гегеля і психоаналіз З. Фрейда. Тут явно позначається відсутність межі, масштабу, посередньої ланки між одним та іншим. Тому з фатальною неминучістю *діалектичний метод* потрапляє в один шерг з експериментом, порівняльним методом і методом тестів та анкет. Почуття ієрархії, відмінності між технічним прийомом дослідження і методом пізнання «природи історії та мислення» немає. Ось це – безпосереднє зіштовхування лобами окремих фактичних істин з універсальними принципами; спроба розсудити ділову суперечку Вагнера і Павлова про інстинкт поси-

ланням на [дилему] «кількість – якість»; крок від діалектики до анкети; критика іррадіації з гносеологічної точки зору; оперування верстами там, де потрібні сантиметри; звинувачення на адресу Бехтерева і Павлова з висоти Гегеля; ці гарматні постріли по горобцях привели до помилкової ідеї третього шляху. Діалектичний метод зовсім не єдиний – у біології, історії, психології. *Потрібна методологія*, тобто система посередніх, конкретних, застосованих до масштабу даної науки, поняття.

Л. Бінсвангер (1922) згадує слова Ф. Brentano про дивовижне *мистецтво логіки*, якої один крок уперед має наслідком тисячі кроків уперед в науці. Ось цієї сили логіки не хочуть у нас знати. За хорошим висловом, *методологія є важіль, за допомогою якого філософія керує наукою*. Спроба здійснити таке керівництво без методології, пряме задіяння сили до точки її застосування без важеля – від Гегеля до Е. Меймана – призводять до того, що наука стає неможливою.

Я виставляю тезу: аналіз кризи і структури психології незаперечно свідчить про те, *що ніяка філософська система не може опанувати психологією як наукою безпосередньо без допомоги методології*, себто без створення загальної науки; що єдиним правомірним докладанням марксизму до психології було б *створення загальної психології*, де її поняття формулюються в безпосередній залежності від загальної діалектики, адже вона є *діалектика психології*; всяке докладання марксизму до психології в інший спосіб і в інших точках, поза цією сферою неминуче призведе до схоластичних, вербальних конструкцій, до розчинення діалектики в анкетах і тестах, до судження про реалії за їхніми зовнішніми, випадковим, другорядними ознаками, до повної втрати будь-якого об'єктивного критерію і до спроби заперечувати всі історичні тенденції розвитку психології, до *термінологічної революції*, або, коротко кажучи, до грубого спотворення і марксизму, і психології. Це є шлях Г.І. Челпанова.

Чи не нав'язувати природі діалектичні принципи, а знаходити їх у ній – відома формула Ф. Енгельса тут змінюється зворотною: у психологію вводяться принципи діалектики ззовні. Шлях марксистів повинен бути іншим. *Безпосереднє* докладання теорії *діалектичного матеріалізму* до питань природознавства і, зокрема, до групи наук біологічних чи до психології, *неможливе, як неможливо без-*

посередньо задіяти її до історії та соціології. В нас думають, що проблема «психологія і марксизм» зводиться лише до того, щоб створити відповідну марксизму психологію, але на ділі вона набагато складніша. Так само як історія, соціологія потребує опосередковувальної *особливої теорії* історичного матеріалізму, що з'ясує конкретне значення для даної групи явищ *абстрактних* законів діалектичного матеріалізму. Так точно потрібна ще не створена, проте неминуча теорія біологічного матеріалізму, психологічного матеріалізму як опосередковувальна наука, що виявляє конкретне застосування абстрактних положень діалектичного матеріалізму до даної сфери явищ.

Діалектика охоплює природу, мислення, історію – вона є сама найзагальніша, гранично універсальна наука; *теорія психологічного матеріалізму або діалектика психології і є те, що я називаю загальною психологією.*

Для створення таких опосередковувальних теорій – методологій, загальних наук – треба розкрити *сутність* даної галузі явищ, законів їх зміни, якісну і кількісну характеристику, їх причинність, сподіяти властиві їм категорії і поняття, одним словом, створити *свій* «Капітал». Варто лише уявити собі, що К. Маркс оперував би загальними принципами і категоріями діалектики, на кшталт [опозиції] «кількості – якості», тріади, загального зв'язку, вузла, стрибка та ін., без абстрактних та історичних категорій вартості, класу, товару, капіталу, ренти, продуктивної сили, базису, надбудови тощо, щоб побачити всю жахливу безглуздість припущення, ніби можна безпосередньо, минаючи «Капітал», створити будь-яку марксистську науку. Психології потрібен свій «Капітал» – свої поняття класу, базису, цінності і т. ін., у яких вона могла б висловити, описати і вивчити свій об'єкт, а відкривати *у статистиці забування відтінків сірого кольору в Лемана* підтвердження закону стрибків – значить ні на йоту не змінити ні діалектики, ані психології. Ця ідея про нагальність опосередковувальної теорії, без якої неможливо розглядати у світлі марксизму окремі локальні факти, давно усвідомлена, і мені тільки залишається вказати на збіг висновків нашого аналізу психології з цією ідеєю.

Ту ж ідею розкриває В.А. Вишневський у перепалці з І.І. Степановим (для всіх ясно, що історичний матеріалізм – це не діалектичний матеріалізм, а його застосування до історії. Тому, категорично кажучи, тільки суспільні

науки, маючи свою загальну науку в історії матеріалізму, можуть називатися марксистськими; інших марксистських наук ще немає). «Як історичний матеріалізм не тотожний діалектичному матеріалізму, так само останній не тотожний специфічно природничо-науковій теорії, яка ще, до речі, тільки народжується» (Вишневський, 1925). І.І. Степанов же, уподібнюючи діалектико-матеріалістичне розуміння природи з механічним, вважає, що вона дана і міститься вже в механістичній концепції природничих наук. Як приклад, автор посилається на полеміку в психології з питання про інтроспекцію (1924).

Діалектичний матеріалізм – найабстрактніша наука. Безпосереднє докладання діалектичного матеріалізму до біологічних наук і психології, як це нині має місце, не йде далі формально-логічних, схоластичних, словесних підтасовок під загальні, абстрактні, *універсальні* категорії окремих явищ, внутрішній зміст і співвідношення яких невідомі. У *кращому* випадку це може привести до накопичення *прикладів*, ілюстрацій. Але не більше. «Вода – пар – лід» і «натуральне господарство – феодалізм – капіталізм», з точки зору *діалектичного матеріалізму*, – одне і те ж, один і той же процес. Але для *історичного матеріалізму* якесь *якісне* багатоманіття пропадає при такому узагальненні!

К. Маркс назвав «Капітал» критикою політичної економії. Ось таку критику психології хочуть перестрибнути нині. «Підручник психології, викладений з точки зору діалектичного матеріалізму», по суті, має звучати так само, як «підручник мінералогії, викладений із позиції формальної логіки». Адже це само собою зрозуміла річ – розмірковувати логічно не є особливість даного підручника, або всієї мінералогії. Тому що діалектика – це не логіка, навіть ширше. Або: «підручник соціології, з погляду діалектичного матеріалізму», замість «історичного». Треба створити *теорію психологічного матеріалізму*, і не можна поки що створювати підручники діалектичної психології.

Але і в критичному судженні ми позбавляємося при цьому головного критерію. Те, як зараз визначають, немов у пробірній палаті, чи узгоджується дане вчення з марксизмом, зводиться до *методу* «логічного накладення», тобто співпадиння форм, логічних ознак (монізм та ін.). Треба знати, чого можна і треба шукати в марксизмі. Не людина для суботи, а субота для людини; треба створити *теорію*,

яка допомогла б пізнати психіку, але аж ніяк не вирішення питання психіки, не формули, що вміщує і підсумовує доробок наукової істини. Цього у цитатах Г.В. Плеханова не можна віднайти хоча б тому, що її там немає. Такою істиною не володіли ні Маркс, ні Енгельс, ні Плеханов. Звідси фрагментарність, стислість багатьох формулювань, їх чорновий характер, їх суворо обмежене контекстом значення. Така ф о р м у л а взагалі не може бути дана наперед, до наукового вивчення психіки, а з'явиться у результаті наукової епохальної роботи. Попередньо *можна шукати у вчителів марксизму* не вирішення питання, навіть не робочу гіпотезу (бо останні створюються на ґрунті даної науки), а м е т о д побудови [гіпотези]. Я не хочу дізнатися за так, змонтувавши пару цитат, що таке психіка, я прагну навчитися на *всьому* методі Маркса, як створюють науку, як [треба] підійти до дослідження психіки.

Тому марксизм не тільки застосовують не там, де треба (у підручниках замість загальної психології), а й беруть з нього не те, що треба: не випадкові висловлювання потрібні, а м е т о д: не діалектичний матеріалізм, а історичний матеріалізм. «Капітал» повинен нас навчити багато чому – і тому, що *справжня соціальна психологія* починається за «Капіталом», і тому, що психологія нині є психологія – до «Капіталу». В.Я. Струмінський цілком має рацію, коли саму ідею марксистської психології як синтезу тези – емпіризму – з антитезою – рефлексологією – називає схоластичною побудовою. Коли знайдений реальний шлях, можна для ясності намітити в ньому ці три точки, але шукати за допомогою цієї схеми реальних шляхів – значить ставати на лінію спекулятивної комбінації і займатися діалектикою ідей, а не діалектикою фактів буття. У психології немає самостійних траєкторій розвитку, треба за ними шукати їх спричинювальні реальні історичні процеси. Не має підстав цей дослідник тільки тоді, коли стверджує, що накреслити маршрути [розвитку] психології із сучасних течій *узагалі* не можна по-марксистськи (Струмінський, 1926).

Що він розвиває – вірно, але це стосується тільки історичного аналізу розвитку науки, а не методологічного. *Методолога* не обходить, що у процесі розвитку психології *реально* відбудеться завтра, тому він і не звертається до чинників, які перебувають поза психологією. Але його цікавить: чому хвора психо-

логія, чого їй бракує, щоб стати наукою, та ін. Адже і зовнішні фактори штовхають психологію шляхом її розвитку і не можуть ні скасувати в ній віхову роботу, ні перескочити на століття вперед. Є відоме органічне зростання логічної структури знання.

Має слухність В.Я. Струмінський і тоді, коли вказує, що нова психологія прийшла фактично до відвертого визнання позицій старої суб'єктивної психології. Але біда тут не у відсутності фіксації зовнішніх, реальних факторів розвитку науки, які намагається врахувати автор. *Біда у нехтуванні методологічної природи кризи*. Є своя сувора наступність у ході розвитку кожної науки; зовнішні фактори можуть прискорити або сповільнити цей хід-перебіг, вони спроможні відхилити його в бік, нарешті, здатні визначити якісний характер кожного етапу, але змінити почерговість етапів не можна. [Скажімо,] можна пояснити зовнішніми обставинами ідеалістичний або матеріалістичний, релігійний або позитивний, індивідуалістичний або соціальний, песимістичний або оптимістичний характер етапу, але ніякі ці зовнішні умови не спроможні забезпечити, щоб наука, яка перебуває на стадії збирання сирого матеріалу, відразу перейшла до виділення із себе технічних, прикладних дисциплін, або ж наука із розвиненими теоріями і гіпотезами, з розвинутою технікою та експериментом зайнялася збором та описом первинного матеріалу.

Криза поставила на порядок денний поділ двох психологій через створення м е т о д о л о г і ї. Який він буде – залежить від зовнішніх факторів. Е. Тітченер та Дж. Вотсон по-американськи і соціально по-різному, К. Коффа і В. Штерн по-німецьки і знову соціально по-різному, В.М. Бехтерев і К.М. Корнілов по-російськи і знову по-різному *вирішують одне завдання*. Яка буде ця *методологія* і чи скоро вона буде, ми не знаємо, але що *психологія* *стоятиме на місці*, поки не *створить методології*, що першим кроком уперед буде методологія, це безсумнівно.

Засадничі основні камені закладені вірно; правильно намічено і загальний, багатодесятилітній шлях; точна й мета, надійний генеральний план. Навіть практична орієнтація в сучасних течіях вірна, тільки неповна. Але найближчий шлях, найближчі кроки, діловий план страждають недоліками: в них немає аналізу кризи та правильного настановлення на м е т о д о л о г і ю. Роботи К.М. Корнілова

започатковують цю методологію, і всякий, хто хоче розвивати *ідеї психології та марксизму*, змушений буде повторювати його і продовжувати окреслений ним шлях. Саме як шлях ця ідея не має собі рівних за силою у *європейській методології*. Якщо він не буде схилитися до критики і полеміки, не переходитиме у поле брошурної війни, а *підніматиметься до методології*; якщо не буде шукати готових відповідей; якщо усвідомить завдання сучасної психології, то він приведе до створення теорії психологічного матеріалізму.

16

Ми завершили наше дослідження. Чи знайшли ми все, що шукали? Принаймні ми біля берега. Ми підготували ґрунт для досліджень у сфері психології і, щоб виправдати свої міркування, повинні випробувати наші висновки на ділі – *побудувати схему загальної психології*. Але до того хотілося б зупинитися ще на одному моменті, який, щоправда, має більше стилістичне значення, ніж принципове, але і стилістичне завершення будь-якої ідеї не зовсім байдуже для її повного вираження.

Ми розсікли надвоє завдання і метод, арену дослідження і принцип нашої науки. Залишається розсікти її і м'я. Процеси поділу, що намітилися у кризі, позначилися і на майбутньому імені науки. Окремі системи наполовину порвали зі старим іменем, вживаючи власні [слова і терміни] для позначення всієї орбіти дослідження. Так іноді кажуть про бігевіоризм як науку про поведінку, як синонім усієї психології, а не одного її напрямку. Так стверджують часто про психоаналіз, реактологію. Інші системи поривають остаточно зі старим іменем, бачачи в ньому сліди міфологічного походження. Така рефлексологія. Ця остання підкреслює, що вона відмовляється від традиції, створюється на порожньому і новому місці. Не можна заперечувати, що певна частка істини наявна в такому погляді, хоча треба дуже механічно і неісторично дивитися на науку, щоб не розуміти зовсім ролі наступності та традиції, навіть при перевороті. Однак Дж. Вотсон, коли вимагає радикального розриву зі старою психологією, коли вказує на астрологію та алхімію, на небезпеку половинчастої психології, частково має рацію.

Інші системи залишаються поки без імені – така система І.П. Павлова. Іноді він називає свою галузь фізіологією, але, назвавши свій

досвід вивченням поведінки і вищої нервової діяльності, залишив питання про ім'я відкритим. У ранніх роботах В.М. Бехтерев відкрито відмежовується від фізіології, для нього рефлексологія це не фізіологія. Учні Павлова викладають його вчення під ім'ям «науки про поведінку». І дійсно, у двох наук, таких різних, повинні бути два різних імені. Цю ідею давно висловив Г. Мюнстерберг: «Чи слід називати психологією інтенційне розуміння внутрішнього життя, це, звісно, ще питання, з приводу якого можна дискутувати. Справді, багато що свідчить про те, щоб утримати назву в психології за *описовою і пояснювальною* наукою, виключивши з неї науку про розуміння духовних переживань і внутрішніх відношень» (1922).

Однак таке *знання* все ж існує під ім'ям психології; воно рідко перебуває в ідеї. Здебільшого остання унааявлюється в якомуньбудь зовнішньому впливі з елементами каузальної психології. Але оскільки ми знаємо думку того ж автора, що вся плутанина у психології виникає із змішання, то єдиний висновок – *обрати інше ім'я для інтенційної психології*. Почасти так воно і відбувається. Феноменологія перед нашим поглядом виокремлює із себе психологію, «потрібну для відомих логічних цілей» (Мюнстерберг), і замість поділу двох наук за допомогою прикметників, що вносять величезну плутанину..., починає вводити різні імена-іменники. Г.І. Челпанов установлює, що «аналітичний» і «феноменологічний» – два імені для одного і того ж методу, що феноменологія деякою частиною покривається аналітичною психологією, що полеміка стосовно того, *чи є феноменологія психологією чи ні*, виявляється питанням термінологічним; якщо до нього додати, що метод цей і цю гілку психології автор вважає основними, то логічно було б назвати аналітичну психологію феноменологією. Сам Е. Гусерль вважає за краще обмежитися прикметником, щоб зберегти чистоту своєї науки, і каже про «ейдетичну психологію». Але Л. Бінсвангер пише прямо: треба розрізняти чисту феноменологію та емпіричну феноменологію («deskриптивну психологію») (1922) і вбачає підставу для цього у введеному самим Гусерлем прикметником «чиста». Знак рівності виведений на папері доконче математичним чином. Якщо згадати, що В.Г. Лотц говорив про психологію як про прикладну математику; що А. Бергсон у своєму визначенні майже прирівняв дослідну

метафізику до психології; що Е. Гусерль у чистій феноменології хоче бачити метафізичне вчення про сутності (Бінсвангер, 1922), то ми зрозуміємо, що і сама *ідеалістична психологія* має і традицію, і тенденцію до того, щоб залишити постаріле і скомпрометоване ім'я. І В. Дільтей роз'яснює, що пояснювальна психологія сходить до раціональної психології Х. Вольфа, а описова – до емпіричної (1924).

Правду кажучи, деякі ідеалісти заперечують проти присвоєння природничо-наукової психології цього імені. Так, С.Л. Франк, вказуючи з усією різкістю на те, що під одним ім'ям уживаються дві різні науки, пише: «Справа тут узагалі не у відносній ученості двох різних методів однієї науки, а у простому витісненні однієї науки зовсім іншою, хоча і зберігшою слабкі сліди спорідненості з першою, але яка має сутнісно альтернативний предмет... Нинішня психологія сама себе визнає природознавством... Це означає, що сучасна так звана психологія є взагалі не *психологія*, а *фізіологія*... Прекрасне позначення «психологія» – вчення про душу – було просто незаконно викрадено і використано як титул для зовсім іншої наукової галузі; воно викрадено так ґрунтовно, що коли тепер, мовляв, роздумуєш про природу душі..., то займаєшся справою, якій судилося залишатися безіменною, або якій треба придумати якесь нове позначення» (1917). Але навіть сьогодні *спотворене* ім'я «психологія» на три чверті не відповідає її суті – це психофізика і психофізіологія. І нову науку він намагається назвати *філософською психологією*, щоб «хоч побічно відновити істинне значення назви «психологія» і повернути його законному власнику після згаданого викрадення, безпосередньо вже незворотного» (Франк, 1917).

Ми констатуємо примітний факт: і рефлексологія, яка прагне порвати з «алхімією», і філософія, яка хоче сприяти відновленню можливостей *психології* у старому, буквальному і точному значенні цього слова, обидві шукають нового позначення і залишаються безіменними. Ще примітніше, що мотиви в них однакові: одні бояться у цьому імені слідів його матеріалістичного походження, інші побоюються, що воно втратило своє старе, безпосереднє і точне, значення. Чи можна відшукати – стилістично – найкраще вираження для подвійності сучасної психології? Однак і С.Л. Франк згоден, що ім'я викрадено природничо-науковою психологією непереможно і

ґрунтовно. І ми вважаємо, що саме *матеріалістична гілка повинна називатися психологією*. На це і проти радикалізму рефлексологів вказують два важливих міркування. Перше: саме вона постане завершувачкою *всіх* істинно наукових тенденцій, епох, напрямків та авторів, які були явлені в історії нашої науки, тобто вона і є *насправді за самою суттю психологія*. Друге: приймаючи це ім'я, нова психологія нітрохи не «викрадає» його, не спотворює його значення, не пов'язує себе тими міфологічними слідами, які у цьому імені збереглися, а, навпаки, зберігає живе історичне нагадування про увесь свій шлях, від самої вихідної точки.

Почнемо з другого.

Психології як науки про душу, в розумінні С.Л. Франка, у точному і старому значенні цього слова, *немає*; це змушений констатувати і він, коли з подивом і майже з відчаєм пересвідчується, що такої літератури *взагалі майже не існує*. Далі, емпіричній психології як *закінченій науці взагалі не існує*. І по суті те, що відбувається тепер, себто не переверот, навіть не реформа науки і не завершення у синтезі чужої реформи, це *здійснення* психології і *вивільнення* в науці того, що здатне зростати, від того, що не здатне до конструктивних змін. Сама ж *емпірична психологія* (до речі, скоро виповниться 50 років, як ім'я цієї науки не вживається зовсім, так як кожна школа додає свій прикметник) мертва, як кокон, залишений метеликом, як яйце, покинуте пташеням. «Називаючи психологію природничою наукою, ми хочемо сказати, – пише В. Джемс, – що вона в даний час становить просто сукупність фрагментарних емпіричних даних; що у її межі звідусіль нестримно вдереться філософський критицизм і що корінні засади цієї психології, її первинні дані повинні бути обстежені з більш широкого погляду та подані в абсолютно новому висвітленні... Навіть основні елементи та чинники у сфері душевних явищ не встановлені з належною точністю. Що являє собою психологія в теперішню хвилину? Купу сирого фактичного матеріалу, порядне різноголосся в думках, серію слабких спроб класифікації та емпіричних узагальнень суто описового характеру, глибоко вкорінений забобон, ніби ми *володіємо* станами свідомости, а мозок наш обумовлює їх існування, але у психології немає жодного закону в тому розумінні, у якому ми вживаємо це слово у силовому полі фізичних явищ, жодного положення,

з якого могли б бути виведені наслідки дедуктивним шляхом. Нам невідомі навіть ті чинники, між якими могли б бути встановлені відношення у вигляді елементарних психічних актів. Коротше кажучи, психологія ще не наука, це щось, що обіцяє в майбутньому стати наукою» (1911).

В. Джемс дає блискучий інвентар того, що ми отримуємо у спадок від психології, опис її майна і стану. Ми приймаємо від неї купу сирого матеріалу та обіцянку стати в майбутньому наукою.

Що ж пов'язує нас із міфологією через це ім'я? Психологія, як фізика до Г. Галілея, або як хімія до А.Л. Лавуазьє, ще не наука, яка може накласти хоч якусь тінь на майбутню науку. Але, може бути, що з того часу, як В. Джемс писав це, обставини істотно змінилися? У 1923 році на VIII Конгресі з експериментальної психології Ч. Спірмен повторив визначення Джемса і сказав, що і сьогодні *психологія не наука, а надія на науку*. Потрібно володіти неабиякою часткою нижньгородського провінціалізму, щоб зображати справу так, як Г.І. Челпанов: ніби є непорушні, всіма визнані, століттями випробувані істини і їх ні з того ні з сього хочуть зруйнувати.

Інше міркування ще серйозніше. Зрештою треба сміливо сказати, що у психології є не два, а один спадкоємець, тому полеміка про ім'я не може загалом виникнути серйозно. Друга психологія неможлива як наука. І треба сказати разом з І.П. Павловим, що ми вважаємо по з и ц і ю цієї психології, з наукової точки зору, безнадійною. Як справжній учений, Павлов ставить питання не так: чи існує психічна сторона, – а так: як її вивчити. Він каже: «Що повинен робити фізіолог із психічними явищами? *Залишити їх без уваги не можна, тому що вони дуже тісно пов'язані з фізіологічними явищами, визначаючи цілісну роботу органу*. Якщо фізіолог наважується їх вивчати, то перед ним постає питання: як?» (1950). Таким чином, ми під час розподілу не відмовляємося на користь іншої сторони *ні від одного явища*; на нашому шляху вивчимо всі, що є, і пояснимо все, що здається. «Скільки тисячоліть людство опрацьовує факти психологічні... Мільйони сторінок зайняті зображенням внутрішнього світу людини, а результатів цієї праці – законів її духовного життя – ми донині не маємо» (Павлов).

Те, що залишиться після поділу, піде у сферу мистецтва; авторів романів і тепер С.Л. Франк

називає *вчителями психології*. Для В. Дільтея завдання психології – ловити в мережі своїх описів те, що приховано в Лірі, Гамлеті і Макбеті, так як він бачив у них «більше психології, ніж у всіх підручниках психології разом узятих» (1924). В. Штерн, щоправда, зло посміявся над такою психологією, здобутою із романів; він говорив, що намальовану корову не можна доїти. Але для спростування його думки і виконання ідеї Дільтея на ділі описова психологія все більше спрямована в роман. Перший же конгрес індивідуальної психології, яка вважає себе саме цією другою психологією, заслухав доповідь Р. Опенгейма, котрий вхопив у мережеві поняття те, що В. Шекспір дав в образах, – точно те, чого хотів Дільтей. Друга психологія піде в метафізику, як би вона не називалася. Саме впевненість у неможливості такого знання, *як наука*, зумовлює наш вибір.

Отож, в імені нашої науки тільки один спадкоємець. Але, імовірно, він повинен відмовитися від спадщини? Анітрохи. Ми діалектики; тому зовсім не думаємо, що шлях розвитку науки – це пряма лінія, і якщо на ньому були зигзаги, повернення, петлі, то ми розуміємо їх *історичне* значення і вважаємо їх *необхідними* ланками в нашому ланцюгу, неминучими етапами нашої дороги, як капіталізм становить неунікний етап до соціалізму. Ми дорожили *кожним кроком до істини*, який коли-небудь здійснювала наша наука; ми не думаємо, що вона зародилася з нами; ми не поступилися нікому ні ідеєю асоціації Арістотеля, ні його і скептиків ученням про суб'єктивні ілюзії відчуттів, ні ідеями причинності та психологічної хімії Дж. Мілля, ані «втонченим матеріалізмом» Г. Спенсера, у якому Дільтей бачив «не просту основу, а небезпеку» (1924), – одним словом, всю ту *лінію матеріалізму в психології*, яку так ретельно відкидають від себе ідеалісти. Ми знаємо, що вони мають рацію в одному: «Прихований матеріалізм пояснювальної психології... деморалізуюче впливав на політичну економію, кримінальне право, вчення про державу» (Дільтей).

Ідея динамічної і математичної психологій Й. Гербарта, праці Г. Фехнера і Г. фон Гельмгольца, ідея І. Тена про рухову природу психіки, як і вчення А. Біне про психічну позу чи внутрішню міміку, рухова теорія Т. Рібо, периферійна теорія емоцій Джемса-Ланге, навіть учення вюрцбургської школи про мислення, увагу як діяльності, – одним словом,

кожен крок до істини в нашій науці належить нам. Адже ми вибрали із двох доріг одну не тому, що вона нам подобається, а тому, що вважаємо її істинною.

Відтак у цей шлях цілком входить усе, що було в психології як у науці: сама спроба науково підійти до душі, зусилля вільної думки опанувати психікою, скільки б вона не затемнювалася і не паралізувалася міфологією, тобто сама ідея наукової організації душі охоплює всю майбутню траєкторію [розвитку] психології, тому що наука і є шлях до істини, хоча б і покликаний вести через помилки. Але саме такою й дорога нам наша наука: у боротьбі, подоланні помилок, у неймовірних труднощах, нелюдською сутичкою з тисячолітніми забобонами. Ми не хочемо бути Іванами, котрі не пам'ятають кривості; ми не страждаємо на манію величі, думаючи, що історія починається з нас; ми не хочемо отримати від історії чистеньке і гладеньке ім'я; ми прагнемо ім'я, яке покрив пил століть. У цьому ми вбачаємо наш історичний привілей, указівку на нашу історичну роль, претензію на здійснення психології як науки. Ми повинні розглядати себе у зв'язку і взаємодії з усім колишнім; навіть заперечуючи його, спираємося на нього.

Можуть сказати: ім'я – це в буквальному розумінні незастосовно до нашої науки нині, воно змінює значення з кожною епохою. Але вкажіть хоч одне ім'я, одне слово, яке не змінило свого значення. Коли ми говоримо про сині чорнила чи про пілотне мистецтво, хіба не допускаємо логічної помилки? Зате ми вірні іншій логіці – логіці мови. Якщо геометр і тепер називає свою науку ім'ям, яке означає «землепорядкування», то психолог може позначати свою науку ім'ям, яке колись означало «вчення про душу». Якщо зараз поняття «землепорядкування» вузьке для геометрії, то колись воно було вирішальним кроком уперед, якому вся наука зобов'язана своїм існуванням; якщо тепер ідея душі реакційна, то колись вона була першою науковою гіпотезою давньої людини, величезним завоюванням думки, якому ми зобов'язані сьогодні існуванням нашої науки. У тварин, напевно, немає ідеї душі, й у них немає психології. Ми розуміємо історично, що психологія як наука повинна була започаткуватися з ідеї душі. Ми так само мало бачимо у цьому просто невігластво і помилку, як не вважаємо рабство результатом поганого характеру. Ми знаємо, що наука як шлях до істини неодмінно охоп-

лює неунікненні моменти блукання, помилки, забобони. Важливо для науки не те, що вони є, а те, що, будучи помилками, вони все ж ведуть до правди, що вони долаються. Тому ми приймаємо ім'я нашої науки з усіма відкладеними в ньому слідами вікових блукань, як живу вказівку на їх подолання, як бойові рубці від ран, як живодайне свідчення істини, котра виникає в неймовірно складній боротьбі з лукавством.

На ділі так чинять усі науки. Хіба будівельники майбутнього все починають спочатку, хіба вони не є завершувачами і спадкоємцями всього істинного в людському досвіді, хіба в минулому в них немає союзників і предків? Нехай назвуть нам хоч одне слово, хоч одне наукове ім'я, яке можна застосувати в буквальному значенні. Або математика, філософія, діалектика, метафізика значать [сьогодні] те, що вони означали колись? Нехай не говорять, що дві гілки знання про один об'єкт неодмінно повинні носити одне ім'я. Нехай згадають логіку і психологію мислення. Науки класифікуються і позначаються не за об'єктом їх вивчення, а за принципами і цілями самого вивчення. Хіба у філософії марксизм не хоче знати своїх предків? Тільки неісторичні і нетворчі уми є винахідники нових імен і наук: марксизму не личать такі ідеї. Г.І. Челпанов у цьому контексті наводить довідку, що в епоху французької революції термін «психологія» був замінений терміном «ідеологія», оскільки психологія для тієї епохи – наука про душу; ідеологія ж – частина зоології і розподіляється на фізіологічну та раціональну. Це вірно, але яку незліченну шкоду приносить таке неісторичне слововживання, можна пересвідчитися з того, як часто важко розшифрувати навіть тепер окремі місця про ідеологію в текстах К. Маркса, як двозначно звучить цей термін і як дає привід стверджувати таким «дослідникам», як Челпанов, що для Маркса ідеологія й означала психологію. У цій термінологічній реформі почасти узаasadнена причина того, що роль і значення старої психології недооцінені в історії нашої науки. І нарешті, в ній [наявний] живий розрив із її істинними нащадками, вона розриває живильну лінію єдності: Челпанов, який заявляв, ніби психологія не має нічого спільного з фізіологією, тепер клянеться Великою революцією, що психологія завжди була фізіологічною і що «сучасна наукова психологія є дітище психології французької революції» (Челпанов, 1924). Тільки безмежне невіг-

ластво, або ж розрахунок на *чуже нещасття* могли продиктувати ці рядки. Чия сучасна психологія? Мілля чи Спенсера, Вена і Рібо? Правильно. Але [запитується:] Дільтея і Гусерля, Бергсона і Джемса, Мюнстерберга і Стаута, Мейнонга і Ліпса, Франка і Челпанова? Чи може бути велика неправда: адже всі ці будівничі нової психології закладали у *підґрунтя* науки іншу систему, ворожу Міллю і Спенсеру, Вену і Рібо, *ті ж імена*, якими прикривається Челпанов, цькували, «як мертву собаку». Але Челпанов прикривається неприйнятними для нього і ворожими іменами, спекулюючи на двозначності терміна «сучасна психологія». Так, в сучасній психології є гілка, яка може себе вважати дітищем революційної психології, але Челпанов усе життя (і в цей момент) тільки те й робив, що прагнув загнати цю гілку в темний куток науки, відокремити її від психології.

Але ще раз: як небезпечно загальне ім'я і як неісторично вчинили психологи Франції, які зрадили йому!

Це ім'я, введене вперше в науку Гокленіусом, професором у Марбурзі, 1590 році і прийняте його учнем О. Касманом (1594), а не Хр. Вольфом, тобто не із середини XVIII ст., і не вперше у Ф. Меланхтона, як помилково прийнято думати, та повідомлено у В.М. Івановського як ім'я для позначення частини антропології, яка разом із соматологією утворює одну науку. Приписування Меланхтону цього терміна ґрунтується на передмові видавця до XIII тому його творів, у якому помилково вказується на нього як першого *автора психології*. Ім'я це абсолютно правильно залишив М.М. Ланге, *автор психології без душі*. «Але хіба психологія не називається вченням про душу? – запитує він. – Як же мислима наука, яка залишає під сумнівом, чи є в неї взагалі предмет для вивчення?». Однак він вважав педантичним і непрактичним відкинути традиційну назву, раз змінився предмет науки, і закликав прийняти без коливання психологію без душі.

Саме з реформи М.М. Ланге почалася нескінченна тяганина з ім'ям психології. Це ім'я, взяте саме по собі, перестало що-небудь означати: до нього треба було додавати щоразу: «без душі», «без будь-якої метафізики», «заснована на досвіді», з «емпіричної точки зору» та інше без кінця. *Просто* психологія перестала існувати. В цьому була помилка Ланге: прийнявши старе ім'я, він не заволодів

ним *цілком*, без залишку – не поділяв його, чи не відділив від традиції. Оскільки психологія – без душі, то з душею – вже не психологія, а щось інше. Але тут, вочевидь, у нього не вистачило не доброї волі, а сили і терміна: розподіл ще не визрів.

Дане термінологічне питання й донині стоїть перед нами і входить у тематичне коло про розподіл двох наук.

Як ми будемо називати природничо-наукову психологію? Її тепер часто називають об'єктивною, новою, марксистською, науковою, наукою про поведінку. Звісно, ми *збережемо за нею ім'я психології*. Але якої? Чим ми відрізнимо її від будь-якої іншої системи знань, що послуговується тим же ім'ям? Варто тільки перелічити малу частку з тих визначень, які зараз застосовуються до психології, щоб побачити: в основі цих розрізень немає логічної єдності; іноді епітет означає школу бігевіоризму, інший раз – гештальтпсихологію, ще інший – метод експериментальної психології, психоаналізу; іноді – принцип побудови (ейдетична, аналітична, описова, емпірична); іноді – предмет науки (функціональна, структурна, актуальна, інтенційна); іноді – арену досліджень (Individual psychologia); іноді – світогляд (персоналізм, марксизм, спіритуалізм, матеріалізм); іноді – багато що взагалі (суб'єктивна – об'єктивна, конструктивна – реконструктивна, фізіологічна, біологічна, асоціативна, діалектична і ще й і ще). Кажуть ще про історичну і розумінневу, пояснювальну та інтуїтивну, наукову (Блонський) і власне «наукову» (у значенні природничо-наукову – в ідеалістів).

Що ж означає після цього слово «психологія»? «Скоро настане час, – говорить Р. Стаут, – коли нікому не прийде в голову писати книгу із психології взагалі, як не спадає на думку загалом писати з математики» (1923). Всі терміни нестійкі, логічно не виключають один іншого, не терміновані, заплутані і темні, багатозначні, випадкові й указують на вторинні ознаки, що не тільки не полегшує орієнтування, але й ускладнює його. В. Вундт назвав свою психологію фізіологічною, а опісля каюся і визнавав це помилкою, вважаючи, що ту ж працю треба було назвати експериментальною. Ось найкраща ілюстрація того, як мало значать усі ці терміни. Для одних «експериментальна» – синонім «наукова», для інших – лише позначення *методу*. Ми вкажемо тільки на ті найбільш вживані епітети, які

додаються до психології, розглядуваної у форматі марксизму.

Я вважаю недоцільним називати її об'єктивною. Г.І. Челпанов справедливо вказав, що термін цей у психології вживається в іноземній науці у самому різному розумінні. І у нас він встиг породити багато двозначностей, сприяв плутанині гносеологічної та методологічної проблеми про дух і матерію. Термін допоміг безладу методу [в осягненні] як технічного прийому і як способу пізнання, що мало наслідком трактування діалектичного методу поряд з анкетними як рівно об'єктивних, і переконання, що у природознавстві усунуто всяке користування суб'єктивними показниками, суб'єктивними (в генезі) поняттями і поділами. Він часто вульгаризувався і прирівнювався до істинного, а суб'єктивний – до помилкового (вплив звичайного слововживання). Далі більше: він узагалі не відображає суті справи, адже тільки в умовному витлумаченні і в одній частині виявляє сутність реформи. Нарешті, психологія, яка хоче бути і вченням про суб'єктивне, або прагне на своїх шляхах роз'яснити і суб'єктивне, не повинна помилково іменувати себе об'єктивною.

Невірно було б називати нашу науку і психологією поведінки. Не кажучи вже про те, що, як і попередній епітет, цей новий не поділяє нас із цілою низкою напрямків і тому не досягає своєї мети, є помилковий, адже нова психологія хоче знати також психіку, термін цей обивательськи житейський, чим він і міг привернути до себе увагу американців. Коли Дж. Вотсон говорить: «уявлення про особистість в науці про поведінку і в здоровому глузді» (1926) та отожднює те й інше, коли він ставить собі завданням створити науку, щоб «звичайна людина», «підходячи до науки про поведінку, не відчувала зміни методу, або якої-небудь зміни предмета»; науку, яка серед своїх проблем займається й такою: «Чому Джордж Сміт залишив свою дружину»; науку, яка починає з викладу життєвих методів, яка не може сформулювати відмінності між ними і науковими методами та бачить всю відмінність у вивченні і тих житейськи байдужих випадків, котрі не цікавлять здоровий глузд, то термін «поведінка» найбільше підходить. Але якщо ми переконаємося, як буде показано нижче, що він логічно неспроможний і не дає критерію, за яким можна відрізнити, чому перистальтика кишок, виділення сечі і запалення мають бути виключені з науки; що

він багатозначний і нетермінований й означає у Блонського і Павлова, у Вотсона і Коффки доконче різні речі, ми не вагаючись відкинемо його.

Неправильним, далі, я вважав би і визначення психології як марксистської. Я говорив уже про неприпустимість викладати підручники з точки зору діалектичного матеріалізму (Струмінський, 1923; Корнілов, 1925); але і «нарис марксистської психології», як у перекладі назвав Рейснер книгу Л. Джемсона, я вважаю невірним слововживанням; навіть такі словосполучення, як «рефлексологія і марксизм», коли мовиться про окремі ділові течії усередині фізіології, я сприймаю як неправильні та ризиковані. Не тому, щоб я сумнівався у можливості такої оцінки, а тому, що беруться несумірні величини, тому що випадають опосередковувальні складники, які тільки й роблять таку оцінку можливою; втрачається і спотворюється масштаб. Адже автор обґрунтовує всю рефлексологію не з точки зору всього марксизму, а з окремих висловлювань групи марксистів-психологів. Було б невірно, скажімо, ставити проблему: волрада і марксизм, хоча безсумнівно, що в теорії марксизму наявно не менше ресурсів для висвітлення питання про волраду, ніж про рефлексологію; хоча волрада є безпосередньо марксистська ідея, логічно пов'язана з усім цілим. І все ж ми використовуємо інші масштаби, задіюємо опосередковані, більш конкретні і менш універсальні поняття: ми говоримо про радянську владу і волраду, про диктатуру пролетаріату і волраду, про класову боротьбу і волраду. Не все те, що пов'язано з марксизмом, слід називати марксистським; часто це має трактуватись само собою. Якщо додати до цього те, що психологи в марксизмі зазвичай апелюють до діалектичного матеріалізму, тобто до самої універсальної та узагальненої його частини, то невідповідність масштабу стане ще ясніше.

Нарешті, [має місце] особлива складність докладання марксизму до нових галузей: нинішнє конкретне становище цієї теорії; величезна відповідальність у вживанні цього терміна; політична та ідеологічна спекуляція на ньому – все це не дозволяє доброму смаку сказати тепер: «марксистська психологія». Нехай краще інші скажуть про нашу психологію, що вона марксистська, ніж нам самим називати її так; застосуємо її на ділі і почекаємо на словах. Зрештою, марксистської

психології *ще немає*, її треба розуміти як історичне завдання, але не як даність. А при сучасному стані речей важко позбутися враження наукової несерйозності і безвідповідальності при [вживанні] цього імені.

Проти цього вказує ще й та обставина, що синтез психології і марксизму здійснюється не однією школою, й ім'я це у Європі легко дає привід для плутанини. Чи багато хто знає, що індивідуальна психологія А. Адлера поєднує себе з марксизмом? Щоб зрозуміти, що це за психологія, слід згадати її *методологічні засади*. Коли вона обстоювала своє право на те, щоб бути наукою, вона посилалася на Г. Ріккєрта, який зауважує, що слово «психолог» у застосуванні до природничника та історика має два різні значення, і тому розрізняє природничо-наукову та історичну психологію; якщо цього не зроблять, тоді психологію історика і поета не можна називати психологією, тому що вона нічого спільного не має із [науковою] психологією. І теоретики нової школи приймали, що історична психологія Ріккєрта та індивідуальна психологія – одне і те ж (Л. Бінсвангер, 1922).

Психологія розпалася надвоє, і полеміка йде тільки про ім'я і теоретичні можливості нової самостійної гілки. *Психологія неможлива як природнична наука*, індивідуальне не може бути підведено ні під який-небудь закон; вона хоче не пояснювати, а розуміти (Бінсвангер). Цей поділ у психологію ввів К. Яспєрс, але під *розуміннєвою психологією* мав на увазі феноменологію Е. Гусєрля. Як першооснова будь-якої психології вона вкрай важлива, навіть незамінна, але вона сама не є і не хоче бути індивідуальною психологією. Розуміннєва психологія може виходити лише з телеології. В. Штерн обґрунтував таку психологію; *персоналізм* – лише інше ім'я для розуміннєвої психології, але він намагається засобами експериментальної психології, природничих наук у диференціальній психології вивчити особистість: пояснення і розуміння однаково залишаються незадоволеними. Тільки інтуїція, а не дискурсивно-каузальне мислення, може привести до мети. Титул «філософія “я”» вона вважає для себе почесним. Вона зовсім не психологія, а філософія і такою прагне бути. Так ось, *така* психологія, щодо природи якої не може бути ніякого сумніву, посилається у своїх побудовах, до прикладу в теорії масової психології, на марксизм, на теорію базису-надбудови як на природний свій фундамент

(Штерн, 1924). Вона дала кращий і дотепер найцікавіший у *соціалній* психології проєкт синтезу марксизму та індивідуальної психології в теорії класової боротьби: марксизм та індивідуальна психологія повинні й покликані поглибити і запліднити один одну. Гєгєлівська тріада може бути застосована до духовного життя, як і до господарства (зовсім як у нас). Проєкт цей викликав цікаву полеміку, яка показала у захисті цієї думки здоровий, критичний і цілком марксистський – у низці питань, – підхід. Якщо К. Маркс навчив нас розуміти економічні основи класової боротьби, то А. Адлер зробив те ж для її психологічних засад.

Це не тільки ілюструє всю складність сучасного становища у психології, де можливі найнесподіваніші і парадоксальні поєднання, а й небезпека даного епітету (до речі, ще з парадоксів: ця ж психологія оскаржує у російській рефлексології підставу на існування теорії відносності). Якщо марксистською психологією називають еkleктичну і безпринципну, легковажну і напівнаукову теорію Л. Джемсона, якщо більшість впливових гештальт-психологів вважають себе марксистами і в науковій роботі, то ім'я це втрачає визначеність стосовно виникаючих психологічних шкіл, котрі ще не завоювали дозвіл на «марксизм». Я, пам'ятаю, був украй здивований, коли у поміркованій розмові дізнався про це. З одним із найосвіченіших психологів була у мене така розмова: «Якою психологією ви займаєтеся в Росії? Те, що ви марксист, нічого ще не вказує на те, які ви психологи. Знаючи популярність З. Фроїда в Росії, я спочатку було подумав про адлерівців: адже вони теж марксист, але у вас – зовсім інша психологія? Ми теж соціал-демократи і марксист, але ми також дарвіністи і ще коперніканці». У тому, що він мав рацію, переконує мене одне, на мій погляд, вирішальне міркування. Адже ми справді не станемо називати «дарвіністською» нашу біологію. Це як би задіюється у саме поняття *науки*: в неї входить визнання найбільших концепцій. Марксист-історик ніколи не назвав би: «марксистська історія Росії». Він вважав би, що це очевидно із самої справи. «Марксистська» для нього синонім «справжня, наукова»; іншої *історії*, крім марксистської, він і не визнає. І для нас справа повинна складатися так: наша наука такою мірою буде ставати марксистською, наскільки вона ставатиме справжньою, і саме над перетворенням її у справжню, а не над узгодженням її з

теорією Маркса ми будемо працювати. За самим змістом слова та у суті справи ми не можемо говорити «марксистська психологія» у тому розумінні, в якому артикулюють асоціативна, експериментальна, емпірична, ейдетична психологія. *Марксистська психологія є не школа серед шкіл, а єдина справжня психологія як наука*; іншої психології, крім цієї, не може бути. І навпаки: *все*, що було і є у психології істинно наукового, входить у марксистську психологію – це поняття ширше, ніж поняття школи чи навіть напряму. Воно збігається з поняттям *наукової психології* взагалі, де б і ким би вона не розроблялася.

У цьому контексті П.П. Блонський (1921) вживає термін «наукова психологія». І він цілком має рацію. Те, що ми хотіли здійснити, зміст нашої реформи, суть нашої розбіжності з емпіриками, засадничий характер нашої науки, наша мета та обсяг завдання, її зміст і метод виконання – все висловлює цей епітет. Він би цілком задовольнив мене, якби не був не потрібен. Виражений у найправильнішій формі, він виявив ясно одне: він не може нічого рівно висловити порівняно з тим, що міститься у самому визначеному слові. Адже «психологія» і є назва *науки*, а не театральної п'єси чи кінофільму. Вона тільки й може бути науковою. Нікому не прийде в голову назвати опис неба в романі астрономією; так само мало підходить ім'я «психологія» для опису думок Раскольникова і марення леді Макбет. Усе, що ненауково описує психіку, тобто не психологія, а щось інше – все, що завгодно: реклама, рецензія, хроніка, белетристика, лірика, філософія, міщанство, плітка і ще тисяча різних речей. Адже епітет «наукова» можна докласти не тільки до нарису П. Блонського, а й до досліджень пам'яті Г. Мюллера, і до дослідів над мавпами В. Келера, і до вчення про пороги Вебера-Фехнера, і до теорії гри Грооса, і до вчення про дресирування Е. Торндайка, і до теорії асоціації Арістотеля, себто до *всього* в історії і сучасності, що належить науці. Я взявся б сперечатися, що завідомо неправдиві, спростовані і сумнівні теорії, гіпотези і побудови теж можуть бути науковими, тому що науковість не збігається з вірогідністю. Квиток у театр може бути абсолютно достовірний і ненауковий; теорія Й. Гербарта про почуття як відношення між уявленнями безумовно невірна, але настільки ж безумовно наукова. *Мета і засоби визначають науковість будь-якої теорії*, і тільки. Тому сказати:

«наукова психологія» – це все одно, що нічого не сказати, вірніше, просто сказати: **«психологія»**.

Нам лише залишається *прийняти це ім'я*. Воно прекрасно підкреслить те, що ми хочемо, – обсяг і зміст нашого завдання. А воно [полягає] не у створенні школи поруч з іншими школами; воно охоплює не якусь частину, сторону, проблему чи спосіб тлумачення психології, поряд з іншими аналогічними частинами, школами і т. ін. Йдеться про *всю психологію, в усьому її обсязі*; про єдину психологію, яка не допускає ніякої іншої; мовиться про *здійснення психології як науки*.

Тому говоритимемо просто: п с и х о л о г і я. Будемо краще пояснювати епітетами інші напрямки і школи й відокремлювати в них наукове від ненаукового, психологію від емпіризму, від теології, від ейдосу і ще від усього, що налипнуло на нашій науці за століття її існування, як на борту корабля далекого плавання.

Епітети знадобляться нам для іншого: для систематичного, *витримано логічного, методологічного поділу* дисциплін усередині психології: так, ми будемо говорити про загальну і дитячу, зоо- і патопсихологію, диференціальну і порівняльну. Психологія ж буде загальним і м'я м цілого сімейства наук. Адже наше завдання [полягає] зовсім не в тому, щоб *виокремити* свою роботу із загальної психологічної роботи в минулому, а в тому, щоб *поєднати* її з усією науковою розробкою психології в одне ціле на якійсь новій основі. Виокремити ж ми хочемо не свою школу з науки, а науку – з ненауки, психологію – з непсихології. Цієї психології, про яку ми говоримо, ще немає; її належить створити – не одній школі. Багато поколінь психологів попрацюють над цим, як говорив В. Джемс; у психології *будуть* свої генії і свої рядові дослідники; але те, що виникне зі спільної роботи поколінь, геніїв і простих майстрів науки, буде саме психологією. З цим ім'ям увійде наша наука в нове суспільство, напередодні якого вона починає оформлятися. Наша наука не могла і не може розвинутися у старому соціумі. Оволодіти правдою про особу і самою особистістю не можна, поки людство не опанувало істиною про суспільство і самим суспільством. Навпаки, в новому суспільстві наша наука стане у центрі життя. «Стрибок із царства необхідності в царство свободи» неминуче поставить на чергу питання про оволодіння нашим власним

еством, про підпорядкування його собі. У цьому аспекті правий І. П. Павлов, називаючи нашу науку останньою наукою про саму людину. Вона дійсно буде останньою в історичний період людства наукою, або у передісторії людства. Нове суспільство створить нову людину. Коли говорять про переплавку людини як про безсумнівну прикмету нового людства і про штучне створення нового біологічного типу, то це буде єдиний і перший вид у біології, який створить себе сам...

У майбутньому суспільстві психологія справді буде наукою про нову людину. Без цього перспектива марксизму та історії науки була б неповна. Але і ця наука про нову людину буде все ж психологією; ми тепер тримаємо у себе в руках нитку від неї. Дарма, що ця психологія буде так само мало подібна на нинішню, як – за словами Б. Спінози – сузір'я Пса мало походить на собаку, гавкаючи тварину (Етика, теорема 17, Схолія).

АНОТАЦІЯ

ВИГОТСЬКИЙ Лев Семенович.

Історичне значення психологічної кризи. Методологічне дослідження.

У фундаментальному дослідженні одного з найвідоміших радянських психологів першої третини ХХ століття **Лева Виготського** (1896-1934) на широкому науковому підрунті й суто на всебічному психологічному матеріалі висвітлені корінні проблеми структурно-дисциплінарної побудови, логіки і закономірностей розвитку раціонального знання та окреслені шляхи, напрями, способи і знаряддя становлення *психології як науки*. Це дослідження – живодайна реакція спрагло до істини непересічного особистісного розуму на потребу нагальних змін у сфері психологічного пізнання в тогочасному суспільстві, яке зазнає разючих революційних перетворень. Унаявленою атрибутивною ознакою кризи – як психологічної, так і методологічної – вважається протиборче й несистемне співіснування дисциплін і напрямів, а причиною – відсутність, з одного боку, «загальної науки», яка б уможливила перевірку і синтез всеохватних даних та розробляла методи, поняття і принципи цієї науки, з іншого – «завершеної методології психології» та у «нехтуванні методологічної природи кризи». Вихід із кризи вбачається у *марксистській психології*, котра «є не школа серед шкіл, а єдина істинна психологія як наука, іншої психології, окрім цієї не може бути», проте її «ще немає», її потрібно розуміти як історичне завдання, але не як даність», що насамперед «є методологічна проблема». Звідси вибудовується хибний світоглядний купол основою – відсутність на кшталт об'єктивної переконаності «у неможливості безпартійної психології сьогодні», в існуванні «реальної методології епохи, що співпадає з марксизмом», у надзавданні «створити теорію психологічного матеріалізму», а тому саме «матеріалістична гілка повинна називатися психо-

логією» та ін. Попри невинуватану заідеалізованість і відкритий позитивізм у розумінні місця науки в практиці суспільного життя, пропоноване монографічне дослідження є *взірцево методологічним і системним*, повним оригінальних ідей, узагальнень, метафор і фактичних прикладів, які й донині, майже через столітню часову дистанцію, не втратили своєї актуальності. Щонайперше мовиться про: а) «можливість методології на історичних засадах», б) п'ятистадійну «схему лінії розвитку пояснювальних ідей», в) «скелет загальної науки як про систему основних законів, принципів, фактів», г) спеціальну «роботу над поняттями» і про цілеспрямовану «розробку понять, методів, теорій», д) дві альтернативні «позиції у визначенні загальної та окремих дисциплін», е) «методологічну беззаконність спроб еkleктичного комбінування нових психологічних систем», є) «метод логічного накладення понять», ж) «методологічну цінність окремої теорії», з) «ступінь методологічної обґрунтованості положень», і) «методологічне значення принципу» і про усвідомлення «методологічної природи кожної ідеї», й) постанови «непрямого (опосередкованого) методу пізнання психічних явищ», к) «методологічно різнорідний матеріал» і «методологічну цінність категорії», л) пояснення самоспостереження (інтроспекції) «із постулату, методу і загального принципу психології», м) мову як «знаряддя думки та інструмент аналізу» і про «слово як теорію позначуваного факту», н) психологічну термінологію як про «цінний методологічний факт і засадничий каркас науки», о) гіпотезу як про «складник філософського світогляду», п) «методологічну роботу, що здійснюється в самій науці», р) «методологічне обґрунтування психологічної кризи, її історичний етап», зміст, природу та імовірний результат, с) негативність «поняття емпіризму за історичним походженням і за методологічним змістом», т) тенденцію до метатеоретизування і до створення метапсихології, у) «хибність методологічної конструкції емпіричної психології», ф) повнообсяговий «розвиток прикладної психології як про головного рушія кризи в її останній фазі», х) «діалектичну єдність методології і практики» та перспективи розвитку «психотехніки, або філософії практики», ц) перебудову «всієї методології науки на засадах принципу практики», ч) аналіз як «застосування методології до пізнання факту» і про «методологічну систему принципів», ш) експеримент як про аналіз у думці-дії, де «сила аналізу – в абстракції, а сила експерименту – в штучності», щ) виняткову важливість «розгадати клітинку психології» як про «ключ до всієї психології» у її головному упредметненні – природничо-історичного спричинення-розвитку психіки і в аналітичному «розрізненні гносеологічного та онтологічного аспектів» висвітлення, ю) «неможливість опанувати психологією як наукою безпосередньо без допомоги методології» і про «створення методології як про перший крок виходу із психологічної кризи», я) схему загальної психології та її адекватне поіменування і витончено логічний поділ дисциплін усередині самої психології і т. п. У будь-якому разі *грунтовне рефлексивне опрацювання* пропонованого діамантового осереддя творчого спадку оригінального мислителя, без сумніву, істотно збагатить світоглядний горизонт українських шукачів істини як теоретичними ідеями, концептами, тематизмами, поняттями та узагальненнями, так і способами, засобами та

інструментами професійно вишколеного методологування. Звісно, потрібна критична оцінка всього викладеного матеріалу, інтенсивний внутрішній діалог з автором, а головне – різнобічна реконструкція досягнутого змісту, зважаючи на культурно-історичні здобутки методології і психології упродовж останнього століття. До того ж треба розуміти, що й сьогодні сфера психології – це «передусім методологічна проблема», адже «в жодній науці немає стількох труднощів, нерозв'язаних суперечностей, поєднання відмінного в одному, як у психології. Предмет психології – найскладніший з усього, що є у світі, найменше піддатливий для вивчення; спосіб його пізнання повинен бути багатий особливих хитрощів і безпечних заходів, щоб дати те, чого від нього очікують».

Ключові слова: загальна психологія, методологічна криза, історична подія, теоретична психологія, зоопсихологія, традиційна психологія, рефлексологія, психоаналіз; психіка, поведінка, несвідоме, свідомість як первинні абстракції; загальна та окремі дисципліни, науковий факт, основоположне поняття, принципи, наукова методологія, генеза пояснювальної ідеї, гештальтпсихологія, персоналізм, метапсихологія, природничо-наукова психологія, робота над поняттями, узагальнення, пояснення, діалектика психології, еклектичне комбінування, психічне явище, об'єктивний метод, психологічна система, марксистська психологія, теорія, філософський монізм, методологічний аналіз, методологічна проблема, експеримент, категорія, методологічний принцип, генетичний метод, непрямий метод, психіка як інструмент, тип методологічної організації, психологічна мова, термінологія як методологічний каркас науки. бігевіоризм, метод від зворотного, гіпотеза, методологічне дослідження, методологія здорового глузду, аметодологічність, емпіризм, методологічний конфлікт, аналітичний метод, прикладна психологія, практика, принцип практики і філософії, психотехніка, феноменологічний метод, історична і методологічна догми, марксизм, методологія психології, практичний експеримент, клітинка психології, методика дослідження, методологічна помилка, метод як технічний прийом і як спосіб пізнання, діалектичний метод, метод логічного накладення, методологічна природа кризи, поіменування психологічних дисциплін.

ANNOTATION

Lev VYGOTSKY.

The historical meaning of the psychological crisis. Methodological research.

The fundamental study of one of the most famous Soviet psychologists of the first third of the XX century, **Lev Vygotsky** (1896-1934), on a broad scientific basis and purely on comprehensive psychological material highlights the root problems of the structure-disciplinary construction, logic and regularities of the ratio-humanitarian knowledge development, also ways, directions, methods and tools for the formation of *psychology as a science* are outlined. This study is a life-giving reaction of a thirsty for the truth extraordinary personal mind to the need for urgent changes in the field of psychological cognition in the society of that time, that is undergoing striking revolutionary transformations. Presented attributive sign of the crisis – both psychological and methodological – is

considered to be the adversarial and non-systematic coexistence of disciplines and directions, and the reason is the absence, on the one hand, of a “general science” that would enable the verification and synthesis of comprehensive data and would develop the methods, concepts and principles of this science, on the other hand – “complete methodology of psychology” and in “neglecting the methodological nature of the crisis”. The way out of the crisis can be seen in *Marxist psychology* which “is not a school among schools, but the only true psychology as a science, there can be no other psychology than this”, but it “*doesn't exist yet*, it must be understood as a historical task, but not as a given” which, first of all, “is a methodological problem”. A false worldview dome of fundamentalism is built from here, such as a personal conviction “in the impossibility of non-party psychology today”, in the existence of “a real methodology of the era that coincides with Marxism”, in the over-task “to create a theory of psychological materialism”, and therefore precisely “the materialist branch should be called *psychology*” etc. Despite the unjustified idealization and open positivism in the understanding of the place of science in the social life practice, the proposed monographic study is *exemplary methodological and systematic*, full of original ideas, generalizations, metaphors and actual examples, which have not lost their relevance even today, after almost a century of time. Firstly, it is spoken about:

- 1) “the possibility of methodology on historical foundations”,
- 2) a five-stage “scheme of the explanatory ideas’ line development”,
- 3) “the skeleton of general science as a system of basic laws, principles, facts”,
- 4) a special “work on concepts” and about the purposeful “development of concepts, methods, theories”,
- 5) two alternative “positions in defining general and separate disciplines”,
- 6) “methodological illegality of attempts to eclectically combine new psychological systems”,
- 7) “method of logical superimposition of concepts”,
- 8) “methodological value of a separate theory”,
- 9) “the degree of methodological validity of the positions”,
- 10) “methodological meaning of the principle” and about awareness of the “methodological nature of each idea”,
- 11) the emergence of an “indirect (mediated) method of mental phenomena cognition”,
- 12) “methodologically heterogeneous material” and “methodological value of categories”,
- 13) explanation of self-observation (introspection) “from the postulate, method and general principle of psychology”,
- 14) language as a “tool of thought and a tool of analysis” and about “the word as a theory of a signified fact”,
- 15) psychological terminology as about “valuable methodological fact and the basic framework of science”,
- 16) a hypothesis as about the “component of a philosophical outlook”,
- 17) “methodological work carried out in the science itself”,
- 18) “methodological substantiation of the psychological crisis, its historical stage”, content, nature and probable result,
- 19) negativity of the “concept of empiricism in terms of historical origin and methodological content”,
- 20) a tendency to metatheorize and to create metaphysics,
- 21) “falsity of the methodological construction of empirical psychology”,
- 22) full-scale “development of applied psychology as about the main mover of the crisis in its last phase”,
- 23) “dialectical unity of methodology and practice” and prospects for the development of “psychotechnics, or philosophy of practice”,
- 24) reconstruction of “the entire methodology of science on the basis of the practice principle”,
- 25) analysis as “the application of methodology to the fact cognition” and about the “methodological system of prin-

ciples”, 26) experiment as about analysis in thought-action, where “the power of analysis is in abstraction, and the power of experiment is in artifice”, 27) the exceptional importance of “unraveling the cell of psychology” as about the “key to all psychology” in its main objectification - nature-historical cause-development of the psyche and in the analytical “distinction between epistemological and ontological aspects” of coverage, 28) “the impossibility of mastering psychology as a science directly without the help of methodology” and about “the creation of methodology as about the first step out of the psychological crisis”, 29) the scheme of general psychology and its adequate naming and elegantly logical division of disciplines within psychology itself, etc. Anyway, a *thorough reflective study* of the proposed diamond core of the original thinker’s creative heritage will, without a doubt, significantly enrich the worldview horizon of Ukrainian truth seekers both with theoretical ideas, concepts, themes, notions and generalizations, and with methods, means and tools of professionally trained methodologization. Of course, it is required a critical assessment of all the presented material, an intense internal dialogue with the author, and most importantly, a comprehensive reconstruction of the content, taking into account the culture-historical achievements of methodology and psychology over the last century. In addition, it is necessary to understand that even today the field of psychology is “primarily a methodological problem”, because “no science has so many difficulties, unresolved contradictions, a combination of distinctive in one, as in psychology. The subject of psychology is the most difficult of everything in the world, the least amenable to study; the method of its cognition must be rich in special tricks and safe approaches to give what is expected of it.

Key words: *general psychology, methodological crisis, historical event, theoretical psychology, zoopsychology, traditional psychology, reflexology, psychoanalysis; psyche, behavior, unconscious, consciousness as primary abstractions; general and separate disciplines, scientific fact, fundamental*

concept, principle, scientific methodology, genesis of an explanatory idea, Gestalt psychology, personalism, meta-psychology, nature-scientific psychology, work on concepts, generalization, explanation, dialectics of psychology, eclectic combination, mental phenomenon, objective method, psychological system, Marxist psychology, theory, philosophical monism, methodological analysis, methodological problem, experiment, category, methodological principle, genetic method, indirect method, psyche as a tool, type of methodological organization, psychological language, terminology as a methodological framework of science. behaviorism, method from the reverse, hypothesis, methodological research, common sense methodology, amethodologicity, empiricism, methodological conflict, analytical method, applied psychology, practice, principle of practice and philosophy, psychotechnics, phenomenological method, historical and methodological dogma, Marxism, methodology of psychology, practical experiment, a cell of psychology, research methodic, methodological error, method as a technical technique and as a way of cognition, dialectical method, method of logical imposition, methodological nature of crisis, naming of psychological disciplines.

**Переклад та анотація
проф. Анатолія В. ФУРМАНА
за виданням: Выготский Л.С.**

**Собрание сочинений: в 6-ти т. Т.1.
Вопросы теории и истории психологии.
Москва: Педагогика, 1982. С. 291-436
(розділи 12 і 15 відсутні у першоджерелі).**

**Рецензенти:
д. психол. н., проф. Сергій БОЛТІВЕЦЬ,
к. психол. н., доц. Олег ХАЙРУЛІН.**

**Надійшла до редакції 25.01.2023.
Підписана до друку 03.02.2023.**

Бібліографічний опис для цитування:

**Виготський Л.С. Историчне значення психологічної кризи. Методологічне дослідження.
Психологія і суспільство. 2023. №1. С. 6-94. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2023.01.102>**